

Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

VIOREL ACHIM

Cigányok a román történelemben

Osiris könyvtár

VIOREL ACHIM

Cigányok a román történelemben

București
2002.

Osiris könyvtár

Történelem

Sorozatszerkesztő

Benda Gyula
Gyurgyák János
Komoróczy Géza

VIOREL ACHIM

Cigányok a román történelemben

Osiris Kiadó • Budapest, 2001

A kötet a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma támogatásával
jelent meg.

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA

A fordítás az alábbi kiadás alapján történt
Viorel Achim: *Tigani în istoria Românei*. București, 1998, Editura
Enciclopedica

Fordította
TÖRÖK BLANKA CSILLA

A fordítást az eredetivel egybevetette
SCHÜTZ ISTVÁN

Minden jog fenntartva. Bármilyen másolás, sokszorosítás,
illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás
a kiadó előzetes írásbeli hozzájárulásához van kötve.

© Viorel Achim, 1998
Hungarian translation © Török Blanka Csilla, 2001
© Osiris Kiadó, 2001

TARTALOM

Előszó	7
I. A cigányok megjelenése Románia területén	16
II. A cigányok a középkori román fejedelemségekben	
A rabszolgaság	38
III. A felszabadítás	104
IV. A cigányok Romániában a két világháború között	169
V. Az Antonescu-rendszer cigánypolitikája	188
VI. Cigányok a kommunista rendszerben	
Néhány támpont	217
VII. A cigányok (romák) mai helyzete Romániában	233
Név- és tárgymutató	253

ELŐSZÓ

Hagyományos megközelítésben úgy is meg lehet írni Románia történetét, hogy egyáltalán említést sem teszünk a cigányokról. A történelemről sokáig úgy vélekedtek, hogy azokat illeti meg, akik az események középpontjában álltak. Nos a cigányok sohasem voltak a nagy történelem résztvevői. Ők nálunk évszázadokon át kollektív rabszolgaságban éltek. A XIX. század közepén bekövetkezett felszabadításuk a konkrét körülményeknek köszönhetően nem biztosította teljes beilleszkedésüket a modern román társadalomba. Továbbra is, sőt egészen napjainkig a társadalom peremére szorultak. Amikor pedig a tömegeket a történelem alakítójának kezdték tekinteni, a román társadalomtörténeti kutatások csak igen kis mértékben foglalkoztak a társadalom kitaszítottjaival, akik közé a cigányokat is sorolhatjuk. Ugyanígy figyelmen kívül hagyták a cigányságot azok a kutatások is, amelyek az etnikai kisebbségekkel és az etnikumok közötti kapcsolatokkal foglalkoztak Románia történelmében. Az adott történelmi körülmények között a cigányok, mint etnikai csoport, gyakorlatilag napjainkig sem léptek a nyilvánosság elé, úgyhogy nem is keltettek komolyabb érdeklődést a múltjuk iránt. Románia etnikai történetében még nem írták meg a cigányokról szóló fejezetet.

A cigányok mégis állandóan jelen voltak történelmünkben. A XIV. század második felétől kezdve a román fejedelemségek társadalmi és etnikai képéhez ez az indiai eredetű népesség is hozzátartozik. A román társadalomban a cigányok négy és fél évszázadon át rabszolgaságban éltek. Kitaszítottak voltak tehát, és ezért nem is gyakorolhattak semmilyen hatást a társadalmi fejlődésre, hogy ez őket is érinthesse. A XIX. század közepén bekövetkezett jogi felszabadításukat nem követte nyomon társadalmi felszabadítás is. A hatóságoknak minden erőfeszítés elle-

nére sem sikerült földhöz és mezőgazdasági munkához kötniük őket, és ennek következtében kitaszítottságuk állandósult. Nem szabad elhanyagolni az ország lakosságának jelentős rétegét kitevő cigányság történetét. A múlt század közepén, felszabadításuk korában, a cigányok a fejedelemségek lakosságának kb. 7%-át tették ki, az 1992-es népszámlálás adatai szerint jelenleg 1,8%-át, de a legmegbízhatóbb becslések szerint körülbelül 5%-át.

A cigányok iránti érdeklődés sokáig életmódjuk festői vonásaihoz kapcsolódott, és ez nagymértékben ma is jellemző. A mi esetünkben be kell vallanunk, hogy a nálunk élő cigányok történelme iránt az a körülmény keltette fel érdeklődésünket és készítetett bennünket elmélyülésre ebben a témában, hogy meg kell értenünk ennek a népességnek a jelenlegi helyzetét. Hisszük, hogy a romániai cigányság szemléletesen példázza a jelen és a múlt kapcsolatát, amely kapcsolatban az ismert megfogalmazás szerint a múlt a jelent, a jelen pedig a múltat magyarázza meg, ez viszont növeli ennek a történelmi kutatásnak a társadalmi jelentőségét. A romániai cigányok történelmére jellemző, hogy az évszázadok folyamán megőriztek bizonyos művelődési vonásokat, adottságokat stb. Mindmáig állandósult a cigányság társadalmi alacsonyabb rendűsége, kitaszítottsága, sajátos szimbiózis a lakosság többségével, jellegzetes életmódja, faji megkülönböztetése a többségi lakosság részéről stb. Az a tény, hogy a cigányok hosszú ideig rabszolgák voltak, döntő mértékben rányomta bélyegét életmódjukra és megmagyarázza jelenlegi alacsony társadalmi helyzetüket. A cigányok elkülönülése a többségi lakosságtól a rabszolgaság társadalmi-jogi helyzetéből származó örökség, mely helyzetben a múlt század derekáig éltek.

Olyan művet szándékoztunk alkotni, ami napjainkig idézi fel a romániai cigányok történetét, attól kezdve, hogy megjelentek a Dunától északra. Elsősorban e népesség fejlődésének döntő elemeit és legjelentősebb mozzanatait kísértük figyelemmel. A mű felépítésében külön helyet biztosítottunk a huzamos ideig tartó történelmi aspektusoknak, mint a rabszolgasors vagy azok a törekvések, amelyek célja a többségi lakosságba való beépülésük és asszimilációjuk volt. Hasonlóképpen figyelmet fordítottunk a cigányok felszabadítási folyamatára, ami következményeiben volt jelentős, valamint a felszabadításukat követő társadalmi

fejlődésükre. Ugyanígy foglalkoztunk a romániai cigányság egy részének tragikus sorsával a második világháború idején. Az eredmény egy csaknem kizárólagosan társadalomtörténeti és politikatörténeti mű lett. Csak egészen felszínesen foglalkoztunk azzal, hogy a cigány lakosságnak milyen kulturális sajátosságai voltak az idők folyamán. Ha például megemlítettük évszázadunk 30-as éveiből néhány cigány értelmiségi próbálkozását, hogy elérjék a „cigány” név helyett a „roma” név használatát, ezt azért tettük, mert a cigányok korabeli emancipációjának egyik elemét képezte.

Tudományos eljárásunk egyáltalán nem volt könnyű. Romániában kevés reális adalék található a cigányság történetének kutatásához. Ennek a népességnek a múltját elhanyagolták történetírásunkban, a meglévő próbálkozások viszont általában távol esnek a korabeli kutatási követelményektől. A cigányság iránti érdeklődést nálunk is, ahogyan egyébként másutt is, hosszú ideig a szenzációkeresés jellemezte, ezen a helyzeten még ma sem sikerült túllépni. A romológia területén, ami a cigányság tanulmányozásával foglalkozó tudományágak összefoglaló neve, még ma is tettenérhető a dilettantizmus.

Vannak természetesen említésre méltó munkák is. A cigányokkal foglalkozó első román tanulmány Mihail Kogălniceanu nevéhez fűződik. Berlinben jelent meg 1837-ben *Esquisse sur l'histoire, les mœurs et la langue des Cigans* címmel, 1840-ben fordították le németre. M. Kogălniceanu írását a 18. század óta létező romológia napjainkig is élő szelleme hatja át, ami a történelmi tényeket összekapcsolja a nyelvészeti, a néprajzi, a statisztikai stb. adatokkal. A cigányokra vonatkozó általános adatokhoz, amelyeket kritikus szemmel vett át a korabeli munkákból, a szerző hozzáfűzi a saját megjegyzéseit a román fejedelemségekben élő cigányokról. A műnek ez a része, noha nem éri el egy tudományos vizsgálódás színvonalát, igen jelentős a mi cigányaink történetének megismeréséhez, felszabadításuk küszöbén mutatva be helyzetüket. M. Kogălniceanu munkája reális adalék ehhez a kutatási területhez. A maga korában széles körben használták, és mindmáig az egyik referenciamunka a romológiában.

A XIX. század ötvenes és hatvanas éveiben a román társadalom rendkívül élénk érdeklődést tanúsított a cigánykérdés iránt. Abban a korban, amikor megvalósult a cigányok lépcsőzetes fel-

szabadulása, a rabszolgaság problematikája jelentős helyet foglalt el az eszmei vitákban. A nyugati műveltségű értelmiségiek állást foglaltak a régi helyzettel szemben, és síkra szálltak a rabszolgaság felszámolásáért. A korabeli sajtót foglalkoztatta ez a kérdés, a politikai vita sem mellőzte. De ez a törődés a cigányokkal továbbra is arra a szociális problémára korlátozódott, amit a cigányok jelentettek. Akkor még nem alakult ki az a tudományos kutatási ág, amelyik ennek a népességnek a történelmét, nyelvét vagy folklórját kutatta volna. Az útja elején járó román tudománynak természetesen más prioritásai voltak. De a nemzetképpel kapcsolatos megfontolások is közrejátszottak abban, hogy tudományos vonatkozásban mellőzzék a cigányokat. Abban az időben az volt a felfogás, hogy a történelem a nemzeti érzés művelésének egyik tényezője. Nos a cigányság rabszolgasora nem motiválta a nemzeti büszkeséget.

A román tudományban a cigányság iránt csak a két háború közötti időszakban mutatkozott számottevő érdeklődés. Akkor adta ki George Potra *Contribuțiuni la istoricul ȱiganilor din România* (Bukarest, 1939, 378 oldal) c. munkáját. Valójában ez az első összefoglaló jellegű munka a romániai cigányok történetéről. Számos dokumentált adatra épül, és a témakör több aspektusára terjed ki. A könyvnek csaknem a fele olyan eddig kiadatlan dokumentumok gyűjteménye, amelyek az 1600–1848 közötti időszakból származnak, és amelyek jellemzőek a havaselvei és a moldvai cigányok jogi, társadalmi, foglalkoztatási stb. helyzetére. G. Potra munkája még ma is hasznos.

A harmincas évek és a negyvenes évek eleje viszont jelentős a cigányokkal kapcsolatos romániai kutatásokban, főként a néprajzi és a szociológiai kutatások területén. A falusi környezetben azok az adatgyűjtések, amelyeket a Dimitrie Gusti vezetése alatt álló Román Társadalomtudományi Intézet munkacsoportjai végeztek, nem kerültek el a román falvak peremén élő cigány családokat és közösségeket sem. Elsősorban a cigányok kapcsolatait vizsgálták a többségi lakossággal, valamint a közösség keretében betöltött gazdasági és társadalmi funkciójukat. Még néhány tanulmányt is szenteltek ezeknek a kérdéseknek: Domnica I. Păun, *ȱiganii în viața satului Cornova* in: „Arhiva pentru Știința și Reforma Socială”, X. 1932. 1–4. sz. 521–527; Aurel Boia, *Integrarea ȱiganilor din Șant (Năsăud) în comunitatea românească a*

satului, in: „Sociologie românească”, III. 1938, 7–9. sz. 351–365. Főként arra törekedtek, hogy megismerjék a cigányok beilleszkedését a román falusi közösségbe. Ezeket a kutatásokat teljesen elkötelezték és alárendelték a román társadalomtudomány abbéli követelményének, hogy befolyásolják a falusi élet fejlődését. Ebben az időszakban a cigányok iránt megnyilvánuló érdeklődést illetően a legszemléletesebb Ioan Chelcea munkássága, aki nagyszámú gondosan összeállított cigány néprajzi tanulmányt írt a terepen végzett kutatásainak eredményeiről. *Țiganiii din România. Monografie etnografică* (Bukarest, 1944) c. könyve nagyszabású néprajzi mű, magas színvonalú, módszerében példamutató. Gyakorlatilag az akkor ismert valamennyi ide vonatkozó adatot összefoglalja, és a pillanatnyilag uralkodó ideológiai légkörnek tulajdonítható bizonyos fogyatékságai ellenére mindmáig hivatkozási alap ezen a kutatási területen. A negyvenes és az ötvenes évek román szociológiai és néprajzi irodalma lehetővé teszi, hogy elég jól megismerhessük a cigányok szociális, foglalkoztatási stb. helyzetét az adott korszakban.

A második világháború után ezt a kutatási irányt elhanyagolták. A kommunista korszakban rendkívül csekély figyelmet fordítottak a cigányokra, hiszen a cigányok történetével csak néhány tanulmányban foglalkoztak. Csak 1989 után kezd a román tudomány újra foglalkozni a cigányokkal. Az a nehéz szociális helyzet, amelyben ennek a népességnek egy jelentős hányada él, valamint ennek a népességnek a politikai megszervezésére és nyilvánosság előtti fellépésére irányuló mozgalom szükségessé tette, hogy újra átgondoljuk, milyen helyet foglalnak el a cigányok a román társadalom jelenlegi problematikájában. Romániában a cigányok (romák) jelenlegi helyzetéről tucatnyi cikket, sőt néhány könyvet is írtak. De a cigányság történetére vonatkozó kutatások továbbra is váratnak magukra.

Történetírásunk helyzete miatt tanulmányunk, bármennyire összefoglaló jellegű is, csak viszonylag csekély mértékben támaszkodott régebbi kutatásokra. Amint kitűnik majd, gyakran hivatkozom forrásokra, azaz oklevél-gyűjteményekre és levéltári anyagokra. Ezek közül több most először kerül felhasználásra a történelmi kutatómunkában. A tanulmány néhány alfejezete teljes egészében ilyen anyagokra épült. Ezért a tanulmány egyes részeiben dokumentációs kutatási jellegű is.

Tudományos munkánk nemcsak a történészekhez szól és nem is csupán ahhoz a közönséghez, amelyet érdekel ez a kérdés, ami megítélésünk szerint egyáltalán nem érdektelen az ország történetét illetően. Napjainkban a cigánykérdést azok az éles, első-sorban szociális problémák teszik időszerűvé, amelyeket ez az etnikum állít a román társadalom elé. Aki ennek a népességnek a múltjával foglalkozik, az előtt az a feladat áll, hogy magyarázatot találjon jelenlegi helyzetére. Pontosítjuk, anélkül hogy behatóan foglalkoznánk vele: az első magyarázatot a múlt század derekán találjuk meg abban, ahogyan megvalósult a cigányok felszabadítása a román fejedelemségekben. A korabeli adott társadalmi-politikai feltételek között a felszabadításukra irányuló törvények a kérdés jogi oldalára szorítkoztak, és csak igen csekély mértékben vették figyelembe ennek a népességnek a gazdasági és társadalmi problémáit. A felszabadítás nem jelentett földhöz juttatást is, ezért a cigányság jelentős részét nem illesztették be a falusi közösségekbe. Sokan, még ha letelepedtek is, megmaradtak hagyományos foglalkozásaiknál, mint különálló társadalmi-foglalkozási kategória. Azok, akik a felszabadítás idején vagy később gazdaságilag megerősödtek – földhöz juttatás és valamilyen mezőgazdasági foglalkozáshoz való kötődés révén –, elvesztették cigány identitásukat, és etnikai tekintetben beolvadtak a többségi lakosságba. A cigányok mai alacsony társadalmi helyzete kitaszítottságuk állandósulásával magyarázható. Társadalmi kitaszítottságuk fennmaradt, még akkor is, ha felszabadulásuktól napjainkig jelentős változások mentek végbe ennek a népességnek az életében, amely kénytelen volt felhagyni több hagyományos foglalkozásával és azokat az új munkalehetőségeket elfogadni, amelyeket a modern gazdaság kínált neki. A cigányok a legrosszabbul fizetett munkahelyeket foglalták el, amelyeket a lakosság többi része elutasított. Alacsony iskolázottságuk és a modern szakmák iránti fogékonyságuk hiánya vezetett ehhez a helyzethez. A cigányok a társadalom peremére szorultak, ez pedig megakadályozta, hogy az ipari társadalom új hierarchiájában – beleértve a kommunista rendszer időszakát is – hasonló pozíciókat foglaljanak el, mint a többi etnikai csoport. Már-már tömegesen a társadalom legalacsonyabb szintjét foglalták el és foglalják el ma is.

Ezek a történelmi jellegű magyarázatok természetesen nem

ölelik fel a mai cigánykérdés teljes bonyolultságát. (Pusztán azt a tényt említjük meg, hogy még azokban az országokban is, amelyekben az utóbbi évtizedekben a hatóságok kiemelten foglalkoztak a cigányok szociális problémáival, és amelyekben társadalmi beilleszkedésüket elősegítő politikát folytattak, ezek az erőfeszítések kudarcba fulladtak.) Viszont az is kétségtelen, hogy nagyrészt a történelemben kell keresnünk e népesség jelenlegi helyzetének és sajátos problémáinak a gyökereit, mely problémákkal szembe kell néznie. Ezért úgy véljük, hogy ez a tanulmány, amely történeti elemzést ad a cigányok romániai jelenlétéről, elősegítheti, hogy megértsük ennek a kisebbségnek a jelenlegi helyzetét.

*

Ez a könyv annak a tanulmánynak a kibővítése, amit 1993–1995 között *Țigani în România. Privire asupra istoriei unei minorități etnice* címmel a Közép-Európai Egyetem keretében működő Research Support Scheme támogatásával készítettem. Ezúton is köszönetet mondok az intézet vezetőségének. A tervem iránt megnyilvánuló érdeklődés késztetett arra, hogy elmélyítsem kutatásaimat ezen a területen. Enélkül ez a könyv nem is készülhetett volna el.

Hasonlóképpen köszönetet mondok a Nicolae Iorga Történettudományi Intézetben dolgozó kollégáknak is, akik bármikor szívesen bocsátották rendelkezésemre a bibliográfiai és más természetű információkat, továbbá mindazoknak, akik bátorítottak ebben a nehéznek és gyakran elbátortalanítónak bizonyuló vállalkozásomban.

I. FEJEZET

A CIGÁNYOK MEGJELENÉSE ROMÁNIA TERÜLETÉN

1. A cigányok vándorlása Európában

Majdnem minden – amit a cigányság régebbi történelméről tudunk – a nyelvészetnek köszönhető. Miután évszázadokon keresztül a legkülönbözőbb és fantáziadús magyarázatokat¹ adták az európai népektől faji és kulturális szempontból eltérő népcsoport eredetére és történelmére, a XVIII. század második felében az összehasonlító nyelvészet felfedezte a beszélt cigány nyelv és a szanszkrit nyelv közötti hasonlóságot. Ebből kiindulva, az 1783-ban megjelent cigányokról szóló első modern tudományos munkában H. M. G. Grellmann német tudós arra a következtetésre jutott, hogy ez a népcsoport indiai eredetű.² A nyelvészeti kutatás utólag megerősítette a cigány és a szanszkrit nyelv közötti rokonságot. A cigány nyelv – másképpen romani vagy romanes – az indoeurópai nyelvek családjához tartozik. Az újind nyelvek csoportjának tagjaként rokonságban van az indiai szubkontinensen beszélt néhány nyelvvel. A több mint egy évszázada folyó nyelvészeti kutatások ellenére sem sikerült pontosan azonosítani azt a területet vagy népcsoportot, amelyből a romani nyelvet beszélők származnak, mivel a cigányok nyelve sok ind (és nem ind) nyelv közös elemeit tartalmazza. Az érvek India északnyugati illetve középső része mellett tanúskodnak. Sem az antropológia sem az etnológia nem volt képes kielégítő választ adni erre a kérdésre, és megtalálni azt a népcsoportot vagy kasztot, amelyhez a cigányok ősei tartoztak. Indiában ma is gyakori a nomád életmód, mégpedig nem elhanyagolható mértékben. De

¹ Ezen feltételezések áttekintése: J.-P. Clébert: *Les Tziganes*. Párizs, 1961, 15–40.; F. de Vaux de Foletier: *Mille ans d'histoire des Tsiganes*. Párizs, 1970, 18–25.

² H. M. G. Grellmann: *Die Zigeuner. Ein historischer Versuch über die Lebensart und Verfassung, Sitten und Schicksale dieses Volks in Europa, nebst ihrem Ursprunge*. Dessau és Lipcse, 1783, 216–260.

az indiai nomád törzseket még nem tanulmányozták alaposan, és az idők folyamán a népmozgások gyakoriak voltak ezen a területen. Következésképpen nem ismert a hely, ahonnan a cigányság elindult Európa felé. Nem ismertek pontosan az okok, amelyek miatt kénytelenek voltak elhagyni őshazájukat. Az első vándorlások kora sem ismeretes számunkra. A cigányok ősi történetében még jókora adag ismeretlen van.³

Sok tisztázatlan dolog övezi a cigányok vándorlását Indiából Európába. Ez a vándorlás hosszasan ment végbe és egyáltalán nem volt látványos. Következésképpen csak kevés dokumentált nyomot hagyott maga után. A nyelvészetnek sikerült nagyvonalakban rekonstruálni a cigányság vándorlásának útvonalát. A különböző európai országokban beszélt cigány nyelvjárások számos olyan szót és nyelvtani szerkezetet tartalmaznak, amit nem Indiából hoztak magukkal a cigányok, hanem a vándorlás során kapcsolatba kerültek népektől vették át. A kölcsönzések jelzik a helyeket, ahol a cigányság különböző csoportjai megfordultak. A nyelvész Franz Miklosich a cigány nyelvjárásokat az előforduló jövevényszavak szemszögéből tanulmányozva, több mint egy évszázaddal ezelőtt rekonstruálta a cigányság vándorlásának útvonalát Indiától Európáig. Rámutatott arra, hogy a cigány nyelv minden nyelvjárásában előforduló perzsa és örmény elemek jelzik a cigányság átvonulását Perzsián és a régi Örményországon, Kis-Ázsiába való megérkezésük előtt. A középkori görög szavak nagy száma az Európában beszélt cigány nyelvben azt mutatja, hogy hosszabb időt töltöttek a görög nyelvterületen, azaz a Bizánci Birodalomban. A jelentős szláv eredetű szókincs tanúsítja, hogy a cigányok a Balkán-félszigeten is éltek egy ideig. Ugyancsak Fr. Miklosich állítása szerint a közép- és észak-európai cigány nyelvjárások ugyan kevés, de jellemző román szót tartalmaznak, bizonyítva, hogy a cigányok Románián is áthaladtak. Végül német nyelvelemek találhatók az Angliában, Lengyelországban, Oroszországban, Finnországban és Skandi-

³ Az eddigi kutatások összefoglalása: H. Arnold: *Die Zigeuner. Herkunft und Leben der Stämme in deutschen Sprachgebiet*. Olten és Freiburg im Breisgau, 1965, 15–22 (a lábjegyzetben szereplő könyvészettel). J. Bloch: *Les Tsiganes*. Párizs, 1953, 19–25.; A. Fraser: *The Gypsies*. Oxford UK, Cambridge USA, 1992, 10–32.

náviában élő cigányok nyelvében, ami azt mutatja, hogy ezek a cigányok megpihentek egy időre német nyelvterületen.⁴

Kezdetben tehát a nyelvészet segítségével vázolták fel a vándorlás útvonalait, hogy a történelmi kutatás a későbbiekben megerősítse ezen feltételezések nagy részét. De a folyamat kronológiáját és politikatörténeti körülményeit azonban csak részben tisztázták. A témával foglalkozó mennyiségileg jelentős szakirodalom messze áll az európai középkorkutatásra jellemző hitelességtől és pontosságtól. A cigányság XV. század előtti történelme nagyrészt még mindig a hipotézisek tára.

Általánosan elfogadott tény, hogy a cigányok vándorlása Indiából Európába – a IX. és a XIV. század között – több hullámban ment végbe.⁵ Feltételezik, hogy a IX. században érkeztek Perzsiába. Perzsa források *Luli* vagy *Luri* néven említik a cigányokat; a X. század közepén az arab *Zott* néven találjuk meg őket. Ezeket a neveket azonban megkülönböztetés nélkül alkalmazták mindenkire, aki Indiából érkezett. A keleti népvándorlással vagy valamelyik indiai perzsa hadjárattal kerülhettek Perzsiába. Hosszú ideig éltek itt – az európai cigány nyelvjárásokban nagy számban előforduló – perzsa szavak tanúsága szerint. Az örmény kifejezések bizonyítják, hogy a régi Örményországban is huzamosabb ideig maradtak. Innen a bizánci Kis-Ázsiába, görög nyelvterületre vándoroltak tovább.

A Bizánci Birodalomban való megjelenésüket a szeldzsuk törökök XI. század derekán bekövetkezett örményországi betörésével hozták kapcsolatba. Beszivárgásuk a görög nyelvterületre bizonyára fokozatosan történt. Itt ragadt rájuk a ma is használt

⁴ Fr. Miklosich: Über die Mundarten und die Wanderungen der Zigeuner Europa's. III. Bécs, 1873. (Kivonat a *Denkschriften der Philosophisch-Historischen Klasse der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften*. XXIII, 1873.)

⁵ A cigányság európai vándorlásáról: C. Hopf: *Die Einwanderung der Zigeuner in Europa*. Gotha, 1870.; A. Colocci: *Gli Zingari. Storia d'un popolo errante*. Torino, 1889, 33–66.; J.-P. Clébert: i. m. 48–57.; H. Arnold: i. m. 22–32.; F. de Vaux de Foletier: i. m. 29–57.; J.-P. Liégeois: *Tsiganes*. Párizs, 1983, 14–15.; A. Fraser: i. m. 33–84.; G. Soulis: *The Gypsies in the Byzantine Empire and the Balkans in the Late Middle Ages*. In *Dumbarton Oaks Papers*, 1961, 141–165.; G. Puxon: *Romite vo Makedonija i Vizantija*. In: *Glasnik Instituta za nacionalna istorija*, XVIII/2. Skopje, 1974, 81–94.

cigány⁶ név. A görögök egy eretnek szektáról *Athinganos*nak vagy *Atsinganos*nak nevezték őket. A bizánci forrásokban sok utalás található az *Athinganos*ra, akiket egyes szerzők az új jövevényekkel azonosítottak. A cigányok első bizánci említése egy 1068-ból származó grúz hagiográfiában található; itt utalnak az un. *Ad-sincanikra*, akik boszorkányságukról és gonoszságukról híresek. Egy napjainkban írt tanulmány szerint a cigányok legrégebbi hiteles említése Gregorios II. Kyprios, konstantinápolyi pátriárka (1283–1289) levelében található, ahol az „egyiptomiaktól” és az „acigányoktól” beszédendő adóról írnak (‘*o tou̓s kai̓ Aígyptíous kai̓ Athingánous*’). Ebből az következik, hogy az *Athinganos* legtöbb korábbi említése – amelyek alapján a cigányok bizánci jelenlétét a XI. századba próbálták visszavezetni⁸ – valójában a manicheus szekta tagjaira vonatkozott, akiknek a nevét a cigányokra is alkalmazták.

A cigányok Kis-Ázsiából Trákiába vándoroltak. Ez valószínűleg a XIV. század elején történt. Ettől kezdve számítjuk a cigányság európai történelmét. Innen szóródtak szét minden irányba. Egy részük délre, a mai Görögországba indult. 1323-ban találkozik velük egy ferences szerzetes Candiában (Iraklion), Kréta szigetén, aki leírást készít róluk. A XIV. század második felében, a XV. század elején Peloponnészoszon, a szárazföldi Görögország nyugati részén és a Jón-szigeteken már letelepedett népcsoportként vannak számon tartva, ami jelzi, hogy már egy jó ideje itt kellett élniük. Valószínűleg a XIV. század elején vándoroltak be. Főleg a Peloponnészosz félszigeten és a szomszédos szigeteken telepedtek el, amelyek Velence birtokában voltak. A cigányok görög nyelvterületen (Kis-Ázsia, Balkán-félsziget és a szigetek) sokáig maradtak, amint a jelentős görög nyelvi befolyás bizonyítja.

Ebben az időben érkeztek a szláv nyelvű balkáni országokba is. A legrégebbi említésük 1348-ból származik, Dušan Stefan cár

* Lásd Fr. Miklosich: *Über den Ursprung des Wortes 'Zigeuner'*. In: *Über die Mundarten*. VI. Bécs, 1876, 57–66.

⁷ Ilse Rochow, K.-P. Matschke: *Neues zu den Zigeunern im byzantinischen Reich um die Wende vom 13. Zum 14. Jahrhundert*. In: *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, 41. 1991, 241, 242.

⁸ G. Soulis: i. m. 145–147.

Szerbiájából. Több *cingarijët* név szerint említenek a prizreni kolostor tulajdonában lévő mesteremberek között.⁹ 1362-ben Raguzában (Dubrovnik) tűnnek fel,¹⁰ 1378-ban Bulgáriában említi őket az az oklevél, amelyet ebben az évben adott ki Ivan Sisman, az utolsó bolgár cár, megerősítve a Rila kolostor birtokait. Ezek között találhatóak „az egyiptomiak kunyhói” (*agupovy kléti*), ami nagy valószínűséggel a cigányokra vonatkozik.¹¹

A Balkánról a cigányok egy része a Duna északi részén fekvő román fejedelemségekbe ment. Havaselvén egy 1385-ben kelt kancelláriai oklevélben említik őket először, Erdélyben 1400 körül, Moldvában pedig 1428-ban.¹² Egy másik részük nyugatra, a magyar királyság felé indult, innen pedig tovább Közép- és Nyugat-Európa országaiba.

Nem állapítható meg pontosan, hogy a cigányok mikor érkeztek a magyar királyság területére. Először 1422-ben, egy kancelláriai oklevél említi őket, amelyben Luxemburgi Zsigmond szabad utazási jogot biztosít országa területén a László vajda vezette cigánycsoportnak.¹³ Bizonyos azonban, hogy már azelőtt is itt éltek. A cigányok korábbi magyarországi jelenlétét helynévi és tulajdonnévi bizonyítékokkal támasztották alá.¹⁴

A XV. század elején a cigányok már elérték a Német-római Birodalom országait is. Az alsó szászországi Hindelsheim város oklevelei „tatárok” néven említi őket 1407-ben, Észak-Németországban is ez az elnevezés terjed el. 1414-ben Baselben (Svájc), *Heiden* néven (pogányok) írnak róluk, német nyelvterületen és Hollandiában sokáig ezzel a névvel illetik őket. A krónikákban

⁹ B. P. Haşdeu: Rosturile unei cărţi de donaţiune de pe la anul 1348, emanată de la împăratul sârbesc Duşan şi relativă la starea socială a românilor de peste Dunăre. In *Arhiva istorică a României*. III. Bukarest, 1867, 120.

¹⁰ Dj. Petrovic: *Cigani u srednjovekovnom Dubrovniku*. In: *Zbornik Filozofskog fakulteta*. XIII/1. Belgrád, 197a. 123–158.

¹¹ Gr. A. Ilinski: *Gramoty bolgarskih carei*. Moszkva, 1911, 26–28.

¹² Lásd a következő alfejezetet.

¹³ E. Hurmuzaki: *Documente privitoare la istoria românilor*. I/2. Bukarest, 1890, 527 (hibás évszámmal: 1423). (A továbbiakban Hurmuzaki.)

¹⁴ J. Vekerdi: Archival Evidence on Gypsies in Hungary. In: *Journal of the Gypsy Lord Society* 4th Series. 1977. 3. szám. 170–172. (A továbbiakban JGLS.); Mezey B., Pomogyi L., Tauber J.: *A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban, 1422–1985*. Budapest, 1986, 6–7.

1414-ben Hesse, 1416-ban pedig Meissen városában és Csehországban említik csoportjaikat. Ezek kisméretű cigány-beszivárgásokat jelentenek.

Közép- és Nyugat-Európa 1416 és 1419 között fedezi fel a cigányokat. Az idő tájt egy jelentősebb hullámuk érkezett Európa országaiba: Magyarországtól kezdve Németországon át Franciaországig.¹⁵ A városi oklevelek és krónikák arról számolnak be, hogy különböző helyeken bizonyos idegen, szokásaikban, nyelvükben, külsejükben eltérő emberekből álló csoportok érkeztek azt állítva, hogy Egyiptomból jött zarándokok, akik eltévedtek a Jeruzsálembe vezető úton. „Egyiptomiaknak” vagy „szerecseneknek” nevezik őket. Néhány tucat emberből álló kis csoportok voltak, vezetőik a „hercegek” vagy a „grófok”. Egyes csoportok Luxemburgi Zsigmond menlevelét mutatták fel a hatóságoknak. A korabeli források mint kuriózumot írják le őket, általában szimpátiával, a helyi lakosság pedig pénzt és élelmet ad nekik. Néhány éven keresztül a cigányok valóságos expedíciókban jártak be Európa országait. Ugyanazt a csoportjukat néha egymás után több helyen is említik.

A mai Franciaország területén az első cigány csoportokat 1419-ben jelzik, Németalföldön pedig 1420-ban. 1422-ben egy népe-sebb banda leereszkedik Olaszországba, egészen Rómáig. A következő évtizedekben eljutnak Spanyolhonba, Angliába és a Skandináv-félszigetre. Spanyolországba két úton érkeztek: Franciaországból, a Pireneusokon (a XV. század elején), és a Földközi-tengeren keresztül (1488-tól). Ebben az országban kezdettől fogva sok cigány volt. A XVI. század elején jutottak el a brit szigetekre; Angliában először 1514-ben írnak róluk. A XVI. század elején Anglia felől hatolnak be a Skandináv-félszigetre. A lengyel királyságba való beszivárgásuk is két úton történt: a magyar királyságon és a román fejedelemségeken keresztül. Itt 1428-tól kezdve említik a jelenlétüket. A lengyel királyságból a balti országokba vándorolnak. Dél-Oroszországban az első cigányok 1501-ben jelentek meg.

Az újonnan jötteket kezdetben egyiptomiaknak vagy szaracénoknak hívták, de korán állandósult a ma is használt nevük. A

¹⁵ L. F. de Vaux de Foletier: i. m. 42–43.

leggyakrabban használt elnevezések Németországban: *Zigeuner* – először leírva 1424-ben Andreas regensburgi (Bajorország) pap naplójában – és *Sinte* (többes szám: *Sinti*). Ez utóbbi név az indiai eredetű népesség egy részére vonatkozik; feltételezések szerint egy állítólagos királyuk nevéből származik. A francia nyelvben meghonosodott *bohémien* név eredete arra vezethető vissza, hogy a cigányok Luxemburgi Zsigmond, német-római császár és Bohémia (Csehország) királya menlevelét mutatták fel. A franciák így azt hitték, hogy a cigányok az utóbbi országból származnak. Az angol *Gypsy* és a spanyol *gitano* elnevezésük feltételezett egyiptomi eredetükre utal. Dániában, Svédországban és Finnországban *Tattare*-nak (tatárok) hívták őket.

A cigányság közép- és nyugat-európai vándorlása feltételezhetően összefüggött a törökök délkeleti behatolásával. A törökök balkáni megjelenése tovább nyomta a cigányokat. A XIV. és a XV. századi európai vándorlásuk hosszú ideig tartott. Nem tömeges kivándorlásról van azonban szó. A cigányság nagy része továbbra is Törökországban és Európa délkeleti részén (beleértve Magyarországot is) maradt.¹⁶ A középkortól napjainkig ez az a földrajzi térség, ahol a legmagasabb volt és maradt a cigányok aránya, abszolút számokban kifejezve éppúgy, mint a lakosság egészéhez viszonyítva.

Nagyvonalakban ez volt a cigányság vándorlása Európában. De olyan rendkívül bonyolult történelmi folyamatról van szó, amiben még sok az ismeretlen elem. A nyelvészeti módszernek – ami ebben az esetben nagyon hasznosnak bizonyult – is megvannak a maga korlátjai. Meg kell jegyeznünk, hogy a cigányok vándorlása nem volt célirányos. Az Indiában és Perzsiában élő cigány nem tekintette Európát végcélnek. A vándorlás különböző tényezők által kiváltott spontán helyváltoztatás volt. A korszak körülményei miatt kerültek a cigányok Európába: a háborús események voltak döntő hatással a vándorlási irány meghatározásában. Vándorlásuk a nagy közel-keleti és délkelet-európai felfordulás közepette zajlott le. Olyan katonai események és népmozgások mentek itt végbe, amelyek nem kerülhették el a cigány

¹⁶ A. Fraser: i. m. 81-82.

csoportokat sem, akik a szeldzsuk, majd az oszmán törökök elől menekülve, elkerülhetetlenül nyugat felé fordultak.

A cigányok a hatalmas demográfiai áramlathoz tartoznak, amely hosszú hatást gyakorolt Európa történelmére. Egy évezred leforgása alatt számos népcsoport kelt útra Ázsiából, és telepedett le Európában. A cigányság volt az utolsó ázsiai eredetű népcsoport, amely kontinensünkre érkezett. Tulajdonképpen velük ért véget a népvándorlás. A cigány vándorlás jellegzetessége, hogy nem volt katonai jellege.

De a cigányság a IX. és XV. század között tartó vándorlása során számos útvonalat járt be. A régebbi és az újabb kutatások például kiderítették, hogy a régi Örményországból három irányba indultak el: az egyik a Közel-Keleten keresztül Egyiptomba; a másik a Kaukázus országaiba és a Fekete-tenger északi részeire; a harmadik pedig – a legjelentősebb – a Bizánci Birodalmon keresztül Európába vezetett. A múlt században – a hiteles cigánykutatás megindulása előtt – a szerzők azt hitték, hogy a cigányokat a mongolok (tatárok) hozták Európába, az 1241-es nagy mongol invázió idején vagy később. Mégha néhány csoportjuknak sikerült is eljutnia a földrész mongolok uralta keleti részeire, arra viszont nincs bizonyíték, hogy a Fekete-tenger északi partjain létezett volna egy cigány vándorlási útvonal. Ma már köztudott, hogy a cigányok Európába Bizáncon és a Balkán-félszigeten keresztül érkeztek. Ők az európai nyelvekben cigányoknak (és más hasonló néven) nevezett indiaiak. Magukat *romák*-nak hívják, ami a bizánci birodalomban eltöltött időre emlékezteti őket.¹⁷

A XIV. és XV. századokban a cigányok Európában úgyszólván mindenhova eljutottak. 1404-ben Ioan de Sultanieh érsek, a Közel-Kelet és Kelet-Európa viszonyainak kiváló ismerője, *Libbelius de notitia Orbis* című földrajzi kézikönyvében írja, hogy a cigányok mindenütt elterjedtek Európában.¹⁸ A XV. századtól kezdő-

¹⁷ A *roma* szó jelentése „római”, ami a Bizánci Birodalom népeire vonatkozott. A cigányság a hosszas itt-tartózkodása alatt vette fel ezt a nevet. Lásd A. T. Sinclair: *The Word 'Rom'*. In: *JGLS* (2). 3 (1909–1910). 33–42.

¹⁸ „[...] generacio una parva sive populus, dispersus per orbem [...]. Vocantur Cyngani sive populus Pharaonis [...]”; Anton Kern: *Miszellen aus einem Text vom Jahre 1404: a) Erdöl im Kaukasus, b) Zigeuner, c) Krimgoten*. Bécs, 1948. (kivonat a Frühgeschichte und Sprachwissenschaft-ből). 153.

dően a cigányok az európai országok társadalmi és etnikai képének színfoltját képezik. A XVI. és XIX. században a hatóságilag elrendelt kitoloncolások és deportálások, valamint az Európán kívüli áttelepítések (amelyek Portugáliából, Spanyolországból, Franciaországból és Angliából indultak) következtében pedig eljutottak az amerikai kontinensre, Ausztráliába, Új-Zélandra és Dél-Afrikába. Oroszország európai feléből eljutottak Szibériáig. A középkori vándorlás kései folytatása a XIX. század második felében és a XX. század elején megindult kisebb vándorlási hullám, amelynek kiinduló pontja a kontinens keleti, számottevő cigány népességgel bíró országai voltak, főleg Románia, és ez a vándorlás hozzájárult a cigányság elterjedéséhez egész Európában.¹⁹ Ma gyakorlatilag nincs is olyan európai ország, ahol ne élneek cigányok. Vannak viszont cigányok az első vándorlások idejéből a Közel-Kelet, Észak-Afrika és Közép-Ázsia országaiban. Az itt élő cigányok más útvonalat követve elkerülték a Bizánci Birodalmat, így nem ismerik a „cigány” vagy „roma” nevet; őket másképpen hívják. Viszont ugyanahhoz a népcsoporthoz tartoznak, mint az európai cigányok.

2. Az első hiteles említések

A cigányok első írásos említése Románia területén 1385-ből való. Egy abban az évben keltezett oklevél szerint Havaselve fejedelme, I. Dan a tismanai kolostornak olyan birtokokat adományozott, amelyek korábban Vodita kolostor tulajdonában voltak, ennek pedig I. Vladisláv adományozta őket. Ezek között található 40 cigány (*a cigány*) család szálláshelye.²⁰ A szóban forgó birtokok a Vodita kolostor uradalmához tartoztak a Duna partján, az ország nyugati csücskében, amely kolostor alapítója I. Vladisláv volt 1370–1371-ben, és amely hamarosan beszüntette működését, valószínűleg 1376-ban, az övezetben végbement politikai és katonai események és a szörénységi területi konfliktus miatt, ami Havaselve és a Magyar Királyság között pattant

¹⁹ Lásd a 147. és 148. oldalakat

²⁰ *Documenta Romaniae Historica*, B, *Țara Românească*, I. Bukarest, 1966, 19–22 (A továbbiakban DRH B.).

ki.²¹ 1370–1371-ben kellett megtörténnie a Vodita kolostor javára az első adományozásnak is. Ennek fennmaradt szövege²² említi az I. Dan 1385-ben kelt oklevelében felsorolt birtokokat, kivéve a 40 cigány szállást. Ez azt jelenti, hogy a cigányokat vagy utólag ajándékozták a kolostornak – egy olyan oklevéllel, amely nem maradt meg – vagy pedig kihagyták őket az első okiratból. Hajlunk arra a véleményre, hogy a cigányok egy újabb adománylevéllel kerültek Vodita kolostor birtokába. Mivel több mint valószínű, hogy I. Vladisláv 1377-ben halt meg, az adományozás nagy valószínűséggel 1371 és 1377 között történhetett. Ezekre az évekre tehető a cigány szállásoknak a kolostor tulajdonába adása. Az első írásos dokumentum, amely Havaselvén említi a cigányokat, ehhez a mozzanathoz kapcsolódik.

Később egyre több a hír a havaselvei a cigányokról. A Tismana kolostor cigányait a tulajdont megerősítő minden oklevél említi: 1387-ben, 1391–1392-ben, 1392-ben, 1439-ben.²³ 1388-ban Mircea cel Bătrân (Öreg Mircea) fejedelem az általa épített Cozia kolostornak 300 cigány szállást adományozott.²⁴ A XV. században általában minden nagyobb kolostornak és bojárnak vannak cigány rabszolgái. Az adományozó és az adományokat megerősítő kancelláriai oklevelek nyilvántartásba veszik jelenlétüket a nagy feudális birtokokon.

Moldvában 1428-ban írnak először róluk, amikor Alexandru cel Bun (Jó Sándor) a besztercei kolostornak 31 cigány szálláshelyet és 12 tatár kunyhót adományoz²⁵. A későbbiekben időrendben írnak a vișnevăți (1429)²⁶, poianăi (1434)²⁷, kiskárolyfalvi

²¹ E. Lăzărescu: Nicodim de la Tismana și rolul său în cultura veche românească. In *Romanoslavica*, XI. 1965, 237–238.

²² DRH, B, I. 17–19; úgy véljük, a dokumentum hibásan van 1374-ben keltezve.

²³ Uo. 22–25, 33–36, 39–42, 154–156.

²⁴ Uo. 25–28. Megerősítve 1392-ben, 1421-ben (ekkor még 45 cigány szálláshelyről írnak), 1443-ban (50 szálláshely), 1451-ben (50 szálláshely), 1475-ben (300 szálláshely), 1478-ban (350 szálláshely), 1488-ban (300 szálláshely); uo. 42–45, 98–100, 167–168, 187–188, 247–250, 265–268, 337–341.

²⁵ *Documenta Romaniae Historica*, B, *Moldova*, I. Bukarest, 1975, 109–110. (A továbbiakban DRH A.)

²⁶ Uo. 124–126.

²⁷ Uo. 184.

(Moldovița) (1434)²⁸ és egyéb kolostorok valamint néhány nagy bojár cigányairól.

Az első információ a cigányokról Erdélyben Fogarasföldre vonatkozik. Mircea cel Bătrân, havaselvei fejedelem uralkodása idején egy Costea nevű bojár birtokolta a fogarasföldi Alsóvist, Felsővist és Alsóárpás falu felét, valamint 17 sátoros cigányt (*Ciganus tentoriatos*²⁹). A Mircea cel Bătrân által kiadott okirat (adománylevél vagy megerősítő levél) nem maradt fenn az eredeti szláv formában, csak egy 1511-ben kelt rövid latin szövegben. Az uralkodó titulusát figyelembe véve viszont a levél 1390 és 1406 között született. Magyarország királya és Havaselve fejedelme közötti vazallusi viszony miatt Mircea cel Bătrân Fogarasföldet hűbéri birtokként uralta. Tehát 1400 körül a cigányok már jelen voltak Erdélyben. Sőt feltételezhetünk egy még korábbi jelenlétet is, hiszen a XIV. század 70-es éveiben Erdély északnyugati részén már előfordulnak a *cigány* szóból származó helynevek, abban a korban, amikor a Magyar Királyság területén egyre több helyen fordulnak elő a cigány szóból származó hasonló helynevek és személynevek.³⁰

Arra a kérdésre, hogy az említett oklevelek közül a legrégebbiekben vajon a cigányok viszonylag kései megjelenéséről van-e szó az adott országban, vagy pedig korábbi jelenlétéről, az olyan probléma, amire csak az az elemzés adhat választ, amelyik szem előtt tartja a cigányok európai vándorlásának tematikáját is és a XIV. századbeli román térség szociálpolitikai helyzetét is.

3. Mikor érkeztek a cigányok a román fejedelemségekbe?

A román történetírásban a cigányok megjelenését a mongolokkal hozták kapcsolatba.³¹ Nicolae Iorga úgy vélte, hogy a cigányság az 1241-es mongol invázióval érkezett a román fejedelemsé-

²⁸ Uo.185.

²⁹ DRH, B. I. 32-33.

³⁰ J. Vekerdí: i. m.

³¹ Azt is állították, hogy a cigányok a XI–XII. században a kunokkal, besenyőkkel együtt érkeztek a román alföldre (Al. Gonța: *Satul în Moldova medievală. Institutul*. Bukarest, 1986. 315.)

gekbe.³² Ezzel a véleményével nem volt egyedül.³³ A román fejedelemségekben a cigányokat a tatárok hagyatékának tekintették. A tatárok hozták volna őket Európának erre a részére, visszavonulásukkal pedig a cigányok itt maradtak a románok jobbágyainak. Ez az elmélet arra épül, hogy a rabszolgaság intézménye a román fejedelemségekben az első kancelláriai levelekben szerepel, így vélhetően a fejedelemségek megalapítása előtt is működött. Cigány rabszolgák tehát már a XIII. században, mongol időkben is léteztek. Más vélemény szerint a moldvai oklevelekben szereplő tatár rabok etnikailag cigányok voltak.³⁴ A tatárok rabszolgái lettek volna, akiket a románok átvettek a tatároktól. A moldvai oklevelekben megemlített tatár rabszolgákat a romániai cigány lakosság első rétegének tekintették. A második hullámuk a XIV. századtól kezdve a Duna déli részén fekvő területekről érkezett volna.

Köztudott, hogy az 1241–1242-es invázió és az utána következő több mint egy évszázad során – amikor Kelet-Európában nagy hatalomra tettek szert – a tatárok számos keleti népcsoportot hoztak magukkal mint segédcsapatokat vagy mint rabszolgákat. Egyes csoportjaikat, főként a harciasakat, mint a jászokat és alánokat, megemlíti a korabeli oklevelekben. Másokról nem készültek feljegyzések, de későbbi nyomukra rá lehet bukanni a tatárok által leigázott országokban.

A tatárok által behurcolt népek közé tartoztak-e a cigányok? A cigányokról szóló egyes korábbi tanulmányok szerint mongol közvetítéssel érkeztek Európába. Vagy Dzsingisz kán mongoljai a XIII. század első felében, vagy Timur Lenk (Tamerlán) csapatai a XIV. század végén hozták be Indiából a cigányokat Európába. Általában feltételezték, hogy ez az 1241–1242-es nagy mongol invázió idején történt. Ezt a véleményt azonban elvetették, mi-

³² N. Iorga: *Anciens documents de droit roumain*. Párizs–Bukarest, 1930, 22–23.

³³ T. G. Bulat: *Țiganii domnești din Moldova, la 1810*. In: *trhivele Basarabiei*, IV. 1933, 2. szám. 1.; I. Peret.: *Robia*. Bukarest, 1934, 59.; G. Potra: *Contribuțiuni la istoricul Țiganilor din România*. Bukarest, 1939, 17–18, 26.; N. Grigoraș: *Robia în Moldova (de la întemeierea statului până la mijlocul secolului al XVIII-lea)* (I). In: *Anuarul Institutului de istorie și arheologie <A.D.Xenopol>*, IV. 1967, 34.

³⁴ Uo.

helyt Fr. Miklosich filológiai tanulmányával kezdődően szigorúbb alapokra helyezték a cigányok vándorlásával kapcsolatos kutatásokat.

Persze nem zárhatjuk ki azt a lehetőséget, hogy a tatárok által nyugat felé sodort népek között ne lettek volna cigányok is. A tatár táborokat mesteremberek – főleg kovácsok, patkolókovácsok – is követték, akik a mongol társadalmi szervezetnek megfelelően rabszolgák voltak. Ezek között lehettek cigányok is. Elfogadható tény, hogy Kis-Ázsiából a Kaukázus felé vándorló cigányok egy része – leszakadva a többségtől, akik Bizánc felé vették útjukat és innen jöttek Európába – tatár fogságba került. De nincs egyetlen bizonyíték sem, ami alátámasztaná azt az állítást, hogy a cigányokat a mongolok hozták magukkal a XIII–XIV. század folyamán.

A Moldvában található tatár rabszolgákról első ízben 1402-ben tesznek említést, amikor Alexandru cel Bun négy tatár családot adományoz egyebek mellett a Moldovița kolostornak.³⁵ 1411-ben ugyanez az uralkodó a poianai kolostornak további öt tatár családot ajándékoz,³⁶ 1425-ben pedig egy másik oklevélben megerősíti egy hűbérúr tulajdonjogát néhány faluban és az itt lakó tatárok felett.³⁷ A moldvai oklevelekben szereplő első rabszolgák tehát tatárok voltak. Csak 1428-tól kezdve készülnek feljegyzések cigány rabszolgákról is. Néha ugyanabban az oklevélben egyaránt szó van cigány és tatár rabszolgáról. Tatár jobbagyokról később is tesznek említést, utoljára 1488-ban. A moldvai dokumentumok „tatárjai” nem voltak cigányok. A XV. századi oklevelek – amelyekben mindkét nemzetiségű rabszolgák szerepelnek – alapos tanulmányozása után kiderült, hogy a tatár és a cigány rabszolgák között olyan különbségek voltak, amelyek kizárják etnikai azonosságukat. Megfigyelhető a névanyag különbsége is: a keresztény kalendáriumban szereplő neveken kívül a tatárok török eredetű neveket használtak, míg a cigányok kizárólag cigány eredetűeket. A szállás tekintetében is különbségek tapasztalhatók: a tatárok letelepedve, állandó helyen laktak, gazdájuk birtokán, falvakban és főleg az udvarház

³⁵ DRH, A, I. 23.

³⁶ Uo. 44–45.

³⁷ Uo. 88–89.

közelében (a Moldovița kolostor tulajdonában lévő baiai tatárok esete), míg a cigányok sátrakban.³⁸ A kancelláriai oklevelekben más és más néven említik településeiket: „tatár kalyibák” (*hiji tatarî*) és „tatár udvarok” (*dvorî tatarî*) illetve „cigány szálláshelyek” (*celiadi țigani*). A tatár rabszolgák jogi státusa is más volt, mint a cigányoké.³⁹ A moldvai tatár rabszolgák valószínűleg a mongol invázió előtt idetelepült kunok maradványai voltak.⁴⁰ Egyértelmű tehát, hogy etnikai szempontból két különböző népcsoporttal van dolgunk, amelyeknek, árnyalatnyi eltéréssel, a társadalmi helyzetük azonos volt.

Már az Arany Horda által elfoglalt területekkel határos kelet-európai országok középkori történelmének ismeretében kizárhatjuk, hogy a tatárok hozták ide a cigányokat. Sem a lengyelek, sem a litvánok, sem az oroszok nem vettek át cigányokat tatár szomszédjuktól. Az oroszországi cigányok a román fejedelemségekből származnak, nem pedig a tatárok által leigázott területekről. A cigányok Oroszországba későn, 1500 körül kerültek, nagyobb tömegben pedig csak a XVIII–XIX. században. A középkori oroszországi rabszolgák (*holop*) között tudomásunk szerint nem találhatók cigányok. A cigányok a középkori Lengyelországba és Litvániába – államok, amelyek olyan területeket kaptak meg, ahol a XIII. és XIV. században a tatárok uralkodtak – Magyarország felől és a román fejedelemségeken keresztül érkeztek, és nem kelet felől. A skandináv országokban a cigányok megnevezésére használt „tatár” névnek sincs semmi köze a tatár eredethez.

Kétségszövegbevonhatatlan, hogy a cigányok a mai Románia területére a Dunától délre fekvő területről érkeztek, ezt egy sor bizonyíték támasztja alá. A románok mindig a görög eredetű kifejezést használták a cigányok megnevezésére; az első oklevelekben *acigányok*nak hívják őket, a későbbiekben térnek át a ma is hasz-

³⁸ I. R. Mircea: *Termenii rob, șerb și holop în documentele slave și române*. In: *Studii și cercetări științifice*. Jászvásár, 1950, I. 863.

³⁹ L. I. Peretz: i. m. 46–58.

⁴⁰ N. Beldiceanu, Irène Beldiceanu-Steinherr: *Notes sur le Bir, les esclaves tatars et quelques charges dans les pays Roumains*. In: *Journal of Turkish Studies*, 10. kötet. 1986 (Essays presented to Halil Inalcik on his Seventieth Birthday). 12–13.

nálatos cigány⁴¹ alakra. A Romániában élő cigányok nyelvében sok a görög és a délszláv szó. Erdélyben a cigányokat ortodox vallásúnak írják le⁴²; noha a cigányok nemcsak a többségi ortodox románok között éltek, hanem a katolikus vagy protestáns magyarok, székelyek és szászok között is. Korabeli források szerint a Dunától délre fekvő területekről jöttek be a cigányok vagy hozták be őket a román fejedelemségekbe.⁴³ Jehan de Wavrin krónikás elmondása szerint 1445-ben Vlad Dracul, Havaselve fejedelme tizenkétezer cigányokhoz hasonlatos embert telepített a Duna északi partjára.⁴⁴ A cigányok elvándorlása a Balkánról a román fejedelemségekbe hosszú demográfiai folyamat eredménye. Még a XVIII. és XIX. században is voltak török anyanyelvű és muzulmán vallású cigányok, akik a Török Birodalomból csoportosan vándoroltak át a román fejedelemségekbe. Moldvába a cigányok többségét Havaselvéről hozták be. Az oklevelek bizonyítják, hogy létezett egy állandó cigányvándorlás Havaselvéről Moldvába.⁴⁵ A Ștefan cel Mare 1471-es havaselvei hadjáratát elbeszélő moldvai-német krónika szerint a moldvai fejedelem „17 000 cigány rabszolgát vitt magával”.⁴⁶ Kancelláriai források is bizonyítják, hogy a fejedelem a szomszédos országban rabokat ejtett.⁴⁷

A cigányok indiai eredetű nomádok, akik a Balkán-félszigeten át érkeztek a román fejedelemségekbe, miután hosszabb időt töltöttek a Bizánci Birodalom területén, ahol rájuk ragadt a „cigány” név. A hiányos ismeretek ellenére is bizonyított, hogy a cigányság a Balkán félszigeten csak a XIV. század elején jelent meg.⁴⁸ 1348-ban Stefan Dušan szerb cár egyik oklevelében írnak

⁴¹ Moldvában már az első őket említő oklevélben (1428), a havaselvei levelekben pedig először 1478-ban (DRH, B, I. 265–268).

⁴² L. Toppeltinus: *Origines et occasus Transsilvanorum seu erutae nationes Transsilvaniae...* Lugdunum (Lyon), 1667, 55.

⁴³ N. Grigoraș: i. m. 37–38.

⁴⁴ Maria Holban szerk.: *Călătoria străini despre țările române, I.* Bukarest, 1968, 112–113.

⁴⁵ N. Grigoraș: i. m. 34–36.

⁴⁶ P. P. Panaitescu szerk.: *Cronicile slavo-române din sec. XV–XVI, publicate de Ion Bogdan.* Bukarest, 1959, 30.

⁴⁷ L. G. Potra: i. m. 28.

⁴⁸ G. Soulis: i. m. 151–152.

róluk.⁴⁹ Valamikor 1371 és 1377 között Havaselve fejedelme a fent említett 1385-ös oklevél tanúsága szerint rabszolgákat adományozott. A cigányok Havaselvéről Erdélybe – itt egy 1400 körül keletkezett Mircea cel Bătrân által kiadott, Fogarasföldre vonatkozó, kancelláriai oklevélben szerepelnek először – és Moldvába vándoroltak, ahol 1428-tól kezdve említik őket.

Mióta vannak cigányok a román fejedelemségekben? Mikor mentek át a Dunától északra fekvő területekre? Nyilvánvaló, hogy ezekre a kérdésekre pontos válasz nem adható. Havaselvén, ahol a legkorábban adnak hírt róluk, a Vodița kolostor adománylevelét megelőző időszakból nincsen semmi írásos bizonyítékunk jelenlétükről. Nem mondhatjuk tehát, hogy ennél korábban voltak cigány rabszolgák Havaselvén. Feltételezhetjük, hogy 1370–1371-ben a Vodițának adományozott rabszolgák még nem voltak I. Vladiszláv fejedelem tulajdonában. Valamivel később kerültek a fejedelem birtokába.

A XIV. század 70-es éveinek a második fele és a 80-as évek eleje hányatott időszak volt a Balkán-félsziget északi részében. A politikai és a katonai események gyorsan pörögtek. A magyar–bolgár, magyar–román konfliktusok, a Szörénységért indított hadjáratok, Bulgária, Szörénységgel és Vodițăval határos északnyugati részének hadszíntérré válása, hozzá az Európában nemrég teret nyert oszmánok betörései⁵⁰ jelentős népmozgást idéztek elő az érintett területeken. Egy későbbi forrás szerint, ami a Bulgáriában lejátszódott eseményeket mutatja be, amelyekbe Havaselve is belekeveredett, 1369-ben I. Vladiszláv fejedelem, miután Vidinből kiűzte a magyar hadakat, a Duna jobb partján lakó embereket áttelepítette a folyó bal partjára.⁵¹ Egy ilyen áttelepítés során kerülhettek Havaselvére a Vodița kolostornak adományozott cigányok. A cigányság vodiței (később tismanai) rabszolgasora nem arra utal, hogy régen éltek Havaselvén. Cigány

⁴⁹ L. a 19. oldalon a 9. lábjegyzetet.

⁵⁰ A korabeli eseményekről lásd: Maria Holban: *Contribuții la studiul raporturilor dintre Țara Românească și Ungaria angevină (Rolul lui Benedict Hımffy în legătură cu problema Vidinului)* In *Din cronică relațiilor româno-ungare în secolele XIII–XIV*. Bukarest, 1981, 126–154.

⁵¹ Mauro Orbini: *Il regno degli Slavi, hoggi corrotamente detti Schivoni...* Pessaro, 1601, 470.; E. Lăzărescu: i. m. 261. oldalon a 6. lábjegyzet.

rabszolgák más balkáni országban is voltak; ha Havaselvére és Moldvába szabad cigányként érkeztek, rendszerint azonnal rabszolgák lettek, és így a hatalom tulajdonába kerültek.⁵²

Elfogadott tény, hogy I. Vladisláv uralkodása idején, nagyon valószínűleg az 1380-as évek elején érkeztek vagy hozták Havaselvére az első cigányokat a Duna déli részéről. Nem tudhatjuk, hogy a voditai cigányok voltak-e, de minden bizonnyal ezekkel egyidejűleg jöttek. Tehát a mai Románia területére 1370 körül érkeztek, néhány évtizeddel azután, hogy a Balkán-félszigeten megjelentek.

A román fejedelemségekbe a cigányok nem egy hullámban érkeztek, hanem több évszázadon át. A XV. századtól kezdődően vannak bizonyítékaink a Duna északi részén élő cigányokról.

Már a XV. században viszonylag nagy volt a cigányok lélekszáma mindkét fejedelemségben. A kolostorok és a bojárok birtokleveleiből kiderül, hogy a rabszolga kategória igen erőteljesen van jelen. A XVIII. század elején Dimitrie Cantemir azt írja, hogy Moldvában „mindenhol megtalálhatók a cigányok” és szinte „nincs olyan bojár, akinek a tulajdonában ne lenne több cigány család is”.⁵³ A statisztikai források hiányában 1800-ig még felbecsülni sem tudjuk a cigányok számát Havaselvén és Moldvában.

Ami Erdélyt illeti, el kell fogadnunk, hogy a cigányok itt is a XIV. század utolsó évtizedeiben jelentek meg, mint a Magyar Királyság több területén, amelyek közé ez a román tartomány is tartozott. Havaselvről hatoltak be Erdélybe. Egyesek Magyarországra területére vándoroltak tovább. Ide azonban azok a cigányok is eljutottak, akik Havaselve és Erdély megkerülésével egyenesen a Balkán-félszigetről érkeztek. A többség, úgy tűnik, az utóbbi útvonalat követte; ezeknek a cigányoknak a nyelvéből hiányoztak a román jövevényszavak. Annak ellenére, hogy kevesebb a korabeli erdélyi, cigányokra vonatkozó forrás, mint a Havaselvén és Moldvában, a XV. század végén és a XVI. század elején a cigányokat már csaknem az egész országban megtalál-

⁵² N. Grigoraș: i. m. 36–38.

⁵³ D. Cantemir: *Descrierea Moldovei*. Gh. Guțu fordította. Bukarest, 1973, 297.

juk. Nagyszeben városában 1476-ban, 1487-ben és 1492-ben a királyi előjogokat megerősítő oklevelekben írnak róluk.⁵⁴ 1500-ban már a töröcsvári kastély környékén is jelen vannak.⁵⁵ Brassóban, ahol az 1475–1500-as adólajstromban két személy szerepel „Cziganen” néven, az első világos említésük az 1524-es adózási könyvben szerepel, amely feljegyezte a város szélén található „By den czyganen” (később „Ziganie”) helynevet.⁵⁶ 1493-ban egy csoport cigány tűnik fel az Arad vármegyei Kladován, Rajkó vajdával az élen.⁵⁷ 1500 körül ágyút öntenek a temesvári várban,⁵⁸ 1514-ben pedig ugyanitt cigány hóhérok kínozzák halálra Dózsa Györgyöt. Máramaroson a XV. század közepén néhány román nemes és jobbágy kapott „Cigány” ragadványnevet.⁵⁹

A cigányok Erdély rendkívül változatos etnikai képéhez tartoztak. 1564-ben az olasz Giovanandrea Gromo székelyföldi beszámolójában írja, hogy „közöttük [székelyek – a szerző megjegyzése] sok a cigány, akiket a föld művelésére használnak”.⁶⁰ Egy évszázaddal később Laurentius Toppeltinus szerint Erdélyben a cigányok igen nagy számban élnek.⁶¹ Általában a nagyobb erdélyi városok falain kívül már létrejöttek a cigánytelepek. Ezek a települések fából épültek, hogy szükség esetén a város előljáróinak utasítására könnyen le lehessen bontani, és a bennük lakó cigányokat elűzni.⁶² De a cigányok egy-egy nemes birtokán lévő faluban is megtalálhatóak, mint jobbágyok. A XVI–XVII. század-

⁵⁴ *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, VII. Bukarest, 1991, 113.; A. Gebora: *Situația juridică a Țigănilor în Ardeal* (doktori értekezés). Bukarest, 1932, 13–16.

⁵⁵ Hurmuzaki, XV/1.152.

⁵⁶ Maja Philippi: *Die Bevölkerung Kronstadts im 14. und 15. Jahrhundert. Siedungsverhältnisse und ethnische Zusammensetzung*. In P. Philippi: *Beiträge zur Geschichte von Kronstadt in Siebenbürgen*. Köln, Bécs, 1984, 142–143.

⁵⁷ Márki S.: *Arad vármegye története*, II. Arad, 1892, 503–504.

⁵⁸ Nicolae Stoica de Hateg: *Cronica Banatului*. D. Mioc szerk. Bukarest, 1969, 48.

⁵⁹ 1442: „Czigan Karacion jobagio”; 1450: „Czigan Nan” (I. Mihály: *Diplome maramuresene din secolul al XIV-lea-XV*. Máramarossziget, 1900, 321, 343.).

⁶⁰ *Călători străini despre țările române*, II. Szerk.: Maria Holban, M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, P. Cernovodeanu. Bukarest, 1970, 322.

⁶¹ L. Toppeltinus: i. m. 55.

⁶² Kolozsvár városi tanácsa 1585-ben döntött úgy, hogy lebontja a betelepült cigányok viskóit, mert ezek állandó tűzveszélyt jelentettek (A. Gebora: i. m. 26.).

ban a cigányok jelentős része már letelepedett Erdélyben.⁶³ A másik része viszont a XX. századig folytatta a nomád életmódot.

A XVII. századot megelőző időszakot illetően nem tudjuk felbecsülni az Erdélyben élő cigányok számát. Magyarországhoz viszonyítva itt valószínűleg nagyobb volt az arányuk a lakosság egészéhez képest. Más volt a helyzet Havaselvén és Moldvában is. A Kárpátokon túli fejedelemségekből érkezett a legtöbb cigány Erdélybe. A havaselvei és moldvai szolgaság elől menekülve szöktek át a cigányok Erdélybe, ahol rendszerint jobb bánásmódban volt részük. Évszázadokon keresztül megfigyelhető a cigányoknak egy bizonyos kiáramlása Havaselvéről és Moldvából Erdélybe. Számos okirat bizonyítja, hogy egyes cigányok átszöktek Erdélybe, hogy a régi tulajdonosok visszakövetelték őket, és hogy vissza is fordították a szökevényeket.⁶⁴ Egy 1504-ben kelt oklevél határozottan azt írja, hogy egy Hátszeg környékén letelepedett cigánycsoport Havaselvéről érkezett.⁶⁵ Való igaz, hogy voltak olyan esetek is, amikor a moldvai bojárok Erdélyből vásároltak cigányokat,⁶⁶ de a cigányság vándorlási iránya mindig ellentétes irányú volt.

4. Románia területe a cigányok európai vándorlásában (XIV–XV. század)

A cigányok történetével foglalkozó szakirodalomban vannak olyan vélemények, amelyek nagy jelentőséget tulajdonítanak a román területnek a cigányok XIV–XV. századi vándorlásában. Carl Hopf szerint, aki egyik 1870-ben megjelent munkájában főként a cigányvándorlás kérdésével foglalkozott, a keletről érkezett cigányok a román fejedelemségekben tömörültek. Innen a rájuk kényszerített szolgaság miatt az első adandó alkalommal dél felé, a Balkán-félszigetre vándoroltak. Stefan Dušan szerb cár

⁶³ Mezey B.: i. m. 10.

⁶⁴ N. Grigoraș: i. m. 37, 75.

⁶⁵ Hurmuzaki, II/2. 530.

⁶⁶ N. Grigoraș: i. m. 37.

hadjáratai okozták volna a cigányok elterjedését az egész Balkánon, egészen Görögországig.⁶⁷

Hopf elméletét nem támasztja alá egyetlen dokumentum sem. Ellenkezőleg, a történelmi tények cáfolják állításait. Az első feljegyzések a romániai cigányokról későbbiek, mint a legkorábbi említések a görögországi jelenlétükről. Stefan Dušan hadjáratait megelőzően már találunk cigányokat a görög szigeteken.⁶⁸ A cigányok vándorlási útvonala nem a román fejedelemségekből vezetett a Duna déli részén fekvő területekre, hanem a Balkán-félszigetről a Duna északi partjára. A XV. századdal kezdődően elég írásos dokumentum áll rendelkezésünkre arra, hogy a cigányok a román fejedelemségekbe a Duna déli részéről érkeztek. Vannak olyan adatok, amelyek szerint a Balkánról hozták őket, hogy egyénileg vagy akár nagyobb csoportokban is keltek át a Duna északi partjára. Havaselve számára főként a XV–XVI. században, de a későbbiekben is a Dunától délre fekvő országok igazi cigány utánpótlási területek voltak.

Ez az elmélet erősen kötődik a múlt század folyamán elterjedt nézethez, hogy a cigányok mongol közvetítéssel érkeztek Európába. Általában úgy vélekedtek, hogy ez a népesség a Fekete-tenger északi részén fekvő sztyeppéken keresztül jött kontinensünkre a tatárok idején, vagy a tatárok hozták őket. A cigányok keleti eredete, kulturális sajátosságaik, nomád életmódjuk, az egyes országokban kapott nevük – a „tatár” – segítette elő ennek a véleménynek a kialakulását. A fent említett útvonal kötelezően átvezetett a román fejedelemségeken. A román terület volt az első megálló a cigányok európai vándorlásában. A múlt század második felében Fr. Miklosich nyelvészeti tanulmányának megjelenésével, amely komoly alapokra helyezte a cigányok európai vándorlásának kutatását, háttérbe szorult az a feltevés, hogy a cigányokat a tatárok hozták Európába. Ma már egyértelmű, hogy a cigányok Európába a Bizánci Birodalmon és a Balkán-félszigeten keresztül érkeztek, és csak a XIV. század elején. Az idők folyamán ilyen értelmű nyelvészeti és történelmi érveket sorakoztattak fel.

⁶⁷ C. Hopf: i. m. főleg 23, 25–26.

⁶⁸ L. G. Soulis: i. m. 162.

Milyen szerepet játszott a román terület a bizánci és a balkáni útvonalon, ami Közép- és Nyugat-Európába vezette a cigányokat? A válasznak tekintetbe kell vennie nemcsak a román fejedelemségek földrajzi helyzetét, hanem a cigányok esetleges megpihenését a Duna északi partján. Kétségbevonhatatlan, hogy a román fejedelemségekben mindig nagyszámú cigány élt. Ha ez igaz a XIX. és XX. században, amikor megközelítőleg felmérhetjük a cigányok számát, akkor nem lehetett nagyon eltérő a helyzet az ezt megelőző időszakban sem, amelyből nincsenek statisztikai adataink. Egyes kolostoroknak, főleg Havaselvén, már a XV. században száz és száz cigány rabszolgája volt. Világos, hogy azoknak a cigányoknak a nagy része, akik a XIV–XV. században elhagyták a Balkán-félszigetet, a román fejedelemségek felé vette útját. A román fejedelemségek szemlátomást ennek a vándorlásnak az egyik célpontjai voltak. Kijelenthetjük, hogy a Kis-Ázsiából érkezett indiai eredetű nomádok a Balkánon három útvonalon indultak el: délre, a kontinentális Görögország és a Jón-szigetek felé; nyugatra, Magyarországra, majd innen tovább a többi közép- és nyugat-európai ország irányába; és északra, a Dunán átkelve a román fejedelemségekbe. A Balkán-félszigeten a XIV. század második felében és a következő évszázad első felében a törökök nyomása minden bizonnyal befolyást gyakorolt arra, hogy sok cigány csoport áttelepült a Dunától északra lévő területekre. Abban az időben a román fejedelemségek – amelyeket a balkáni államoktól eltérően nem foglaltak el a törökök és amelyek megőrizték függetlenségüket – menedékhelyet jelentettek a Balkán lakosságának, amit a korabeli oklevelek is tükröznek. A Dunától északra fekvő területek jelentős helyet foglaltak el a cigányok vándorlásában.

A román fejedelemségeket elkerülte a XIV–XV. századi útvonal, amelyet követve a cigányok bevándoroltak Közép- és Nyugat-Európába. Kizárt, hogy hosszabb vagy rövidebb időre megpihentek volna a Duna északi partján, majd innen folytatták volna útjukat a kontinens nyugati területei felé. Nem maradt meg egyetlen olyan korabeli román vagy külföldi dokumentum sem, amely ilyen irányú vándorlásról adna hírt.

Fr. Miklosich tanulmányában, amelyben a nyelvészet segítségével próbálta rekonstruálni a cigányok vándorlásának útvonalát, azt állítja, hogy azok a cigányok, akik Közép- és Nyugat-

Európába jutottak, a román fejedelemségeken át érkeztek. A cigány nyelvjárásokban előforduló román jövevényszavakkal értelt.⁶⁹ Tisztázni kell ezt az állítást. Fr. Miklosich az évszázadok alatt felhalmozódott bizonyos nyelvi jelenségeket vizsgálta, de anélkül, hogy elvégezte volna a szükséges időrendi megkülönböztetést. Amikor román elemekről beszél, a korabeli cigány nyelvjárásokra utal. Nos a modern nyelvjárások a különböző cigány csoportok által beszélt idiómák összeolvadásából keletkeztek. Miklosich nem veszi figyelembe azt a tényt, hogy az említett nyelvjárások két nagy vándorlási hullám egymásra rakódásából jöttek létre (miként az a népesség is, amely ezeket beszélt): az első a XIV–XV. századbéli és a második Miklosich korában – amit észre is vesz –, a XIX. század végén a XX. század elején ment végbe. A második hullám, amely Romániából indult ki, és amelyre bővebben kitérünk majd a könyv egyik alfejezetében,⁷⁰ megmagyarázza a román szavak jelenlétét azokban a nyelvjárásokban, amelyeket a múlt század második felében beszéltek és amelyeket ma is beszél a cigányok nagy része Európában. Ezek a nyelvi elemek nem a középkori vándorlás eredményeként kerültek a cigány nyelvjárásokba. Az eddigi filológiai kutatásokból nem tudunk román jövevényszavakról a Nyugat-Európában beszélt középkori cigány dialektusokban. Görög és szláv eredetű szavak viszont nagy számban fordultak elő, bizonyítva, hogy a cigányok ideiglenesen Bizánc területén és a Balkán-félszigeten laktak.

A XIV–XV. században a román terület nem volt része a cigányok kelet- és nyugat-európai vándorlási útvonalának. Azt viszont látjuk, hogy mindig jelentős volt a cigányok elvándorlása a román fejedelemségekből a szomszédos országokba. Az elvándorlás egyik oka a cigányokat sújtó rabszolgaság rendszere lehetett. A többség nomád életmódja is elősegítette ezt a népmozgást. Az oklevelek is bizonyítják, hogy a cigányok átkeltek a Kárpátokon, és Havaselvéről és Moldvából Erdélybe, valamint Magyarországra mentek. A rabszolgák szökései többnyire egyéni és elszigetelt kezdeményezések voltak, és az elfogott cigányo-

⁶⁹ Fr. Miklosich: *Über die Mundarten*, III. 13–16.

⁷⁰ Lásd a 147. és 148. oldalakat.

kat a legtöbb esetben visszavitték gazdájukhoz. Méreteiben ez mindenestre elhanyagolható jelenség volt. Időnként ellenkező irányú mozgás is volt, Erdélyből mentek át cigányok a román fejedelemségekbe. A mai Magyarország területén élő cigányok – a román anyanyelvűek kivételével – dialektusai közül csak az úgynevezett „oláh cigányok” – akik vélhetően később, a XIII–XIX. században települtek ide – nyelvjárásában vannak román nyelvi elemek.⁷¹ Az első nagy hullámmal érkezett magyar cigányok nyelvjárásában nincsenek román elemek. A XV. század elején (talán a XIV. század végén) Magyarországra került cigányok egyenesen a Balkán-félszigetről jöttek. Ha fel is tételezzük, hogy egy részük Havaselnén és Erdélyen keresztül vándorolt, akkor ezeken a területeken csak rövid ideig tartózkodtak. Valamivel később Moldvából a cigányok a szomszédos Lengyelország déli részébe vándoroltak tovább. De az első cigányok Németországból és Magyarországról érkeztek Lengyelországba. Moldvából 1500 körül a cigányok eljutnak Oroszország déli felébe is.

Az a tény, hogy a XIV. század közepén a tudós Pierre Belon du Mans a cigányok őshazáját Bulgáriában és Valachiában keresi, a kortárs Jean Brodeau (Brodaeus) pedig a cigányokat románoknak (Walachi) véli,⁷² semmiképpen sem kapcsolódik a cigányok feltételezett megpihenésével a román fejedelemségekben. Ez csak kettő volt, azok közül a próbálkozások közül, amelyek ennek a népességnek az eredetét igyekeztek megmagyarázni.

⁷¹ L. K. Erdős: *A Classification of Gypsies in Hungary*. In: *Acta Ethnographica*, 6, 1958, 450–454.

⁷² H. M. G. Grellmann: i. m. 179, 182.

II. FEJEZET

A CIGÁNYOK A KÖZÉPKORI ROMÁN FEJEDELEMSÉGEKBEN A RABSZOLGASÁG

1. A rabszolgaság kora és eredete a román fejedelemségekben

A cigányok az első havaselvei és moldvai említésektől kezdve rabszolgaságban éltek. Évszázadokon át – a XIX. századi, rabszolgaságot eltörlő első törvényekig – állandósult ez a társadalmi helyzetük. De a rabszolgaság Erdélyben is létezett, mégpedig azokon a területeken, amelyek egy ideig a havaselvei és a moldvai fejedelmek birtokában voltak; még a két román fejedelemség birtoklásának megszűnése után is fennmaradt a cigányok rabsága, mint annak a történelmi kornak egyik maradványa.¹

A román történetírásban egyetlen önálló tanulmány sem foglalkozott a rabság eredetével. A társadalomtörténeti írások – amelyek elkerülhetetlenül vonatkoznak a cigányok rabságára is – általában beérik azzal a megállapítással, hogy a rabság korban megelőzi a fejedelemségek kialakulását, eredete pedig ismeretlen. Mivel a cigányok megjelenését a román fejedelemségekben általában a tatárokkal hozzák összefüggésbe, akik itt 1241 után uralkodtak, nálunk úgy tekintették a cigányok rabságát, mint ennek a kornak az egyik maradványát. N. Iorga úgy véli, hogy a cigányokat, akik rabok voltak a tatároknál, rabokként vették át a románok is.² Más szerzők a rabság megjelenését a román fejedelemségekben azokkal a harcokkal magyarázzák, amelyeket a románok a tatárokkal vívtak, és amelyekben a tatároktól elfogott cigányokat rabságba taszítottak.³

Románia középkori történetében a rabság nem csupán a cigányokra vonatkozik. A román fejedelemségekben a cigányokon

¹ Lásd a 58–59. oldalt.

² N. Iorga: i. m. 25.

³ Al. Gonta: i. m. 313–314.

kívül tatár rabszolgák is voltak. Az utóbbiakról a XV. századi moldvai oklevelek számolnak be. Ezeket a tatár rabszolgákat azonosították, tévesen, a cigányokkal; ebből a tévedésből keletkezett az az elmélet, mely szerint a cigányok a XIII. században, a tatár uralom alatt jöttek a román fejedelemségekbe. Az biztos, hogy a moldvai oklevelekben előforduló tatár rabszolgák a tatár örökséget képezték. Tatárok voltak (vagy inkább a tatárok rabszolgái), akik a románok tulajdonába kerültek. Valószínűnek tartjuk, hogy a XIV. századbeli román–tatár összecsapások során foglyul ejtett tatár hadifoglyokat a románok rabszolgasorba vetették. Mivel a románok sokáig mongol fennhatóság alatt éltek, feltételezhetjük, hogy a mongoloiktól vették át azt a gyakorlatot, hogy a fogságba esett ellenség rabszolgasorba jutott. A foglyok között nemcsak tatárok lehettek. A moldvai tatár rabok valószínűleg kunok voltak, akik a tatárok előtt telepedtek le a térségben.⁴ A románok rabokként vették át és továbbra is rabságban tartották őket.

Mikor kerültek a románok kezébe? Mióta vannak tatár rabszolgák? A XIV. század közepén bekövetkezett honalapítás óta? Vagy egy valamivel későbbi korból származnak, amikor a moldvai fejedelemség bekebelezte a XIV. század utolsó évtizedéig tatár uralom alatt lévő déli területeket? Szilárd történelmi bizonyítékok hiányában nehéz válaszolni ezekre a kérdésekre. Nyilvánvalóan tűnik viszont, hogy Havaselvén is éltek tatár rabszolgák, noha ezekről nem tesznek említést a kancelláriai oklevelekben. A Havaselvén előforduló „Tătărăi” (azonos a moldvai „Tătărășii” névvel) helynév, úgy tűnik erre a rab népességre utal, amelyet a tatároktól vettek át. A XIV. század elején, illetve derekán, a fejedelemségek megalakulása idején már voltak „tatár” rabszolgák Havaselvén és Moldva területén. A foglyul ejtett tatárok és ezek rabszolgái a fejedelem szolgálatába kerültek rabokként.

Ez a folyamat azonban nem a román történelem sajátossága. A második évezred első századaiban gyakori volt Kelet-Európában, hogy a csatában elfogott pogány ellenségből rabszolga lett. Tudjuk, hogy a kereszténység felvétele előtt a magyarok is rabszíjra fűzték a hadifoglyokat. A Magyar Királyságban a moha-

⁴ N. Beldiceanu, Irène Beldiceanu-Steinherr: i. m. 13.

medán szaracénok és az izraelita kazárok voltak a rabszolgák a XIII. századig, amikor a kereszténység felvételére kényszerítették őket.⁵ A XIV. században azonban Magyarországon már nem létezett a rabszolgaság intézménye. A keleti szlávok a hadifoglyoknak hozták létre a rabszolgaságot.⁶ Az orosz kenézek által elfogott tatárokat a kenéz rabszolgáinak tekintették, és rendszerint egyes határ menti részek benépesítésére használták fel őket. Az orosz rabszolgarendszer még sokáig fennmaradt, de oldottabb formában, amíg a XVII–XVIII. században teljesen el nem tűntek a rabszolga és a jobbágy közötti különbségek.⁷ A korai középkorban a háztáji rabszolgaság igen elterjedt volt Európában. A rabszolgatartás hagyományát a románok a tatárok társadalmi rendszeréből örökölték éppúgy, mint egyes katonai, közigazgatási és pénzügyi intézményeket és szervezeti elemeket. A román fejedelemségek megalakulása előtt is volt tehát rabszolgaság román földön, mivel a tatároknak voltak rabszolgáik.

Nyilvánvalónak tűnik az a tény, hogy a rabszolgaság elterjedése a román fejedelemségekben nincs összefüggésben a cigányok megjelenésével. Itt két világosan elkülöníthető kérdésről van szó. A XIV. század végén, amikor a cigányok megjelennek a Duna északi partvidékén, itt a rabszolgaság már egy bizonyos ideje működő intézmény. A jövevényeket, akik minden tekintetben eltértek a helyi társadalomtól, és nomád életmódot folytattak, ugyanolyan bánásmódban részesítették, mint a tatárokat. A románoknál a rabszolgaság történetében a cigányok szerepe a következő volt: mivel a XIV–XV. században viszonylag nagyszámú cigány telepedett le a román fejedelemségekben, a rabság itt számottevő jelenséggé vált. A cigányok lassan kisajátították ezt a társadalmi intézményt, mivel a XV. század második felétől kezdve ők maradtak egyedül rabok az országban. A tatárok, akik kevesen voltak, eltűntek, beolvadva a cigányok nagy tömegébe. Ily módon a „cigány” név egyértelmű lett a „rabszolgával”.

Felvetődik a kérdés, hogy a cigányok szabad emberekként vagy rabszolgaként érkeztek-e a román fejedelemségekbe. Ahhoz, hogy

⁵ Al. Gonta: i. m. 307–311.

⁶ B. D. Grekov: *Țărani în Rusia* (fordítás). Bukarest, 1952, 151–153.

⁷ L. Al. Eck: *Les non-libres dans la Russie de Moyen-Age*. In *Revue historique de droit français et étranger*, 1930, 29–59.

erre a kérdésre válaszoljunk, figyelembe kell vennünk a délkelet-európai országok társadalomtörténetének körülményeit. A középkori típusú rabszolgarendszer sokáig a Bizánci Birodalom jellemző realitása volt.⁸ A cigányok saját adót fizettek, és egy külön lajstromba írták össze őket. A cigányoknak ezt a sajátos megadóztatási rendszerét veszi át később a Török Birodalom a XV. században⁹. A Bizánci Birodalomban a cigányok valójában egyfajta állami rabszolgák voltak. Egészen bizonyos, hogy a középkori Bulgáriában és Szerbiában is ez volt a helyzet, de ebben a két országban megmaradt rendkívül kisszámú kancelláriai oklevél nem említi kifejezetten a cigány rabszolgákat. Érthető ez a dolog, ha figyelembe vesszük Bulgária és Szerbia sorsát – a két országot a XIV. század végén, illetve a XV. század elején elfoglalták a törökök, megszüntetve ezzel hagyományos társadalmi berendezkedésüket – és hogy a cigányok betelepődése és a két állam sajátos intézményeinek felszámolása között csak rövid idő telt el. Ismerve viszont a cigányság helyzetét a török uralom alatt, úgy véljük, hogy a cigányok az állam rabszolgái voltak a középkori Bulgáriában és Szerbiában is. Ebből következnek, hogy a XIV. században, amikor átkeltek a Duna északi részére, a balkáni cigányok már rabszolgák voltak.

Megemlítjük, hogy a román fejedelemségekben egészen sokáig, a rabszolgaság felszámolásáig, és feltételezzük, hogy a XIV. században a Duna déli partján fekvő országokban is a rabszolga státusz nem jelentette feltétlenül a birtokhoz kötöttséget, hanem inkább egy adott tulajdonostól való függést. A cigányok (rabszolgák) nagy többsége nomád volt, akik bizonyos kötelezettségek révén függtek uruktól. A cigányok, akik a Dunán átkelve Havas-elyére érkeztek, ahol a fejedelem birtokába kerülve rabszolgák lettek, nem veszítették el szabadságukat, mivel korábban sem voltak szabad emberek. Szálláshelyet cserélve, tulajdonképpen uraikat váltották. Társadalmi helyzetük nem szenvedett alapvető változást.

Tehát a cigányok hazai rabszolgasága a román fejedelemségek

⁸ L. Helga Köpstein: *Zur Sklaverei im ausgehenden Byzanz*. Berlin, 1966 (bibliográfiával).

⁹ Ilse Rochow, K.-P. Matschke: i. m. 243–246.

délkelet-európai térségben elfoglalt helyével is magyarázható; a balkáni országokban a cigányok azelőtt is rabszolgák voltak, mielőtt átkeltek volna a Duna északi részére. A román fejedelemségek már rabszolgaként vették át a cigányokat, a rabszolgaság intézménye viszont régebbi keletű, a tatárokkal vívott harcok korából származik.

Más magyarázatot is adtak a cigányok rabságára a román fejedelemségekben. Kijelentették, hogy a cigányok érkezése idején nem voltak rabszolgák, csak később lettek azok. Az elmélet szerzője, P. N. Panaitescu szerint a rabszolgaság pusztán gazdasági okokból jött létre, mégpedig azért, mert a román fejedelemségekben a középkorban munkaerőhiány volt. A keresztes háborúk után, amikor helyzetük folytán a román fejedelemségek jelentős szerepet játszottak a nagykereskedelemben, a parasztok csekély létszáma és a mesteremberek (főleg kovácsok) hiánya miatt a hűbérurak arra kényszerültek, hogy birtokaikra erőszakkal cigányokat telepítsenek, akik így elvesztették szabadságukat.¹⁰ Vitathatatlan történelmi tény a román fejedelemségek jelentős tranzitkereskedelme, főként a XIV. század második felében, nemkülönben az ebből fakadó csaknem egy évszázadon át tartó viszonylagos felvirágzás. Az is természetes, hogy a nagybirtokokon munkaerőre volt szükség. Az adományozások és a rabszolgavásárlások is ezt bizonyítják. Nem szabad viszont eltúlozni a rabszolgák szerepét ezeken a birtokokon és az ország egész gazdaságában. A román fejedelemségek jelentős kereskedelmi szerepének kialakulásakor a cigányok már rabszolgasorban éltek. Egy társadalmi és intézményi rendszer kialakulása nem magyarázható a nagy földbirtokosoknak ezzel a gazdasági érdekével. A cigányok rabszolgasága, mint láttuk, régebbi eredetű.

¹⁰ P. N. Panaitescu: *Le Rôle économique et social des Tziganes au Moyen Age en Valachie et en Moldavie*. In *XVII-e Congrès International d'Antropologie et d'Archéologie Préhistorique. XVII-e Session de l'Institut International d'Anthropologie*. Bucarest, 1-8 Septembre 1937. Bukarest, 1939. 933-942; ugyanaz a szerző: *The Gypsies in Walachia and Moldavia. A Chapter of Economic History*. In *IGLS* (3). 15(1941), 58-72.

2. Rabszolga kategóriák

A román fejedelemségek cigány rabokból álló lakosságának osztályozását¹¹ pontos kritériumok alapján kell elvégezni, elkerülve a téma irodalmában gyakran felmerülő tévedéseket és átfedéseket. A rabság végső szakaszában élő románok és külföldiek észrevették, hogy számos eltérő jegy volt a cigány lakosság soraiban, különböző csoportjaikat írták le, olykor azt is megkísérelték, hogy osztályozzák ezeket. De a legtöbb esetben zűrzavar tapasztalható azoknak a kritériumoknak a megértésében, amelyek miatt a cigány rabokból álló népesség igen változatos képet mutat.

Az első lényeges kritérium az, hogy tulajdonoshoz tartoznak. Ebben a tekintetben a cigányok fejedelmi, kolostori és bojári rabszolgákra oszlottak. Az első kategóriába tartozó rabszolgákat az oklevelekben „fejedelmi cigányoknak”, „a fejedelem cigány rabjainak”, a „hatalom cigányainak”, a későbbiekben „gazdasági cigányoknak” és a XIX. században az „állam cigányainak” nevezték. A fejedelmi cigányok alkották időnként a legnépesebb cigánycsoportot. A havaselvei és a moldvai uralkodók ebből a fejedelmi tartalékból ajándékoztak rabszolgákat a kolostoroknak és a bojároknak. Úgy tűnik, hogy kezdetben csak elvben, a fejedelem volt az egyetlen rabszolga-tulajdonos. Neki kellett szentesítenie kancelláriai oklevelekben minden rabszolga átadást, ugyanúgy, mint a birtokok tulajdonosváltásánál. A fejedelmi rabszolgák számát gyarapította minden gazdanélküli cigány átvétele is. Sok olyan cigány esete ismeretes, aki egyik országból a másikba ment, és aki így az uralkodó rabszolgái közé került. Hűtlenség esetén, a bojárok rabszolgái és birtokai egyaránt az uralkodóra szálltak. Oklevelek is említik, hogy elkobozták a rabszolgákat a hűtlen bojároktól.¹²

A legtöbb fejedelmi rabszolga az ország területén vándorolva, üzte mesterségét, kivéve azokat, akiknek ténylegesen a fejedelmi udvarban kellett dolgozniuk. A fejedelmi rabszolgáknak bármi-

¹¹ A téma feldolgozása: G. Potra: *Despre ȧigamii domnești, mănăstirești și boieresti*. In *Revista Istorică Română*, V–VI(1935–1936), 295–320.; G. Potra: *Contribuții*, 26–65.; N. Grigoraș: i. m. (I), 40–70.

¹² Példák: N. Grigoraș: i. m. 45.

lyen kiszabott munkát el kellett végezniük. Számottevő bevételt jelentettek a fejedelmi udvarnak a cigányokra kirótt adók. Ők általában jobb körülmények között éltek, mint a kolostori és a bojári cigány rabok. A kolostoroknak és bojároknak adományozott fejedelmi rabszolgák nem törődtek bele egykönnyen az új helyzetükbe, ezért egy részük megszökött új gazdájától, és visszatért a fejedelmi rabszolgák „seregeibe”.¹³ Számos esetben viszont a fejedelem cigány rabjai külföldre szöktek. A fejedelem és a magánszemélyek tulajdonában lévő rabszolgák gyakran keveredtek, főleg a gazdájuk akarata ellenére kötött házasságok révén. Ezek számos vitára adtak okot a fejedelmi, a bojári és kolostori tisztviselők között. Szokás szerint igyekeztek semmisnek nyilvánítani az ilyen házasságokat vagy kártalanító cseréket elérni. Az ilyen házasságból született gyermekeket általában elosztották a tulajdonos személy és az udvar között, amit az udvari bírák képviseltek. Ha a fejedelem rabszolgái csavarogtak a kolostori vagy a bojári rabszolgák között, a bírák azt az utasítást kapták, hogy szedjék össze és vigyék vissza őket a „gazdasági cigány rabok seregeibe”.¹⁴

A fejedelmi rabszolgák egyik külön kategóriáját Moldvában a „fejedelemasszony rabszolgái” képezték. Ezek a cigányok az uralkodó feleségének a kizárólagos tulajdonában voltak. 1429-ben írnak róluk először, amikor Alexandru cel Bun hitvesének, Marena nagyasszonynak egyebek mellett nagyszámú cigány rabszolgát is ajándékozott.¹⁵ A fejedelemasszony szabadon rendelkezett velük, azaz eladományozhatta vagy eladhatta őket. Ezeknek a rabszolgáknak saját szervezetük volt, még akkor is, ha olykor a fejedelem rabszolgáinak seregéhez csatolták őket.¹⁶

A kolostori rabszolgák nagy része a fejedelem és a bojárság adományaiból származott. Az utóbbiak adományai túlszárnyalták a fejedeleméit. Különböző csatornákon keresztül nagyon sok rabszolga került a kolostorok birtokába. Mircea cel Bătrân pél-

¹³ Lásd a metropolitának ajándékozott moldvai fejedelmi rabszolgák panaszát 1753-ból: <Ioan Neculce>. Buletinul Muzeului Municipal Iasi, 2(1922), 308.

¹⁴ N. Grigoraș: i. m. 45–46.

¹⁵ DRH, A, I. 124–126.

¹⁶ N. Grigoraș: i. m. 48–49.

dául Coziának 300 szálláshelynyi cigányt adományozott.¹⁷ A kolostori rabszolgák száma a rabszolgák és a szabadok házasságaival is növekedett. A törvények szerint a cigánnyal házasodó szabad ember és leszármazottai rabszolgák lettek. A XVII–XVIII. században viszonylag gyakoriak voltak az ilyen esetek.¹⁸ Számos oklevélben írnak a kolostorok rabszolgáiról. Ezeknek a kolostoroknak a levéltárában fennmaradtak a fejedelem birtokadományozó és birtokmegerősítő oklevelei, a bojárok adománylevelei, statisztikák, nyilvántartó lajstromok stb.; ezek közül néhány részletesen feljegyzi a rabszolgák eredetét, nevét, gyermekeinek nevét, mesterségét, sőt még az értük folytatott törvényszéki eljárásokat is. A kolostorok lajstromaiban cigány rabszolgák is szerepelnek.¹⁹ A cigányokat a mezőgazdaságban vagy kézművesként foglalkoztatták. Ha nem volt munka a földeken, akkor a favágásnál és a fahordásnál dolgoztak. A szolgálólányok gyapjút fontak. Amikor a kolostoron kívül dolgoztak, akkor is hasznot hoztak, mivel bizonyos díjat kellett fizetniük a kolostornak. Azokat a rabszolgákat, akik a kolostorban vagy környékén laktak, bizonyos külön munkára is kötelezték. Kézművesek és szolgáltatók voltak köztük. Feltételezéseink szerint ezeknek a cigányoknak jobb sorsuk volt, mint a falusi (a földeken élő) társaiknak, akiknek nehezebb munkát kellett végezniük.²⁰

Fejedelmi adományokból, vásárlás útján, örökségként, hozományban és hadizsákmányként kerültek rabszolgák a bojárok tulajdonába. Az adománylevelekből kiderül, hogy a fejedelem ajándékozott a bojároknak rabszolgákat, vagy a már meglévők tulajdonjogát erősítette meg „az egész jövedelemmel” és az „ősi birtokkal együtt”. A fejedelem földadományai általában egy-egy faluhoz kötődtek, vagyis a rabszolgák az adományozott birtokon éltek. A bojárok szabadon rendelkezhettek rabszolgáik felett, mint bármilyen ingó vagy ingatlan vagyonnal, eladhatták, elajándékozhatták, elcserélhették, elzálogosíthatták, örökbe hagyhatták

¹⁷ DRH, B, I. 25–28 (1388-b61).

¹⁸ Lásd a 77. oldalon a 110. lábjegyzetet.

¹⁹ N. Grigoraș: i. m. 50–51.

²⁰ G. Potra: *Despre ȧiganii domnești*. 317–319.; Olga Cicanci: *Aspecte din viața robilor de la mănăstirea Secul în veacurile XVII–XVIII*. In *Studii și articole de istorie*, X, 1967, 158–160.

stb. őket. Az eladást és a vásárlást, valamint az elosztást a fejedelmeknek kellett megerősítenie. A rabszolgák olcsó munkaerőt jelentettek a bojároknek. A birtok gazdálkodásában fontos szerepet játszottak, elsősorban mint szolgák valamint kézművesek, és csak kisebb mértékben mint földművesek.²¹

Természetesen a cigányok osztályozása aszerint, hogy melyik feudális uralkodó kategóriához tartoztak, vajmi keveset mond a népcsoport mesterségbeli és kulturális sokszínűségéről. A cigányok távolról sem alkottak homogén csoportot. A román középkori cigány népesség rendkívül változatos volt. A cigányok viszonylag nagy számban szétszóródva az egész országban, külön csoportokat képeztek, amelyek bizonyos mesterségekre szakosodtak, saját kulturális és etnográfiai, sőt olykor dialektális vonásokkal is. Havaselve és Moldva belső rendeltetésű oklevelei tanúsítják a jelenlétüket, még akkor is, ha az oklevél kizárólag jogi célt szolgált. A külföldiek – akik közvetlenül ismerték valós helyzetünket – jelentéseiben leírt különböző cigánykategóriák foglalkozása és életmódja képezi az osztályozás kizárólagos, de legalábbis egyik fontos kritériumát. Így minden alkalommal észrevehető, hogy voltak letelepedett cigányok, akik uraik birtokán vagy udvarában laktak, és nomád cigányok, akik az országban kóboroltak. Mindannyian rabszolgák voltak.

A XIX. század első felében Mihail Kogălniceanu négy csoportba sorolta a fejedelmi rabszolgákat: *rudarii* vagy *aurarii* (teknővájó vagy aranymosó cigányok), akik a folyók homokjából mosták ki az aranyat; *ursarii* (medvetáncoltatók), akik obulusért mutogatták táncoló medvéjüket, és így járták az országot; *lingurarii* (kanalások), akik fából faragtak kanalakat és más háztartási eszközöket; és *lăieșii* (sátoros, vándorcigányok), akik elsősorban kovácsok voltak, de kézművesek is, és fésűt is készítettek stb.; egy részük tolvajlásból élt. Ezek közül egyiknek sem volt állandó szállása, sátraikkal járták az országot, megélhetési forrást keresve.²² Mint rabszolgák csoportonként eltérő összegű pénzt fizettek a fejede-

²¹ N. Grigoraș: i. m. 59–70.

²² M. Kogălniceanu: *Esquiss sur l'histoire, les mœurs et la langue des Cigains connus en France sous le nom de Bohémiens*. Berlin, 1837. Közreadva: *Opere*, I. A. Otețea szerk. Bukarest, 1946, 572–574. (A továbbiakban erre a kiadásra fogunk utalni.)

lemnek. De a városokban és a fejedelem udvarában is éltek fejedelmi rabszolgák, mint szolgálók vagy mesteremberek.

A bojári és a kolostori rabszolgákat M. Kogălniceanu két csoportba osztja: *lăieșii* és *vătrașii* (vándorcigányok és letelepedett cigányok). A magánszemélyek és a fejedelem vándorcigányai járták az országot, de tulajdonosuknak bizonyos pénzösszeget kellett fizetniük. Ha viszont a tulajdonos építkezni kezdett, akkor a cigányok adó alól mentesített munkaerőként dolgoztak uruknak. A letelepedett cigányok, akiknek állandó lakóhelyük volt, M. Kogălniceanu korában már beolvadtak a helyi lakosságba, elvesztették anyanyelvüket, és többé nem lehetett megkülönböztetni őket a román parasztoktól.²³ Munkájuktól függően kétféle letelepedett cigány volt: *țigarii căsașii* vagy *de curte* (házi vagy udvari cigányok) és *țigarii de ogor* vagy *de câmp* (szántóföldi vagy mezei cigányok). Az házi cigányok a bojári udvarban szolgáltak, különböző munkákat végezve. Legtöbbjük mesterember volt: kovács, patkolókovács, lakatos, kőműves stb. Jobb körülmények között éltek, mint társaik. A földművelő cigányokat mezőgazdasági munkára használták; a magánszemélyek tulajdonában lévő cigányok közül ez a csoport volt a legnépesebb és a legjobban kizsákmányolt.²⁴

Nem sokkal felszabadításuk előtt, a XIX. század első felében így nézett ki a moldvai és havaselvei cigányság társadalmi rétegződése. M. Kogălniceanu vázlata azonban nem teljes, hiszen másfajta cigány kategóriák is léteztek – amelyek kimaradtak az ő felsorolásából –, de akiket megtalálunk a XVIII–XIX. századi íróknál és a későbbi cigány néprajzi tanulmányokban. Valójában az idők folyamán változtak a cigányok kategóriái. M. Kogălniceanu is felfigyelt, hogy a teknővájó és az aranymosó cigányok valamikor nagyon jólvelő foglalkozása hanyatlásnak

²³ Uo. 575.

²⁴ A román országok rabszolgarendszeréről írt szakbibliográfia: I. Peretz: *Robia* (kinyomtatott jegyzet). Bukarest, 1934.; B. Th. Scurtulencu: *Situația juridico-economică a țăgărilor în principatele române* (doktori disszertáció). Jászvásár, [1938].; N. Grigoraș: *Robia în Moldova (De la întemeierea statului pînă la mijlocul secolului al XVIII-lea)*. In *Anuarul Institutului de istorie și arheologie* <A. D. Xenopol> Iasi, IV. 1967, 31–79(I); V. 1968, 43–85 (II). L. V. Costachel, P. P. Panaitescu, A. Cazacu: *Viața feudală în Țara Românească și Moldova (sec. XIV–XVII)* Bukarest, 1957, 143–164.

indult, e csoport kénytelen volt munkát váltani: fából készíteni házi használatra alkalmas tárgyakat, és ezek árulni. A román társadalom középkortól napjainkig tartó gazdasági változásaival összhangban a cigányok által űzött mesterségek is átalakultak. A cigányságnak alkalmazkodnia kellett az új helyzethez. A kialakult helyzet e népcsoport fokozatos letelepedéséhez vezetett. A cigányság belső megosztottsága azonban nem szűnt meg a letelepedési folyamattal és a foglalkozások megváltozásával sem.

3. Rabszolgaság a régi román rendszerben

A rabszolgatartás a román fejedelemségek társadalmi rendszerének egyik alkotó eleme volt a XIX. század közepéig.²⁵

A „rabszolga”- „rabszolgaság”²⁶ fogalmát, mint olyat, viszonylag későn említik. A rabszolgaságról első ízben egy 1445. szeptember 30-án kelt oklevélben szólnak, amelyben Moldva fejedelme, II. Stefan a romani püspöknek egy tatár rabszolgát ajándékoz, „a mi neamti tatárjaink közül”. Itt leszögezik, hogy a püspök szabadon rendelkezik vele; ha felszabadítja, a tatár éljen „szabad emberként, a román törvények szerint, és senki se merészelje rabszolgaságára emlékeztetni (*a po holopstvo*), és senki se vehesse el.”²⁷ A „rabszolga” szó először egy Ștefan cel Mare által 1470-ben kiadott oklevélben fordul elő, amelyet a „Mi tatárunknak és rabszolgánknak (*holop*)”, Oananak adnak, aki lengyelországi menekült.²⁸ A szláv nyelvű oklevelekben a rabszolgára a *holop* szót használták. 1600 után a román nyelven írt oklevelekben megjelenik a *rabszolga* megnevezés, amit kezdetben párhuzamosan használtak a szláv eredetű szóval, hogy aztán később teljesen kiszorítsa ezt. A *șerb*, *șarbă* (jobbágy, rabszolga) szavakat is sokáig használták a *holop* helyett. A XVI. század második feléig a rabszolga kifejezést (különböző variánsaival) csak ritkán használták Moldvában, a havaselvei oklevelekben pedig egyál-

²⁵ I. Peretz: *Robia*. Bukarest, 1934.; N. Grigoraș: *Robia în Moldova*

²⁶ I. R. Mircea: *Termenii rob, șerb și holop în documentele slave și române*. În *Studii și cercetări științifice*. Jászvásár, I, 1950, 856–873.

²⁷ DRH, A, I. 367.

²⁸ DRH, A, II. 239–241.

talán nem találjuk meg. A rabszolgákat kizárólag etnikai hovatartozásuk szerint jelölték: „cigány” vagy „tatár” (az utóbbi csak Moldvában). A középkori román kancelláriai oklevelekben a „cigány”, Moldvában pedig a „tatár” név etnikai jelentésén kívül társadalmi jelentést is hordozott, mivel rabszolgát jelölt.²⁹

A román fejedelemségek társadalmi rendszerében a rabszolgák sajátos kategóriát alkottak. A röghöz kötöttek között is a legalacsonyabb lépcsőfokon álltak. Társadalmi helyzetüket nem a személyes szabadság hiánya határozta meg, hiszen a feudális társadalomban a jobbágyok sem voltak szabad emberek (akiket rumâninak hívtak Havaselvén, vecininek Moldvában és iobaginak Erdélyben), hanem az a tény, hogy nem voltak jogi személyek. A rabszolga mindenestől az ura tulajdona volt, azaz ingó vagyona között tartották számon. Ki volt szolgáltatva ura kényének-kedvének, aki dolgoztatta, eladhatta vagy elcserélhette, fizetőszökként használhatta valamilyen adósság kiegyenlítésénél, elzálogosíthatta, örökbe hagyhatta rabszolgáját. A rabszolgák vagyona is (ami főleg szarvasmarhából állt) ki volt szolgáltatva uraiknak, akik rendszerint visszaéltek hatalmukkal, rabszolgákat bármikor veréssel vagy elzárással büntethették, anélkül hogy a hatóságok közbeavatkoztak volna. A rabszolga-tulajdonos nem volt élet-halál ura szolgája felett. Egyetlen kötelessége az udvarában dolgozó rabszolgák ruházása és élelmezése volt. Azok iránt viszont, akik az országban kóborolva próbálták összeszedni a mindennapit, és bizonyos összeget fizettek gazdájuknak, még ilyen kötelezettségei sem voltak.³⁰

A román fejedelemségekben a rabszolgáknak egyetlen joguk volt. Erről az egyik, 1470-ben kelt moldvai oklevél tesz említést, amelyben Ștefan cel Mare felszabadítja Oanát, a lengyelországi menekült tatár rabszolgánőt és gyermekeit. A fejedelem mentesíti őket a rabszolgaság összes kötelezettsége alól: „soha többé semmit se fizessenek a tatárok és rabszolgák joga szerint (*holop-skîm(i) i tatarskîm(i) pravom(i)*)”, és éljenek úgy az országban „mint az összes román él a román törvények szerint (*voloșkîm(i) zakonomî*)”.³¹ A román törvény és a rabszolgák joga más volt. A rab-

²⁹ I.R.Mircea: i. m. 860–862.

³⁰ N.Grigoraș: i. m. (I). 67-70; *Istoria dreptului românesc*, I. Bukarest, 1980, 486–489.

³¹ DRH, A, II. 239–241.

szolgáknak sajátos jogállásuk volt, amely különbözött a román lakosság jogi státusától. A rabszolgák joga bizonyos szabályokból állt, amelyek elsősorban a rabszolga kötelezettségeire vonatkoztak a tulajdonossal és az állammal szemben; a büntetésekre, amelyek akkor sújtották, ha elmulasztották teljesíteni kötelességeiket, vagy ha bármilyen bűncselekményben váltak volna vétkesekké; valamint az őket elítélő hatóságok megnevezésére. Voltak olyan előírások is, amelyek szabályozták a rabszolgák és a szabad emberek kapcsolatát, és voltak olyan hatóságok is, amelyek ezeknek az előírásoknak a betartása fölött őrködtek.³² A rabszolgák joga régi, még a fejedelemségek megalapítása előtti korból származik.

A rabszolgaságra, minden összetevőjében, a szokásjog volt irányadó. A rabszolgákat illetően sokáig nem voltak írott törvények. Később Havaselve és Moldva kezdett a bizánci törvényhozássra hivatkozni, átvették azokat a rendelkezéseit is, amelyek a rabszolgákra vonatkoztak. A két fejedelemségben használt nagyszámú görög és szláv nyelvű törvénytöredék³³ bizonyítja a hatóságok igyekezetét, hogy a tényleges helyzetet beilleszték a bizánci jog törvényi keretei közé. A XVII. század derekán nyomtatott román nyelvű törvénykönyvek – 1640-ben a *Pravila de la Govora* (A govorai törvénykönyv) Havaselvén és a két törvénygyűjtemény: 1646-ban Vasile Lupu *Cartea românească de învățătură* (Román törvénykönyv) című szabályzata Moldvában és Matei Basarab 1652. évi törvénykönyve, *Îndreptarea legii* (Törvényi útmutató) Havaselvén – regisztrálják a rabszolgákra vonatkozó bizánci eredetű jogi normákat, és az addig alkalmazott szokásjog egyes szabályait is.³⁴ A gyakorlatban azonban a rabszolgák helyzete kizárólag a szokásjoghoz igazodott. A kancellária és más hivatalok által kiadott oklevelekben a rabszolgák helyzetével kapcsolatban mindig az ország szokásjogára (a föld törvényére) hivatkoztak, nem pedig a bizánci ihletésű írott jogra.

A cigányok kötelezettségeit a hagyományok rögzítették. A kancelláriai oklevelek segítségével jobban megismerhetjük a fe-

³² N. Grigoraș: i. m. (II). 43.

³³ A román fejedelemségek rabszolgaságára vonatkozó törvények: I. Peretz: *Curs de istoria dreptului român*, II. kötet, I. rész. Bukarest, 1928, 187–440.

³⁴ Uo. 315–440; ugyanaz a szerző: *Robia*. 83–119.

fejedelmi cigányok állami kötelezettségeit, szervezeti formájukat, a mentesítéseket és más előjogokat, amelyeket a cigányok különböző kategóriái élveztek. A magánszemélyek rabszolgáinak elvileg nem voltak kötelezettségeik az állammal szemben. A XV. században Moldvában és Havaselvén egyaránt megtiltották a fejedelmi tisztségviselőknek, hogy a magánszemélyek rabszolgáit bárminemű fejedelmi szolgálattal terheljék.³⁵ Az uralkodók mindig utaltak ezekre a rendelkezésekre, valahányszor megerősítették a régebbi rabszolga-adományozásokat, vagy a tulajdonosok kérésére. De olykor a fejedelem, új bevételeket keresve, igyekezett a magánszemélyek tulajdonában lévő cigányokat is, legalább részben, ugyanolyan kötelezettségekkel terhelni, mint a fejedelmi tulajdonban lévő cigányokat. Legkésőbb a XVII. század első felében, ha nem már az előző évszázad második felében, azt tapasztaljuk, hogy a kolostorok és a bojárok rabszolgáit is arra kötelezik, hogy bizonyos adókat fizessenek és bizonyos munkákat végezzenek az államnak. Moldvában már a XVII. század harmadik évtizedének végétől kezdve fizetnek adót. Később más kötelezettségeket is róttak rájuk: méhkas-tizedet és ártánydézsmát kellett fizetniük (ha voltak ilyen javaik), váltólovat kellett adniuk és igarobotot kellett teljesíteniük (ha voltak lovaik), fejedelmválasztási adót kellett fizetniük és különböző munkát kellett elvégezni az állam javára stb.³⁶ Sok ilyen kisebb kötelezettség volt, és minden korban más és más jellegűek voltak. A szabad emberek és a fejedelem cigányai mindezt feltétlenül teljesítették, a magánosok tulajdonában lévő cigányok viszont csak kivételesen. Amikor viszont rájuk is alkalmazták ezeket, a fejedelemtől származó oklevéllel egyes kolostorok vagy bojárok rabszolgáit mentesíthették a kötelezettségek alól. Ezek a többletkötelezettségek súlyosan nehezedtek nemcsak a rabokra, hanem uraikra is, akik tulajdonképpen felelősek voltak azért, hogy rabjaik teljesítsék kötelezettségeiket. Sok olyan dokumentált helyzetet ismerünk, amikor a kizsákmányolás súlyosbodása okozta, hogy cigány rabszolgák egy másik birtokra vagy akár külföldre

³⁵ DRH, A, I. 23. (Moldova, 1402. október 31.); DRH, B, I. 201–202. (Havasalföld, 1458. március 5.)

³⁶ A felsorolt közterhek magyarázata: *Instituții feudale în țările române. Dicționar*, Bukarest, 1988, az adott címszavak alatt.

szöktek. A legradikálisabb lépés a cigányadó bevezetése volt. Moldvában a XVIII. század elején, valószínűleg 1711-ben Nicolae Mavrocordat kezdeményezésére vezették be, mint rendkívüli adót „az ország szükségleteire”, és 1714-ben számolták fel. 1725-ben Mihail Racoviță újra kezdeményezi a cigányadó bevezetését, de lemondott róla a bojárság és a kolostorok közbenjárására. Ám később is számtalan esetben próbálták visszaállítani ezt az adónemet. Cigányadót a bojári és a kolostori cigányok fizettek. A bojároknek és a kolostoroknak két aranyat kellett fizetniük minden cigány után.³⁷ Ez valójában azt jelentette, hogy a fejedelmi rabszolgák által fizetett adót minden cigányra kiterjesztették.

A fejedelmi cigányok felügyeletét külön hivatalnokok látták el. Létrejött a fejedelmi alkalmazottak hierarchikus és területi hálózata, amely a cigányok és az állam, illetve a cigányok és a lakosság kapcsolatainak minden részletével foglalkozott. A tisztviselők szedték be azokat az adókat, amelyeket a cigányok tartoztak fizetni a fejedelemnek.³⁸

A cigányok közötti vitás ügyekben, az emberölésen kívül, vezetőik: a bírók, a vezérek és a vajdák ítélkeztek. A bojári és kolostori cigányokat a tulajdonos és annak intézői, a fejedelmi rabszolgákat a cigány ispánok büntethették és bírságozhatták meg. Emberöléssel és egyéb bünténnyel (cigányok és nem cigányok között) az állami hatóságok foglalkoztak. A pénzhamisítókat és a kegyetlen gyilkosságok végrehajtóit a fejedelmi tanács ítélte el. A rabszolgák nem védekezhettek a törvényszéken, ugyanakkor nem vonhatták őket jogilag felelősségre a szabad embereknek okozott kárért, amelyet a gazdájának kellett megtérítenie. A tulajdonosok viszont lemondhattak vétkes rabszolgáikról a sértett fél javára, kártérítés fejében. Ha a rabszolga megölte egy másik személy rabszolgáját, akkor nem végezték ki, bár halálra ítélték, hanem a megölt cigány tulajdonosa kapta meg kártérítésként. A halálbüntetés visszavonását csak a fejedelem rendelhette el, a megölt személy családjának beleegyezésével. A tulajdonosok nem ítélték halálra rabszolgáikat. Minden szabad emberre,

³⁷ G.Potra: *Contribuțiuni*, 69–71.; N. Grigoraș: i. m. 73–74.

³⁸ Lásd a 61–62. oldalakat.

aki előre megfontolt szándékkal rabszolgát ölt, általában halálbüntetés várt. Az ilyen pereket az uralkodó által vezetett legfelső törvényszéken tárgyalták. Nem ismeretesek viszont olyan esetek, amikor a rabszolgáját megölt bojárón végrehajtották volna a halálos ítéletet. Ha más rabszolgáját ölte meg egy rabszolga-tulajdonos, akkor a halott cigány helyett másik rabszolgát kellett adnia.³⁹

A törvények általában enyhék voltak a cigányokkal. Vasile Lupu törvénykönyve előírta: „Ha cigány, cigányasszony vagy gyerekük egyszer, kétszer, háromszor tyúkot, libát vagy egyéb csekélységet lop, megbocsáttatik; ha nagyobb dolgot lop, szidassék meg.”⁴⁰ A magyarázat természetesen nemcsak a jogi személy hiányában rejlik, hanem ennek a kirekesztett népcsoportnak az egyre gyakoribb törvényszegéseiben is, mivel a rabszolgák elzárása és halálbüntetése nem szolgálta a hűbérurak érdekét. A rabszolga által elvégzett munka egyetlen haszonélvezője a tulajdonos volt.

A rabszolgák csak a tulajdonos beleegyezésével házasodhattak.⁴¹ Ha a házasodni vágyók nem egy tulajdonoshoz tartoztak, akkor mindkét tulajdonos jóváhagyása kellett. Szokás szerint előzetesen megállapodást kötöttek; vagy az egyik fél vette meg azt a cigányt, aki a házasság után az ő birtokára került, vagy pedig kárpótló cserét hajtottak végre, amennyiben a birtokos a kapott rabszolgáért ugyanolyan értékű cigányt adott. Gyakoriak voltak a tulajdonos beleegyezése nélkül kötött házasságok. A korabeli oklevelek főleg olyan eseteket említenek, amikor fejedelmi és bojári vagy kolostori cigányok házasodtak össze. Ha nem sikerült a tulajdonosoknak megegyezni, akkor erőszakkal választották szét őket, a megszületett gyerekeket pedig a tulajdonosok között elosztották, nem törődve a szülők hozzájárulásával.⁴²

³⁹ N. Grigoraș: i. m. (II). 43–52.; *Istoria dreptului românesc*. Az idézett helyen.

⁴⁰ *Cartea românească de învățătură*. Ediție critică. Bukarest, 1961, 68.

⁴¹ B. Th. Scurtulencu: i. m. 19–26.; N. Grigoraș: i. m. 70–75.; Gh. T. Ionescu: *O anaforă din domnia lui Constantin Hangerli privind un interesant caz de eliberare de robie prin căsătorie*. In *Analele Universității București, Științe sociale, Istorie* sorozat, XVII. 1968, 155–168.

⁴² N. Grigoraș: i. m. (I). 45–46.

Az ilyen helyzetek gyakoriak voltak. A XVIII. században megváltoztatták a régi szokást. A különböző tulajdonoshoz tartozó cigányok házassági ügyeinek rendezését nem bízták többé a tulajdonosokra. Elrendelik a házasságok felbonthatatlanságát, attól függetlenül, hogy milyen körülmények között kötöttek. Constantin Mavrocordat 1743 márciusában kiadott „Házassági meg egyezése” megtiltja, hogy a tulajdonosok felbontsák a különböző birtokoshoz tartozó rabszolgák házasságát. Ilyen esetekben a tulajdonosoknak csak azt engedték meg, hogy elosszák egymás között a kapcsolatból származó gyerekeket, vagy azt, hogy kárpótló cserét hajtsanak végre a cigány (cigányasszony) és a gyerekek fejében, akik az adott felet illették meg.⁴³

Constantin Mavrocordat fanarióta uralkodónak köszönhető ez az első változtatás a rabszolgákra vonatkozó ősi szokásjogon, aki a felvilágosodás korának szellemében Moldvában és Havaselvén is bevezetett sorozatos reformokkal a fejedelemségek társadalmi, közigazgatási és pénzügyi korszerűsítését segítette elő. Ezek közül a legfontosabb a jobbágyság megszüntetése volt (1746-ban Havaselvén, 1749-ben Moldvában), ami visszaadta a parasztságnak a személyi szabadságot. A rabszolgákkal kapcsolatban a változások csak a házasság problémájára korlátozódtak.

Ezt a szabályozást mindkét fejedelemségben alkalmazták. A későbbi törvények szigorúan szabályozták, hogy hogyan kellett a tulajdonosoknak lebonyolítaniuk a rabszolga cserét. Az 1785-ben Moldvában megszületett *Sobornicescul hrisov* (Zsinati oklevél) a rabszolgák pontos árát is meghatározta: 50 lejt fizettek egy cigányasszonyért és 70 lejt egy férfiért. A kézműves cigányért többet kellett fizetni, hiszen a fejpénzhez hozzá kellett tenni a „cigány vagy cigányasszony mesterségének az árát is”. A gyerekeket ugyanakkor nem lehetett többé elvenni a szülőktől. A szülők gazdájának meg kellett vásárolnia azokat a gyerekeket, akik más tulajdonába kerültek volna. A 16 éven felüli gyerekekért a felnőtt árát fizették, a kisebbekért fele árat.⁴⁴ Ebben a korban ho-

⁴³ Gh. I. Brătianu: *Două veacuri de la reforma lui Constantin Mavrocordat 1746–1946*. In *Analele Academiei Române, Memoriile Secțiunii Istorice*, III. sorozat, XXIX. (1946–1947), 450.

⁴⁴ T. Codrescu: *Utricariul*. I. II. kiadás. Jászvásár, 1871, 320–327.

nosodott meg az az elv, hogy a szállás maradjon megbontatlan, amennyiben a cigányok jogot nyertek arra, hogy ne szakítsák el őket a családjuktól, azaz hogy ne ajándékozassák vagy adhas-sák el a gyerekeket külön-külön, elválasztva őket a szüleiktől vagy a testvéreket egymástól.⁴⁵

De a XVIII. század lényeges újdonsága a vegyes házasságo-kat (cigány–román lány, román–cigánylány) érintette. Addig ugyanis, ha szabad ember rabszolgával házasodott, akkor ő és a születendő gyerekek is elvesztették szabadságukat. Constantin Mavrocordat törvénye szerint az a román (vagy román lány), aki cigánnyal házasodik, nem tehető rabszolgává. A szabad ember megőrzi korábbi társadalmi helyzetét, a rabszolga ugyanakkor rabszolga marad. A gyerekek szabadnak születnek.⁴⁶ A törvény születése előtt valószínűleg elég gyakoriak voltak a vegyes há-zasságok, amelyek a bojárok számára eszközök voltak rabszol-gáik számának növelésére. Az államnak viszont veszteséget jelentett, hiszen a magánember rabszolgájává lett paraszt nem fizetett adót és mentesült a többi közteher alól is. Úgy gondoljuk, adózási megfontolásból lemondtak a régi szokásjogról. Ha-vaselvén az intézkedést tiszteletben tartották, Moldvában viszont a bojároknak az újítással szemben tanúsított ellenállása miatt fokozatosan szűkítették alkalmazási körét és végül felhagytak vele. Az 1760-ban hozott törvény megtiltotta ezeket a házassá-gokat, megakadályozva a papokat, hogy ilyen esetben megeskes-sék a házasulandókat. Ha a házasság létrejött, a házastársakat el kellett választani egymástól. A gyermekek viszont „moldvai részen”, azaz szabadok maradtak.⁴⁷ Az 1785-ös *Sobornicescul hrisov* határozottan megtiltja és érvényteleníti a moldvai és a ci-gány közötti házasságot. Az ilyen házasságból született gyere-keket cigányoknak tekintik. Ez a „régí szokásjoghoz való vissza-térést” jelentette, vagyis a reform visszavonását. Moldvában a házasság folytán rabszolgává válás sokáig fennmaradt. Ha-vaselvén 1780-ban a *Pravilniceasca Condică* (Törvénygyűjtemény) elrendelte, hogy azonnal fel kell bontani egy cigány és egy sza-

⁴⁵ N. Grigoraș: i. m. 64–66.

⁴⁶ Gh. I. Brătianu: i. m.

⁴⁷ I. Peretz: *Curs de istoria dreptului român, IV, Hrisoavele domnești*. Bukarest, 1931, 47–54.

bad nő házasságát, a gyerekek pedig szabadok lettek.⁴⁸ A rabszolgaság utolsó évtizedeiben mindkét fejedelemség 1831–1832-ben bevezetett Szervezeti Szabályzata hasonló előírásokat tartalmaz a cigányok házasságáról. Megtiltották a szabad emberek és a rabszolgák egybekelését. Az a szabad ember, aki nem tudta, hogy cigánylánnyal házasodott össze, megválthatta szabadságát, ugyanúgy az a román lány is, aki cigányhoz ment feleségül. Aki viszont tudatosan kötött házasságot egy cigánylánnyal, annak be kellett fizetnie a cigányleány árát a Könyörületi Pénztárba. Az ilyen házasságokból született gyerekek szabadok lettek.⁴⁹

A fordított folyamat, a felszabadítás is létezett. Bizonyos helyzetekben – rendkívül szolgálatokért a tulajdonos még életében vagy végrendelet útján „elengedhette” rabszolgájának rabságát, aki így megszerezte személyi szabadságát és a románok soraiba léphetett. Ezek a cigányok, mint szabad emberek földtulajdonosok, a városokban pedig ingatlantulajdonosok is lehettek. Gyakran kénytelenek voltak eladni magukat egy bojárnak vagy egy kolostornak, hogy ne haljanak éhen, hogy megszabaduljanak valamilyen büntetéstől, hogy kifizethessék adósságaikat.⁵⁰ Annak ellenére, hogy a középkori oklevelekben sok szabad cigányt említenek, a felszabadítás csak egészen kivételes esetekben valósulhatott meg. Az ilyen gesztusok csak a XIX. század derekán kezdenek megszokottá válni a rabszolgaság iránti új magatartás megerősödésével és a román társadalomban is megnyilatkozó abolicionista mozgalom eredményeként. Ștefan Răzvan, Moldova egyik fejedelme eredetileg cigány rabszolga volt.⁵¹ Mihai Viteazul okleveléből⁵² tudjuk, hogy Răzvan egy havaselvi fejedelmi rabszolgánő fia volt. Bojár lett, aki Konstantinápolyban járt küldetésben, a kozák és lengyel hadseregben főkapitányi rangot

⁴⁸ B. Th. Scurtulencu: i. m. 25–26.

⁴⁹ Uo. 24–25.

⁵⁰ Szabad cigányokról I. G. Potra: *Contribuțiuni*. 43–44, 59–62.; N. Grigoraș: i. m. (I). 36–38, 76–77; (II). 76–80.

⁵¹ A. D. Xenopol: *Istoria românilor din Dacia traiană*, III. Jászvásár, 1890, 194, 216–218, 481.

⁵² N. Iorga: *Originea lui Ștefan Răzvan*. In *Analele Academiei Române, Memoariile Secțiunii Istorice*, III. s., XI(1930), 157–163.

kapott, majd rövid időre (1595 áprilisától–augusztusáig) Moldva fejedelme lett. Ștefan Răzvan felemelkedése jól példázza az akkori román társadalom társadalmi mobilitását, ahol a rabszolgákat fel lehetett szabadítani, és ahol rendkívüli esetekben nemesi címet és magas tisztségeket lehetett szerezni. A XVIII. század végére szabályozták a rabszolgák felszabadítását, ahogyan Moldvában 1785-ben a *Sobornicescul hrisov* tette. Havaselvén gyakori volt a házasság folytán történő felszabadítás is. A tulajdonos tudtával és szóbeli beleegyezésével kötött házasság egy rabszolga és egy szabad nő között felbonthatatlan volt, a rabszolga és a gyerekek pedig szabadságot kaptak.⁵³

A XVIII. század folyamán bevezetett újítások csaknem kizárólag a rabszolgák házasságára és ennek társadalmi következményeire vonatkoztak. A fanarióta uralkodók XVIII. század végén és XIX. század elején kiadott törvénykönyvei – Alexandru Ipsilanti *Pravilniceasca Condică*ja (Törvénygyűjtemény – 1780) és a *Legiuirea Caragea* (Carageai törvénykönyv – 1818) Havaselvén, az Andronache Donici által összeállított törvénykönyv (1814) és a *Condica civilă a Principatului Moldovei* (Moldvai Fejedelemség polgárjogi törvénykönyve), más néven *Codul Callimach* (Callimach törvénykönyv – 1817) Moldvában – külön fejezetben foglalkoznak a rabszolgasággal.⁵⁴ A nyugati törvények hatására igyekeztek a természetes jog egyes elemeit bevezetni a rabszolgaság kezelésébe. A *Codul Callimach* a rabszolgaságról úgy beszél, hogy „az ember természetes jogai ellen” való jogosultságát a hagyományokkal indokolja. A törvénykönyv igyekszik a rabszolgaságot modern megközelítésből vizsgálni.⁵⁵ De lényegében nem változott a rabszolgaság. Az állam nem avatkozott bele a tulajdonos és a rabszolga viszonyába. Egyébként a rabszolgaságot mint intézményt nem lehetett megreformálni. Változatlan maradt az utolsó pillanatig. Abban a korban nem törődtek a

⁵³ Gh. T. Ionescu: i. m. 162–166.

⁵⁴ A törvénykönyvek szövege: I. Peretz: *Curs de istoria dreptului român*, IV, *Hrisoavele domnești*. 169–216.

⁵⁵ „[...]a rabszolga nem egy tárgy, úgyhogy tettei, kapcsolatai, jogai és kötelességei mások iránt, nem gazdája iránt, személylő teszik őt; a rabszolga a föld törvényeit tartja be és védekezik velük.” *Istoria dreptului românesc*, II/1. Bukarest, 1984, 244.

nomád életmód visszaszorításával, sem az országot járó cigányok letelepítésével. A felvilágosodás századával viszont új szellemiség köszönt be, amely nem vonja ugyan kétségbe a rabszolgaság intézményét, de emberi lényt igyekszik látni a rabszolgában. 1766-ban megtiltották a cigány család szétválasztását, ezt az új szellemet ékesen tanúsítja a moldvai metropolita és püspökök érvelése: „bár cigányoknak nevezik őket, ők is Isten teremtményei, ezért megengedhetetlen, hogy elosszák őket, mint valamilyen barmokat.”⁵⁶ Ide tartozik néhány felvilágosult egyházi vezető kezdeményezése is, hogy egyes nomád cigánycsoportokat megkereszteljenek.

4. A cigányok társadalmi és jogi helyzete Erdélyben

A cigányok társadalmi, jogi helyzetét vizsgálva a középkori Erdélyben⁵⁷ – amely a Kárpátok védelmében elterülő román tartomány volt a középkori Magyar Királyság fennhatósága alatt; a XVI. század közepén autonóm fejedelemség lett, majd a XVII. század végén a Habsburg Birodalom uralma alá került – meg kell jegyeznünk, hogy erre rányomta bélyegét a cigányok megjelenésének módja és számos erős regionális sajátosság.

Korábban volt már szó róla, hogy a legkorábbi írásos bizonyosság a cigányok erdélyi jelenlétéről a havaselvei kancelláriából származik, és Fogarasföldről szól, ahol 1400 körül egy bojár birtokához több falu és 17 sátoros cigány tartozott.⁵⁸ Fogarasföld, Havaselve közvetlen szomszédságában mint hűbérbirtok hosszú ideig, a XIV. század második felétől, a XV. század végéig, a havaselvei fejedelemséghez tartozott. A területi hovatartozásnak és a román hagyományoknak köszönhetően a fogarasföldi társadalmi intézmények ebben a korban azonosak voltak a havaselveiekkel. Az itteni cigányok a fogarasföldi bojárok rabszolgái voltak. A XV. században a havaselvei fejedelmek megerősítik a fogarasi bojárok tulajdonjogát a cigányok fölött, akik a tulajdo-

⁵⁶ I. Peretz: *Curs de istoria dreptului român, IV, Hrisoavele domnesti*. 49.

⁵⁷ A témáról készült tanulmányt óvatosan kell forgatni: A. Gebora: *Situația juridică a țiganilor în Ardeal* (doktori disszertáció). Bukarest, 1932.

⁵⁸ Lásd a 25. oldalon a 29-es lábjegyzetet.

nukban voltak.⁵⁹ A cigányok rabszolgasága, a román fejedelemség örökségeként azután is fennmarad, hogy Fogaras visszakerül az erdélyi vajdaság (majd fejedelemség) fennhatósága alá. Az erdélyi oklevelek tanúsítják ezt a sajátos társadalmi rendszert, amely eltért a fejedelemség többi részétől, és amely Fogarasföldön a XVII. század végéig, a Habsburg-uralom kezdetéig működött.⁶⁰ 1556-ban Izabella királynő megerősíti a vajdarécsei (Recea) bojárok birtokát, vagyonát, amelyhez több cigánycsalád is tartozott. A birtoklevelet később, 1689-ben Apafi Mihály erdélyi fejedelem szintén megerősítette.⁶¹

A középkori Erdély más vidékein is, amelyek átmenetileg a moldvai fejedelemség uralma alatt álltak, létezett a rabszolgaság intézménye. Így például látjuk, hogy Petru Rareș a besztercei bírótól 50 magyar aranyért és egy lóért egy cigánycsaládot vásárolt, amely férjből, feleségből és 6 gyerekből állt.⁶² Ismeretesek olyan esetek is, amikor a moldvai bojárok vásároltak rabszolgákat Erdélyből.⁶³

Úgy tűnik, hogy a törcsvári cigányok is rabszolgák voltak. 1500 körül említik őket először, amikor is II. Ulászló, Magyarország királya utasítja az erdélyi vajdát, hogy tiltsa meg hivatalnokainak a Törcsvár tulajdonában lévő cigányok (*certi Egiptii seu Cigani*) elfogását és elítélését, hiszen ezt a jogot csak a várúr gyakorolhatja.⁶⁴ A vár egyik, 1504-ben kelt részleges elszámolásából megtudjuk, hogy a cigányok évi adót fizettek, és bizonyos szolgáltatásokat tartoztak teljesíteni a várúrnak. Úgy tűnik, hogy a cigányok Brassó fennhatósága alá kerültek 1498-ban, amikor II. Ulászló a városnak adományozta a várat. Így módon a város

⁵⁹ 1441-ben Stanciu Moenescul voilaj bojárnak megerősítik tulajdonjogát Manea, Pascu, Cazac és Micul nevű rabszolgái felett (DRH, B, I.160–162), 1476-ban pedig a Basarab cel Tânăr által kiadott oklevélből kiderül, hogy a sinkai Serban bojárnak Lalu, Curchea, Mujea és Costea nevű rabszolgái voltak (uo. 253–256).

⁶⁰ D. Prodan: *Boieri și vecini în Țara Făgărașului în sec. XVI–XVII., Din istoria Transilvaniei. Studii și evocari*. Bukarest, 1991, 22–27, 149.

⁶¹ I. Pușcariu: *Fragmente istorice despre boierii din Țara Făgărașului*. Szeben, 1907, 416–422.

⁶² *Documentele privind istoria României*, A, XVI. század, I. Bukarest, 1953, 409.

⁶³ N. Grigoraș: i. m. (I), 37.

⁶⁴ Hurmuzaki, XV/1. 152.

jobbágysai lettek. A városra szálltak át azok a jogok, amelyeket a töröcsvári várúr gyakorolt felettük.⁶⁵ Mivel magyarázható ez az Erdélyben és a román fejedelemségekben egyaránt egyedi eset, hogy a töröcsvári kastélynak saját cigányai vannak? Az 1377-ben épült töröcsvári várat Luxemburgi Zsigmond valószínűleg 1406 körül átadta Mircea cel Bătrănnak, Havaselve fejedelmének. A vár 1419-ig maradt havaselvei fennhatóság alatt. Cigányok adományozásában (vagy adományozásaiban) is megnyilvánulhatott az a figyelem, amit a havaselvei fejedelem tanúsított a vár iránt, amely az Erdélybe vezető, jelentős stratégiai és kereskedelmi szerepet játszó fő útvonal volt. Ezek bizonyára fejedelmi rab-szolgák voltak, akiket átruháztak a várra, és így a várúr közvetlen tulajdonába kerültek. A XVI. század elején az 1500 lelket számláló töröcsvári cigánysereg szokatlanul nagy volt. Amikor Töröcsvárárt a birtokokkal Brassónak adományozták, a cigányok is a város tulajdonába kerültek. A cigányok új, jobbági státusa összhangban volt az erdélyi szokásokkal, társadalmi rendszerrel, de függőségük és a kötelezettségeik rendszere de facto semmit sem változott a töröcsvári román fennhatósághoz képest.

A középkori Erdélyben a cigányok elenyésző része volt rab-szolga. A legtöbben valamiféle „királyi jobbágyság” voltak. Közvetlenül a királyhoz tartoztak. A király adott a különböző cigánycsoportoknak letelepedési engedélyt, és kötelezettségeik csak a Koronával szemben voltak: az államnak adót fizettek és közmunkát végeztek. A cigányokkal kapcsolatos legkorábbi oklevél a királyi kancellária által 1422-ben kiadott menlevél, amellyel Zsigmond király megengedi, hogy László vajda cigánycsapatával szabadon utazhasson az ország területén.⁶⁶ Zsigmond király uralkodásának idején valószínűleg rögzítették már a cigányok jogi státusát, amit sokáig megtartottak Magyarországon, majd Erdélyben is. A Korona gyámsága alá tartoztak. A Királyi Magyarországon a cigányok, kevés kivétellel valamelyik világi vagy egyházi hűbérúr tulajdonában voltak. Magánbirtokra csak a király beleegyezésével fogadhatták be őket, és telepedhettek le. 1476-

⁶⁵ Maja Philippi: i. m. 142–143.

⁶⁶ Hurmuzaki, I/2. 527.

ban Corvin Mátyás király engedélyezi Szeben városának, hogy a település szélén élő cigányokat közmunkára foghassa.⁶⁷

A cigányság helyzete teljesen eltért a lakosságtól. Tulajdonképpen a cigányság volt az etnikai autonómiával rendelkező egyik népcsoport. Jellemző az a tény, hogy nem a közigazgatási ellenőrzés alá tartoztak, hanem kizárólag a vezetőik joghatósága alá. A közigazgatási hatóságoknak elvileg nem volt beleszólásuk a cigányok ügyeibe. A cigányság közvetlenül a királytól függött. Az 1476-os oklevélben Mátyás király megtiltja az erdélyi vajdáknak és helyetteseiknek, hogy a Szebenben letelepedett cigányokat a saját joghatóságuk alá vonják, hanem hagyják őket a város joghatósága alatt.⁶⁸ A cigányoknak kiadott oklevelek mindig ezt a kivételes helyzetet tükrözik. A szabad mozgás lehetősége, a megpihenés joga a Koronához tartozó területeken, a cigánycsapatok belső autonómiája, az állami kötelezettségek mértéke (amely jóval kisebb volt, mint a letelepedett lakosságé), a katonai szolgálat alóli mentesség, a középkori hatóság toleranciája azzal a ténnyel szemben, hogy a cigányok nem voltak keresztények – mindezek, akár felsorolták, akár nem az említett oklevelek, a kiváltságok széles rendszerét képezték, ami a középkori Magyar Királyságban működött ennek megszüntéig, 1541-ig, amikor a törökök elfoglalták Budát, és ez után az időpont után is az erdélyi autonóm fejedelemség keretében.

A XVI. században Erdélyben megalakult a cigányok vajdasága, egy hivatal, élén egy nemesemberrel, amelynek pénzügyi, jogi és közigazgatási hatásköre volt, intézte a cigányok és az állam közötti kapcsolatok minden problémáját.⁶⁹ A cigányok bevételi forrást jelentettek az államnak. A fejedelemségben minden sátoros cigánynak 1 forint úrbért kellett fizetnie (50 dénárt Szent György napján, 50 dénárt Szent Mihály napján) ott, ahol az állandó lakhelye volt; a pénzt a cigányvajda egyik alkalmazottja gyűjtötte össze.⁷⁰ Ugyanakkor egy jobbágy évente 2 forint úrbért fizetett. Ennek a kornak a konkrét feltételei lehetővé tették a cigányok nomád voltát, kézművesekként, főként mint kovácsok, meg-

⁶⁷ A. Gebora: i. m. 13–14.

⁶⁸ Uo.

⁶⁹ Lásd az 52. és 53. oldalakat.

⁷⁰ D. Prodan: *Iobagii în Transilvania în secolul al XVI-lea*, I. Bukarest, 1967, 415.

találták helyüket a korabeli falusi gazdaságban. A királyság pénzügyileg volt érdekelt ennek a társadalmi-etnikai kategóriának a létében, és ezért ragaszkodtak a „királyi jobbágy” státus fenntartásához.

Ezeket az előjogokat különböző vándorcigány csoportok élvezték. Az erdélyi cigányok egy része később letelepedett egyes nemesi birtokokon, jobbágyfalvakban, vagy a szabad falvak és a városok peremén. A letelepedett cigányok mindkét esetben elvesztették kiváltságaikat, ha nem is azonnal, de rövid idő alatt. Azokból, akik nemesi birtokokon települtek le, jobbágyok vagy zsellérek lettek, akik szász városokban vagy falvakban telepedtek le, szabadok maradtak, de másodrangú lakosokként éltek a települések peremén. A nyelvi és a kulturális beolvadás főleg a jobbágyfalvakban letelepedett cigányokra volt jellemző, és sokkal kevésbé a szász városokban és falvakban élő társaikra.

5. A cigányság helye a román fejedelemségek gazdaságában

Milyen helyet foglaltak el a középkorban a cigányok a román fejedelemségek gazdaságában?

P. N. Panaitescu, a témában jártas szakértő, aki egy tanulmány szerzőjeként külön foglalkozik ezzel a kérdéssel, így vélekedett: „a cigányok havaselvei és moldvai történelme ennek a két országnak a gazdasági történelméhez tartozik”.⁷¹ Rámutatott, hogy a cigányok jelentős szerephez jutottak a román gazdaságban, miután véget ért a XIV–XV. századi gazdasági virágzás időszaka, amelyben a román fejedelemségek tranzitországokként teljes mértékben kivették részüket a Közép-Európát a Fekete-tengerrel és a Kelettel összekötő nagykereskedelemből; a korszak végét az jelentette, hogy a törökök elfoglalták a Duna menti és a tengeri román kikötőket. A végbement gazdasági változások eredményeként a fejedelemségek területén megjelentek a nagybirtokok. Ezeknek a latifundiumoknak mindenféle kézművesre volt szükségük. Mivel nem voltak román kézművesek, a külföldi mesteremberek pedig – akik az előző évszázadok nagyarányú kereskedelmével

⁷¹ P. N. Panaitescu: *Le Rôle économique*. 936.

együtt érkeztek az országba, azzal a céllal, hogy ellássák az útvonalakat és a karavánokat – eltűntek ennek a kereskedelemnek a hanyatlásával. A cigányok szívesen látott jövevények voltak. Ők már korábban is kézművesek voltak, és rendelkeztek azzal a képességgel, hogy gyorsan alkalmazkodjanak az ország gazdasági szükségleteihez. A szerző maga is összefüggést lát a cigányok rabszolga státusa és a bojárok érdekei között, akik az értékes munkaerőt akarták biztosítani a maguk számára, megakadályozva a menekülésüket. A nagybirtokot úgy tüntette fel, mint a rabszolgaság okát.⁷²

Ez az elmélet több szempontból is vitatható. Kétségtelen viszont a cigány kézművesek szerepe a román középkorban, kiváltképpen a fejedelemségekben. A városi lakosság és a mesteremberek döntő többsége, Közép-Kelet-Európára jellemzően, eredetét tekintve idegen etnikai elem volt. Havaselvén és Moldvában a legrégebbi városok története azokhoz a német kézműves- és kereskedő közösségekhez kapcsolódik, amelyek a Kárpátok déli és keleti lejtőjén telepedtek le a XIII. század végén és a XIV. században. Az alapvetően mezőgazdasági jellegű román társadalomnak szüksége volt külföldi mesteremberekre. Persze román kézművesek is voltak. Valamivel később még a kezdetben külhoni lakosú településeken is román volt a mesteremberek és a kereskedők nagy többsége. Faluhelyen a paraszti gazdálkodás keretei között a mesterségek igen széles skáláját művelték, egyes területeken pedig egy-egy meghatározott mesterségre szakosodtak. A Duna déli partjáról jött cigányok növelték az országban lévő kézművesek számát. Olyan mesterségeket folytattak vagy sajátítottak el, amelyekre nem volt elég falusi román kézműves. Ily módon hiányt pótoltak és megélhetést találtak maguknak új hazájukban. A XVIII. század második felében a havaselvei és a moldvai realitások egyik ismerője felfigyelt arra a tényre, hogy „itt minden mechanikai művészet a cigányok vagy a közeli országokból jött idegenek kezében van.”⁷³

A dokumentumokban található információk lehetővé teszik, hogy jobban megismerjük, milyen mesterségeket űztek a cigá-

⁷² Uo. 938–940.

⁷³ I. St. Raicewich: *Bemerkungen über die Moldau und Wallachey in Rücksicht auf Geschichte, Naturproducte und Politik*. Aus dem Italienische. Bécs, 1789, 126.

nyok, főként a XVIII. században és a XIX. század első felében. Ami a cigányok jelenlétének első évszázadait illeti, a román fejedelemségekben szegényes az információ. Csak sejthetjük, hogy idővel ezen a területen is végbement bizonyos fejlődés, a különböző cigány csoportok alkalmazkodtak az egyik vagy a másik korban uralkodó helyzethez, végeredményben nagyobb hangsúlyt kapott köztük a foglalkozásbeli differenciálódás. De a cigány csapatok általában sokáig megőrizték sajátos mesterségüket, gyakran csaknem napjainkig. Általános vonásként a cigányoknál nemzedékről nemzedékre örökölték a mesterséget. Sőt mi több, a mesterség nem szállt át az egyik cigány nemzetiségről a másikra, hanem az adott nemzetségre korlátozódott. Ezért beszéltek arról, hogy a cigányok „természetes céhekre” tagozódtak.⁷⁴

Kedvelt foglalkozásuk a kovácsmesterség volt. A vas megmunkálása a román középkorban csaknem kizárólag a cigányok feladata volt. A legkorábbi irodalmi beszámoló a román fejedelemségekben élő cigányokról, Christian Schesaeus 1571-ben megjelent *Ruinae Pannonicae* című írása kitér erre a foglalkozásukra.⁷⁵ A nálunk lévő reális helyzetet jól ismerő külföldiek beszámolóí mindig nekik tulajdonítják ezt a mesterséget, például Charles de Peyssonnel 1765-ben.⁷⁶ A birtokok, a parasztok és az állam számára gyártott vasszerszámok, patkók, szegek sőt még a pancélok gyártása is a cigányok egyik fő foglalkozása volt. Ezek előállítására cigánycsoportok specializálódtak. Az országot bejáró vándorcigányoknak ez volt a kizárólagos foglalkozásuk a XIX. század elejéig. De a medvetáncoltató cigányok is készítettek kisebb fémtárgyakat (késeket, baltákat és fejszéket, lakatokat stb.). A kovácsmesterséghez értő rabszolgák nélkülözhetetlenek voltak bármelyik feudális gazdaságban. Számuk elég nagy volt.⁷⁷

A kovács cigányok vagy az udvar, vagy a birtok műhelyeiben

⁷⁴ I. Chelcea: *Țigarii din România. Monografie etnografică*. Bukarest, 1944, 102.

⁷⁵ St. Bezdechi: *Christian Schesaeus despre români*. In *Anuarul Institutului de Istorie Națională*, IV. (1926–1927) 448.

⁷⁶ „Dans la valquie la forge est l'unique occupation des Bohémiens” (Ch. de Peyssonnel: *Observations historiques et géographique sur les peuples barbares qui ont habité les bords du Danube et du Pont-Euxin*. Párizs, 1765. 111.)

⁷⁷ N. Grigoraș: i. m. (II). 67.

dolgoztak, vagy a városokban, a saját műhelyükben. A legtöbben azonban vándorlás közben, kezdetleges szerszámokkal végezték munkájukat. A kovácsmesterséghez értő fejedelmi, bojári vagy kolostori cigánycsoportok járták az országot mesterségükkel. A csoport vagy inkább egy-egy szállás időnként sátort vert egy időre valamelyik falu határában, ahol pénzért vagy élelemért minden megrendelt vasszerszámot elkészített, valamint a helyszínen készített termékeket árulta. A cigányok rendszerességgel visszajártak az illető faluba, úgyhogy idővel letelepültek a falu szélén, ahol berendezték műhelyüket, és kezdetben egy kunyhót, majd a parasztházhoz hasonló hajlékot építettek. A kovácsmesterségeket folytató cigánycsalád (családok) letelepedése azonban csak a XIX. század elején ment végbe, amikor egyre nagyobb igény mutatkozott mesterségük iránt, és amikor a hatóságok bátorították ezt a folyamatot. A századunk első felében végzett néprajzi kutatás megállapította, hogy a régi román királyságban nem létezett falusi gazdaság a cigányok által készített szerszámok nélkül.⁷⁸ Ennek a monopolhelyzetnek köszönhetően a román falvakban a „cigány” szó a „kovács” mesterség szinonimája lett.

Ezenkívül voltak még lakatos, kés-, kard-, lakatkészítő, kazánkovács vagy rézműves, aranymosó cigányok. A cigány rabszolgák egyéb mesterségei közül megemlíti még a szitakészítést, a kőfaragást, a téglavetést, a kanálkészítést, a fazekasságot és a molnármesterséget, aztán voltak még cigány csizmadiák, szíjgyártók, szakácsok, kocsmárosok stb.⁷⁹ A sóbányákban is alkalmaztak cigányokat, mégpedig Havaselve legnagyobb bányájában, Ocnele Mariban. A munkát itt Mircea cel Bătrân uralkodásától kezdve a XVIII. század közepéig kizárólag a Cozia és Govora kolostor cigány rabjai végezték, ők fejtették a sót. Hozzájuk csatlakoztak később a parasztok soraiból verbuvált munkások. A két említett kolostor rabszolgái a felszabadításig dolgoztak itt. Munkájukért bért kaptak, mint a szabad munkások.⁸⁰ Másfajta munkák is voltak, amelyek a rabszolgákra hárultak.

⁷⁸ M. Block: *Die materielle Kultur der rumänischen Zigeuner, Versuch einer monographischen Darstellung*, bearb. und hrsg. von J. S. Hohmann. Frankfurt am Main, Bern, New York, Párizs, 1991, 131.

⁷⁹ N. Grigoraș: i. m. 68–69.

⁸⁰ Aurora Ilies: *Știri în legătura cu exploatare sării în Țara Românească până în veacul al XVIII-lea*. In *Studii și materiale de istorie medie*. I, 1956, 180–181.

Cigány kézművesek a városokban is jelen voltak. Egyesek a tulajdonosok udvarában vagy a kolostor cigányszállásán éltek, másoknak viszont rabszolgasoruk ellenére saját gazdaságuk volt, és egy adott mesterségből éltek. A havaselvei és a moldvai városokban volt bizonyos munkamegosztás a cigányok és a céhekbe tömörült román és más származású kézművesek között. Az erdélyi városok életében jól meghatározott szerepük volt a cigányoknak. A XVI. századi brassói adólajstromokból például megtudjuk, hogy a cigányok városi kötelezettségei a következők voltak: a város kapuinak és hídjainak javítása, fegyverek és ágyúk gyártása, az utcák rendben tartása, a piac felseprése, a csatornák és az illemhelyek tisztítása. Ők adtak a városnak sírásókat, sintéreket és hóhérokat.⁸¹ Szeben határában letelepedett cigányoknak is voltak kötelezettségeik a város iránt, amelyek közé a levélhordás is tartozott. Corvin Mátyás 1487-ben kelt egyik rendeletéből tudjuk, hogy az itteni cigányoknak dolgozniuk kellett a város védelmi rendszerének kiépítésén.⁸² Egyes erdélyi városokban a cigány kézművesek munkája idővel zavarta a céhekbe szervezett iparosok tevékenységét. Brassóban 1685–1686-ban megtiltották a cigányoknak a juhtartást, és megfosztották őket a kereskedési joguktól. Kizárólag a lókereskedelmet, a szegek gyártását és kisebb javítások elvégzését engedték meg nekik⁸³. Ilyen védő intézkedéseket a cigány kézművesek ellen mégsem fogantatosítottak mindenütt. 1689-ben az erdélyi országgyűlés újabb adót vetett ki a cigány kézművesekre, pontosabban a kovácsokra és az aranymosókra. Fejenként 50 dénár fizetésére kötelezték őket (az aranymosó cigányok ezenkívül még külön illetéket is fizettek).⁸⁴

A rabszolga kézművesek nagyon keresettek voltak a fejedelmek, a bojárok és a kolostorok részéről. Mivel a cigányoknak természetes adottságuk van a kézművesség iránt, a tulajdonosok egy része inasnak adta őket egy-egy híresebb mesterember mellé. A cigányok csak azokat a mesterségeket művelték, amelyeket hagyományosan az ő kiváltságuknak tekintettek. A rabszolga-

⁸¹ Maja Philippi: i. m. 143–145.

⁸² A. Gebora: i. m. 13–14.

⁸³ Uo. 29.

⁸⁴ Uo.

ság megszűnése előtt a bojárok azokban az új mesterségekben is foglalkoztatták őket, amelyekre szükségük volt. A fiatal cigányok a birtokon vagy a városban tanulták ki a mesterséget egy mester mellett. A legolcsóbb kézművesek lettek, akik mindig gazdájuk rendelkezésére álltak. Egyes moldvai és havaselvei manufaktúrákban a munkaerőt szintén a cigányok biztosították. A XIX. században a városokban dolgozó kézművesek tevékenységét szabályozták, és a már meglévő céhekbe tömörítették őket. A cigány kézművesek jól meghatározott szerepet játszottak a fejedelemségek gazdaságában. Vitathatatlan, hogy az ország gyarapodásának egyik tényezőjét képezték.

A cigányok foglalkoztatása a mezőgazdaságban minden bizonnyal újabb keletű, és soha sem töltött be jelentős szerepet. Azt állították, hogy a bojári birtokokon, az udvari rabszolgákon kívül, már a XV. században megvolt a mezőgazdasági rabszolgák kategóriája is, akiket a mezői munkában és az állattenyésztésben használtak.⁸⁵ Kiderült azonban, hogy az egyetlen érv, amire hivatkoztak – egy 1480-as oklevél, amelyben „Golestii falut az összes cigányával (16 szálláshely)”⁸⁶ említik – nem támaszt alá egy ilyen következtetést.⁸⁷ Amikor a XVI. században megjelentek a nagy feudális birtokok – amelyek az Isztambulnak szánt búza termesztésére szakosodtak – áttértek ilyen vagy olyan formában a cigány rabok alkalmazására, főleg ott, ahol égető munkaerőhiány volt. Miron Costin megerősíti, hogy az „alsó országban” a gazdagok „vásárolt rabszolgákkal” műveltetik meg a földeket.⁸⁸ 1564-ben Giovanandrea Gromo írja, hogy Erdélyben a székelyek a földeket cigányokkal műveltetik.⁸⁹ A cigányok a birtokokon általában kisegítő munkaerőt jelentettek. A fejedelemségekben élő bojári és kolostori cigány rabszolgák, sem az erdélyi nemesi birtokok jobbágy cigányai nem voltak a szó középkori értelmében földművesek, vagyis nem kaptak földet gazdájuktól vagy az államtól bizonyos szolgáltatások fejében. Önálló

⁸⁵ V. Costachel, P. P. Panaitescu, A. Cazacu: i. m. 152–153.

⁸⁶ DRH, B, I. 275.

⁸⁷ D. C. Giurescu: *Țara Românească în secolele XIV–XV* Bukarest, 1973, 259–260.

⁸⁸ Miron Costin: *Istoria în versuri polone despre Moldova și Țara Românească (1684)*. P. P. Panaitescu fordította. Bukarest, 1929, 108.

⁸⁹ *Călători străini despre țările române*, II. 322.

szántóvetők kizárólag a parasztok voltak. A paraszti rétegbe való tényleges beolvadásukig, amely sokuk számára csak később, a XIX. század első felében ment végbe, a cigányokat általában olyan mezei munkára alkalmazták, amely nem igényelt különösebb hozzáértést. A havaselvei és a moldvai bojárok és kolostorok csak későn, a felszabadítás korában gondoltak rabszolgáik racionálisabb és nyereségesebb kihasználására. A raboknak, akiket letelepedésre kényszerítettek, csak ekkor kellett áttérniük a mezei munkára. Addig a legtöbb cigány esetében a kizsákmányolás kiváltképpen az adóztatás útján történt, amit tulajdonosuknak kellett fizetniük, mivel a cigányok maguk biztosították a kenyerüket mesterségükkel járva az országot.

A román fejedelemségekben a rabszolgák voltak a legolcsóbb és a legbiztosabb munkások, hiszen jogi helyzetük a tulajdonos személyéhez és birtokához kötötte őket. Bevételi forrást jelentettek gazdájuknak. Ezért nagyon keresettek voltak. A XVIII. század közepéig valóságos hajszát folytattak a rabszolgák után, minden lehetőséget kihasználtak, hogy rabszolgákat vásároljanak.⁹⁰ A cigányok keresettségét mutatja a magas ár, amit értük fizettek. Az árak viszont inkább azzal magyarázhatóak, hogy a középkori román társadalomban annál tekintélyesebb volt valaki, minél több rabszolgája volt.

A magánszemélyek tulajdonában lévő rabszolgák a befizetett adóval és a robottal hajtottak hasznát gazdájuknak, a fejedelmi rabszolgák adót fizettek az államnak és egyéb kötelezettségeik is voltak. Mivel az utóbbiak száma elég magas volt, ezért jelentős bevételt biztosítottak az udvarnak. 1810-ben a Havaselvén összeírt 3427 fejedelmi cigánycsaládtól az állami kincstárba befizetett összeg 700 000 tallér és 3000 szemer arany volt, és sok egyéb természetbeni szolgáltatás.⁹¹ 1810-ben a moldvai fejedelemnek 1878 cigánycsaládja volt. Az 1806-os orosz megszállás előtt évi 25 000 lej jövedelmet hoztak. 1810-ben a cigányok bérbeadásából – amelynek során 125 000 lejig emelkedtek a magán-

⁹⁰ N. Grigoraș: i. m. (I) 62.

⁹¹ T. G. Bulat: *Dregătoria armăii și jiganii la sfârșitul veacului al XVIII.* In *Arhivele Basarabiei*, VIII, 1936, I. szám, 6–7.

személyek licitjei – szerzett több éves tapasztalat szerint szabták meg a kötelezettségeket, amelyek elérték ezt az összeget.⁹²

Külön csoportot alkottak az aranymosó cigányok. Alluviális és diluviális hordalékban gazdag folyók homokjából mosták ki az aranyat. Az aranymosás technikája az aranytartalmú homok mosása volt, innen származik a nevük is, amelyet Erdélyben adtak nekik (a latin nyelvű oklevelekben: *aurilotores*, a német nyelvűekben: *Goldwäscher*). Moldvában és Havaselve *aurarinak* és *rudarinak* (aranymosó és teknővájó cigánynak) hívták őket.⁹³ A foglalkozást minden bizonnyal a románoktól tanulták. Bár az aranymosók elsősorban cigányok voltak, akadtak románok is, akik próbálkoztak az aranymosással. Erdélyben az aszályos években, az inséges időszakokban a parasztok is üzték ezt a mesterséget, olyan helyeken, amelyek közelében aranytartalmú homok volt található.

A moldvai aranykészlet egésze, a havaselvei arany nagy része (Vâlcea és Argeș megyében román aranyásók is működtek) és az erdélyi arany jelentős része a cigányok munkájának volt köszönhető. 1813-as adatok szerint abban az évben az erdélyi folyókból 8-10 mázsa aranyat nyertek, 1837-ben pedig 7-8 mázsái (1 mázsa 50 kg volt).⁹⁴ Az aranymosóknak Erdélyben két központjuk volt: a Nyugati-Érchegység aranyban gazdag területei és Sebes város környéke. 1781-ben Erdélyben 1291 cigány aranymosó családot tartottak nyilván.⁹⁵ 1774-ben a Bánságban

⁹² T. G. Bulat: *Țiganiii domnești din Moldova, la 1810*. In *Arhivele Basarabiei*, V. 1933, 2. sz. 1–6. 1810-ben az állam összebevétele 2 411 464,48 lej volt (Ua.: *Veniturile și cheltuielile Țărilor Românești între 1810–12*. In *Arhivele Basarabiei*. VI, 1934, 135–136), ami azt jelenti, hogy a fejedelmi cigányok 5,18%-kal járultak hozzá.

⁹³ C. Șerban: *Contribuțiuni la istoria meșteșugarilor din Țara Românească: țiganiii rudari în secolele XVII–XVIII*. In *Studii. Revista de istorie*, XII. 1959, 2. sz. 131–147.; M. Acker: *Vechile spălători de aur din jurul Sebeșului*. In *Apulum*, V. 1965, 647–658.; C. Feneșan: *Date privind exploatarea aurului în Banat la sfârșitul sec. al XVIII-lea și începutul sec. al XIX-lea*. In *Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Series Historia, Fasciculus 1*. 1967, 55–64.; H. Wilsdorf: *Zigeuner auf den karpathobalkanischen Bergravieren - montan-ethnographische Aspekte*. In *Abhandlungen und Berichte des Staatlichen Museums für Völkerkunde Dresden*, 41. 1984, 138–173.; I. Chelcea: i. m. 143–149.

⁹⁴ M. Acker: i. m. 656.

⁹⁵ Lásd a 102. oldalon a 160-as lábjegyzetet.

84 és fél aranymosó családot, vagyis 244 személyt írtak össze, 1801-ben az egész tartományban 413 aranymosót vettek nyilván tartásba, akik 38 faluban dolgoztak.⁹⁶ Havaselvén és Moldvában ezek a cigányok az aranymosók és a teknővájók egy-egy céhét képezték. Mindannyian fejedelmi rabszolgák voltak, több százan mindegyik fejedelemségben, és tetemes bevételt jelentettek az uralkodónak.⁹⁷ 1810-ben az államkincstári összeírás szerint 100 román aranymosó és 400 cigány aranymosó él Havaselvén.⁹⁸

A hatóságok megkülönböztetett figyelemmel kísérték az aranymosó cigányok tevékenységét. Magas összegek folytak be tőlük az államkincstárba egyrészt adó formájában, másrészt pedig a hivatalos áron átadott kötelező aranymennysiségből. Az állam, amely érdekelt volt ennek a szakmai csoportnak a létében, védelmezte őket és kiváltságos elbánást biztosított nekik, mentesítve őket minden közteher alól, olykor még olyan kötelezettségek alól is, amelyeket egyébként annak a birtokosnak kellett volna leróniuk, akinek a birtokán tartózkodtak. Erdélyben 1747 és 1832 között az aranymosó cigányok külön vajdaságba szerveződtek, a többi cigánytól külön. Havaselvén és Moldvában egy-egy állami hivatalnok foglalkozott az aranymosókkal. A XVIII. század utolsó évtizedeiben és a XIX. század elején a Habsburg hatóságok Erdélyben és a Bánságban, a fejedelmi hatóságok pedig Havaselvén és Moldvában is szabályozták az aranymosók tevékenységét, szigorították az állam iránti kötelezettségeiket, valamint az általuk élvezett kedvezményeket.

Az aranymosó cigányok nomádok voltak. Aranyat ugyanis csak a meleg időszakban tudtak mosni. Főként az esőzések és áradások ideje kedvezett az aranymosásnak. Sátrakban laktak. Tavasszal és télen általában a síkságra vagy védettebb helyekre költöztek, ahol másfajta munkát végeztek, például fából edényeket, szerszámokat faragtak, és ezek eladásából tartották fenn magukat. Az aranymosás azonban nem volt mindig jövedelmező. A korabeli jelentések szerint az aranymosó cigányok nyomorban éltek. A látszat ellenére, a hatóságoknak befizetett adó össze-

⁹⁶ C. Feneşan: i. m. 59–61.

⁹⁷ C. Şerban: i. m. 131–137.

⁹⁸ T. G. Bulat: *Dregătoria armaşii şi ţigănilor*, 6.

ge sem volt mindig magas. A XIX. század folyamán hanyatlásnak indul és csaknem teljesen eltűnik ez a foglalkozás, amilyen mértékben kimerültek a lelőhelyek, és az aranymosó cigányok letelepedtek.

6. *Életmód. Vándorlás és letelepedés.* *Kitaszítottság*

Románia területén a középkorban a cigányok sajátos körülmények között laktak, sajátos társadalmi szervezetük is más volt, mint a román lakosságé. Elsősorban vándor életmódjuk különböztette meg őket. A XIV. századi első megjelenésüktől kezdve még sokáig sátorban lakó népcsoportként említik őket. A vodiței (a későbbi Tismana) kolostor tulajdonában 40 sátoros cigánycsalád volt, a coziai kolostornak 300 stb. A mai történelmi munkákban családnak fordítják a „szálláshely” kifejezést. A középkori jelentése: „sátor”. A szálláshelyen élő cigányokat latinul *Ciganus tentoriatuus*nak (sátoros cigány) fordították, ami világosan mutatja a szó korabeli értelmét. Az ország egyes részein még ma is él a „szálláshely” egyik jelentése, mely rögtönzött és mozgó szállást jelent. Török eredetű szó, megtalálható a szomszéd szláv nyelvekben és a magyarban is; a sztyeppén élő népek hagyatéka, akik ilyen szállásokon laktak. A középkori román oklevelekben szereplő cigány szálláshely olyan sátrat jelentett, amelyben egy vagy több cigánycsalád élt együtt.⁹⁹ Nomád életmódjuk miatt laktak ezeken a mozgatható szállásokon. Amikor megjelentek a román fejedelemségekben, a cigányok elsőprő többsége nomád életet élt. A rabszolgarendszer és a tulajdonoshoz való tartozás – függetlenül attól, hogy a fejedelem, a kolostor vagy a bojár tulajdonában voltak – nem akadályozta a vándor életmód továbbélését.

A cigányok által folytatott mesterségek lehetővé tették a nomád életmód fennmaradását. A cigányság nem volt földművelő népcsoport. A kancelláriai oklevelekben és a külföldi utazók beszámolóiban megfigyelhető a cigányság és a többségi lakosság mesterségek szerinti világos elkülönülése. A két népesség foglal-

⁹⁹ I. R. Mircea: i. m. 863–864.

kozását néha kibékíthetetlenül ellentétesnek mutatják be: a parasztok a földet művelik (a mezőn dolgoznak és állatot tenyésztenek), a cigányok pedig bizonyos mesterségeket űznek. Csak később került sor a cigány rabok alkalmazására a mezei munkában és ezáltal állandó lakóhelyre költözésükre. A kunyhóban lakó cigányok, akár földműves munkát végeztek, akár udvari rabok voltak, még a XVIII. század második felében is kevesen voltak nemcsak ennek a népességnek az egészéhez, hanem a legtöbb bojár és a legtöbb kolostor rabjainak számához viszonyítva is. Ott, ahol lajstromot vezettek egy-egy birtok rabjairól, a legtöbb esetben ilyen helyzet tárul elénk. A magánosok rabszolgáinak nagy részét hagyták, hogy az országban vándorolva, „mesterségükből” éljenek meg. Ezért a szabadságért cserébe tulajdonosuknak egy bizonyos összeget, fejadót tartoztak fizetni.¹⁰⁰ Sokáig, a felszabadításuk koráig, a legtöbb cigányt ezen a módon zsákmányolták ki a kolostorok és a bojárok.

Ami a fejedelmi rabszolgákat illeti, annak a néhánynak a kivételével, akik a fejedelmi udvarban szolgáltak, megélhetést keresve kóboroltak az országban. A fejedelmi, a kolostori és a bojári vándorcigányok kisebb-nagyobb sátorcsoportokba verődve barangoltak az országban, magukkal hordozva minden vagyonukat. Felállították sátraikat a település peremén, ahol egy ideig folytatták mesterségeiket, vagy az aranymosók, a teknővájók és a kanálfaragók, akik elszigetelt helyeken dolgoztak, egyes folyók partján vagy az erdőkben. A lovak és a szamarak a cigánytábor körül legelésztek. Míg a kovácsok, a patkolókovácsok, az üstkészítők, a lakatosok stb. állandó mozgásban voltak, egyik településről a másikra, ahol szakmai megrendeléseket kaptak. Az utóbbi kategóriába tartozó cigányok időszakos vándorlást folytattak, nyáron a hegyek között vagy az erdőben élve és dolgozva, a téli időszakra pedig leereszkedve a síkságra, valamelyik nagybirtokra, amelyik hajlandó volt befogadni őket.

De a román középkorban a cigányok nomád életmódját nem lehet szó szerint értelmezni. A „nomádoknak” nevezett cigányok télen a tulajdonos birtokán laktak – a fejedelmi cigányok, szükség esetén megpihenhettek a kolostori vagy bojári birtokokon –

¹⁰⁰ N. Grigoraș: i. m. 72–73.

nyáron pedig az országban barangolva keresték meg kenyерüket. Általában ugyanazt az útvonalat követték. Az aranymosók minden évben ugyanarra a helyre tértek vissza. Ezt az évszakonkénti vándorlást a cigányok társadalmi helyzete és a közterhek rendszere tette lehetővé. A magántulajdonban lévő cigányok mindig visszatértek gazdájuk birtokára, hogy kifizessék neki a fejadót. A fejedelmi cigányok adóját a cigányvajda gyűjtötte össze, és adta át a cigányok felügyeletével megbízott állami hivatalnokoknak. A magánszemélyek rabszolgáikat, éppúgy mint a fejedelmi cigánycsapatokat is hazahívhatták, hogy bizonyos kötelezettségeket teljesítsenek. Erdélyben évente kétszer, Szent György és Szent Mihály napján, a cigánycsapatok megjelentek a vármegye székhelyén, hogy kifizessék az úrbért.

A vándorlás tehát korlátozva volt és ellenőrzés alatt állt. Természetesen ellentéte volt a letelepült román társadalomnak, de nem volt veszélyes, romboló jellege. A cigányok nomád életmódját a közületek ellenőrizték, és sok tekintetben szabályozták is. Nem volt konfliktus a letelepedett őslakók életvitele és a cigányok nomád életmódja között. A középkorban a román fejedelemségek gyéren lakottak voltak. A XIX. századig, az állampolitika ösztönzésére is, a lakatlan helyeken új településeket alapítottak. Volt tehát bőven hely a cigányok vándorlására is. Nálunk nem volt demográfiai nyomás és földhiány sem, mint a közép- és nyugat-európai országokban, ahol emiatt nem tűrték el a cigányok életmódját.

Nyilvánvaló, hogy a cigányok szálláskörülményeinek fejlődése a letelepedés felé haladt. A házkörüli és mezőgazdasági munka, amit idővel el kellett vállalniuk, állandó letelepedéshez és állandó lakáshoz kötötte őket. Néhány bojári udvar és kolostor szomszédságában cigánytelepek létesültek, ahol a földesúr szolgái, a kézművesek és olykor még földművesek is laktak. „Cigánysornak” hívták ezeket. Valamivel később a cigányoknak külön földmunkás településeket hoztak létre. Főleg a nagy kolostorok folytattak ilyen birtokhasznosítási politikát. A XVIII–XIX. század folyamán jöttek létre ezek a cigánytelepek, amelyek bizonyos mértékig már korábban is létezhettek, és tény, hogy a kolostorok birtokán élt a legtöbb cigány. A bojárok is alapítottak a birtokaikon hasonló településeket.

A cigányok életmódja eltért a többségi lakosságtól. Szervezett-

ségük is sajátos volt. Uruk és az állam iránti kötelezettségeik is különböztek a szabad cigányok és a jobbágyok kötelességeitől. A két társadalom, a falusi románság és a cigányság közötti eltérés sokáig nagy volt. A parasztság és a cigányság ugyan bizonyos gazdasági kapcsolatba került egymással, de különböző szabályok szerint működő két közösséget alkottak. Sokáig világosan elkülönültek egymástól.

A középkori román társadalomban a cigányoknak alacsonyabb státusuk volt. A társadalmi helyzetükből adódóan sokan úgy tekintették őket, mint akik a társadalmon kívül élnek. A legnagyobb megvetés nyilvánult meg irántuk. Ez tűnik ki a korabeli dokumentumokból. Egy angol utazó így írt erről a XIX. század elején: „Annak ellenére, hogy a cigányok a társadalom annyira jelentős részét alkotják, a lakosság többi része a legnagyobb megvetéssel bánik velük, talán valamivel jobban, mint az állatokkal; ha a lakosság közül valakit »cigánynak« hívnak, az nagyobb sértés, mintha »tolvajnak« kiáltották volna ki.”¹⁰¹ Laurentius Toppeltinus két évszázaddal korábbi leírása szerint a lakosság kerüli a cigányokat, amikor találkozik velük, nem köszön nekik, a tisztelet legkisebb jelét sem mutatja irántuk.¹⁰² A cigányokkal való kapcsolat mindenestre igen korlátozott volt. Jellemző, hogy ha természetes úton vagy erőszakosan cigányok telepedtek román helységeken (Erdélyben a magyar, a székely és a szász településeken is), csak a város vagy a falu szélén tűrték meg őket. A Kárpátokon túli országokban a cigányokat, noha keresztények voltak, nem temethették oda, ahová a többi lakost, hanem külön temetőt jelöltek ki nekik.¹⁰³ Az oklevelek szerint a cigányok főleg a sok lopás miatt voltak gyanúsak, amit elkövettek. Az ország területén való vándorlásnak, a munka mellett, megvolt ez az árnyoldala is. Hasonlóképpen a kéregetők, a csavargók stb. főleg a cigányok közül kerültek ki.¹⁰⁴ Havaselvén és Moldvában

¹⁰¹ W. Wilkinson: *An Account of the Principalities of Wallachia and Moldavia*. London, 1820, 175.

¹⁰² L. Toppeltinus: i. m. 59–60.

¹⁰³ D. Dan: *Țiganii din Bucovina*. Cernăuți, 1892, 17.

¹⁰⁴ Nicolaus Olahus 1536-ban leírja az Alsósísimádon letelepedett cigány csoportot, amely kizárólag koldulásból élt (*Calatori straini despre țările române*, I: 449–450.)

ugyan nem léptek fel olyan szigorúan és olyan mértékben a cigányok ellen, mint a közép- és nyugat-európai országokban vagy akár Erdélyben, azt tapasztalhatjuk, hogy helyi viszonylatban foglalkoztak egyes csoportokkal. Amikor Bukarestben megjelennek a pestis első tünetei, akkor a szokott módon, az első intézkedésként fejedelmi rendelettel kilakoltatják a cigányokat.¹⁰⁵ A cigányok gyanúsak voltak, hogy vándorló életmódjukkal és nyomorúságos életkörülményeikkel elősegítették a járvány terjedését.

Idővel a parasztok és a cigányok közötti különbség egyre kisebb lett. A történelmi fejlődés miatt a parasztok függősége súlyosbodott. A XVI. századtól kezdve a román fejedelemségekben a jobbágyokat földhöz kötötték. Nem költözhetek el a birtokról a tulajdonos beleegyezése nélkül, a földesúr pedig kénye-kedve szerint rendelkezett velük, akár el is adhatta őket, elszakítva a családjuktól. A jobbágyok helyzete ebben a tekintetben egyre inkább a rabszolgákéra hasonlított. A jobbágyság és a rabszolgaság ugyan függőségi rendszert jelentett, mégsem volt azonos egymással. A rabszolgától eltérően, akinek családjával együtt minden munkát el kellett végeznie urának, a jobbágy kötelezettségei a hagyománynak és a törvényeknek megfelelően sokkal kisebbek voltak: csak bizonyos számú munkanapot jelentettek a földeken, amihez egyéb szolgáltatások is járultak (ingyenes fuvarozás, örködés), valamint a dézsma beszolgáltatása. Sőt mi több, a jobbágy családja mentesült ezektől a munkáktól. A XVIII. század közepéig folyamatosan súlyosbodott a jobbágyok sorsa, de ebben a tekintetben egész idő alatt megmaradt a különbség köztük és a rabszolgák között. Az egyre nagyobb adók miatt azonban ugyanolyan nehéz helyzetbe kerültek, mint a cigányok. A rabszolgának több kötelezettsége volt urával szemben, de mentesült az adóterhek alól. A XVII. században és a XVIII. század első felében a jobbágyok teljesen a földesúr tulajdonába kerültek, aki bármilyen munkára foghatta őket, eladhatta őket, elválasztva a szülőket a gyermekeiktől.¹⁰⁶ Bizonyos mértékben kezdtek összetéveszteni a rabszolgaságot a jobbágysággal, úgyhogy

¹⁰⁵ V. A. Urechia: *Istoria românilor*. Bukarest, VI. 1893. 761(1794, 1795 és 1796); X/1. 1900, 949–950 (1813-ban).

¹⁰⁶ *Instituții feudale*. 411.

amikor a XVIII. század derekán a fejedelemségekben szabályozták a paraszt jogi helyzetét, megadva neki személyi szabadságát, a törvény szükségét érezte annak, hogy különbséget tegyen jobbágyok és rabszolgák között. Constantin Mavrocordat 1749-ben kiadott rendelete, amely Moldvában felszámolta a jobbágy-ságot, kimondta, hogy a jobbágyok nem rabszolgák, „mivel csak a cigányok rabszolgák, mert az év minden napján gyerekeikkel és az asszonyukkal együtt szolgálják urukat. A jobbágyoknál viszont csak a férfi dolgozik, családonként csak egy embert szólítva munkára, akárhány férfiember legyen is a házban, ezek, mint a vezetéklovak szolgálnak; az asszonynép pedig nem dolgozik; nincsenek is annyira kiszolgáltatva, mint a rabszolgák, mert-hogy ők szabad parasztok, de nincs földjük.”¹⁰⁷

Ugyanakkor a letelepedési folyamat, amelybe néhány cigány került, és kötődésük a mezei munkához közelebb vitte őket a parasztokhoz. Főleg a kolostorok műveltették földjeiket a rabszolgákkal. Ezek a rabszolgák kötelezettségeik tekintetében egyre inkább a jobbágyokhoz hasonlítottak: dézsmát fizettek és robotmunkát végeztek. A XVIII. század végén és a XIX. század elején számos kolostor szabályozta rabszolgáinak a kötelező munkát. Egyes helyeken hetente 3 napban szabták meg, máshol minden három hétből egy hetet kellett robotolniuk a cigányoknak. Megint más helyen a robotnapok száma még kevesebb volt, 24 nap évente, mint a jobbágyoknak.¹⁰⁸ A letelepedés következtében nálunk a cigányok egy része idővel elvesztette etnikai jellegét. A román parasztok szomszédságában élve, esetleg azonos foglalkozást folytatva, kiszakadva a hagyományos életmódjukból – és mivel kevesen voltak a lakosság soraiban – a cigányok néhány nemzedék alatt sokat veszítettek kulturális sajátosságaikból, elsősorban a nyelvüket, de nemcsak ennyit. M. Kogălniceanu 1837-ben kijelenti, hogy a letelepedettek, az állandó lakóhellyel rendelkező rabszolgák csak nevükben cigányok, hiszen teljesen elfelejtették nyelvüket, elvesztették hagyományos életmódjukat és szokásaikat, amit már csak a vándorcigányok őriznek. Őket már nem lehetett megkülönböztetni a románoktól.¹⁰⁹ 1800-ban a „ci-

¹⁰⁷ Gh. I. Brătianu: i. m. 415.

¹⁰⁸ Olga Cicanci: i. m. 160–162.

¹⁰⁹ M. Kogălniceanu: i. m. 575.

gány” szónak elsősorban társadalmi jelentése volt, és csak másodsorban etnikai. A beolvadt rabszolgák többsége nyilvánvalóan csak a „rabszolga” szó társadalmi értelmében volt cigány. Ők már elrománosodtak. Amikor a XIX. század közepén a román fejedelemségekben végbement a cigányok felszabadítása, az intézkedés élvezőinek egy része már elvesztette eredeti etnikai sajátosságait, vagy legalábbis a legfontosabbakat (nyelv, szokások), és beolvadt a románságba. Felszabadításuk után gyorsan beilleszkedtek a román társadalomba.

A társadalmi jellegű változások a parasztok esetében és a lakásviszonyok megváltozása egyes rabszolgák esetében, elősegítette a közeledést a két népcsoport között, ledöntve azt a társadalmi sorompót, amely elválasztotta a cigányokat a parasztoktól. Felütötte fejét a cigányok és a románok közötti házasságkötés jelensége is. A XVII–XVIII. században az ilyen vegyes házasság nem volt ritka. A feudális urak számára ez egy mód volt rabszolgáik számának növelésére. A házasság útján történő rabszolgává válás szemlátomást főleg a kolostori birtokokon volt szokásban. Ilyen helyzetben a szabad emberek levelet adtak a kolostorfőnökök kezébe, hogy önszántukból vállalják új helyzetüket, hogy úgy fognak dolgozni, mint a többi rabszolga, és soha nem fognak utánajárni, hogy az igazságszolgáltatás útján visszanyerjék előző jogi helyzetüket. Az ilyen házasságban született gyerekek is rabszolgák lettek.¹¹⁰

A parasztok rabszolgává válásának folyamata azonban túlszárnyalta a vegyes házasságok számát. A pénzügyi kiváltságok román rendszere – aminek köszönhetően a magánszemélyek rabszolgái is mentesültek a közterhek alól –, a bojárok meg a kolostorok hajszája az adómentes munkaerő után oda vezetett, hogy az adófizetők összeírásakor egyes nagybirtokosok „cigánynak” jelentették be a birtokukon élő parasztokat is. Így ezek az alattvalók az állam iránti kötelezettségek alól mentesített személyek közé kerültek. Ez nyilvánvalóan nemcsak a gazdának, hanem a parasztnak is előnyt jelentett. Az osztrák hatóságok felfigyeltek erre a jelenségre Bukovina birtoklása kezdetén, ahol a kolostorok birtokain a „cigányok” egy kategóriája tiszta házak-

¹¹⁰ N. Grigoraș: i. m. 52–53.

ban lakott, rendszeren öltözködött stb., és akik tulajdonképpen parasztok voltak, de az összeírásban cigányként szerepeltek, hogy nem kelljen adót fizetniük.¹¹¹ Persze kevés román volt ilyen helyzetben, de figyelembe kell vennünk ezt a jelenséget is, ha egyszer az összeírásokban a „cigányok” között románok is szerepelnek.

A XVIII. században voltak kétségtelenül olyan román egyének és családok, akik rabszolgák lettek. Feltesszük a kérdést, hogy a M. Kogălniceanu által leírt rabszolgák, akiknek nem voltak cigányos vonásai, nem voltak-e román parasztok, akik házasság útján vagy az adófizetés alóli kibúvás ilyen praktikái miatt kerültek a kolostori vagy a bojári rabszolgák kategóriájába. Ugyanakkor azt a tényt tapasztaljuk, hogy házasságok következtében etnikai keveredés történt cigány rabszolgák és román parasztok között. A hatóságok léptek közbe, ha megnőtt az ilyen esetek viszonylagos száma, megtiltva a vegyes házasságokat. Az 1785-ös *Sobornicescul hrisov* megtiltja a románok házasságát még a felszabadított cigányokkal is; csak a második nemzedékük tagjai házasodhattak románokkal.¹¹²

Az etnikai keveredés úgy is végbement, hogy a felszabadult cigányok a szabad emberek közé léptek. A román falusi vagy városi közösség tagjai lettek, és minden szempontból gyorsan asszimilálódtak. A középkorban azonban ez a cigányok és románok közötti etnikai kapcsolatok egyik töredéke volt. A bojárok csak ritkán tettek olyan gesztust, hogy rabszolgáikat felszabadítsák.

A cigányok hosszú rabszolgaságának idején a cigányok és a románok közötti etnikai keveredés nem volt gyakori jelenség. A jogi és a társadalmi megkülönböztetés, valamint az eltérő életmód miatt csak kivételesen került sor ilyen kapcsolatra.¹¹³ Csak

¹¹¹ R. Fr. Kaindl: *Das Unterthanswesen in der Bukowina. Ein Beitrag zur Geschichte des Bauernstandes und seiner Befreiung*. Bécs, 1899 (kivonat: Archiv für Österreichische Geschichte, LXXXVI) 39–40.

¹¹² T. Codrescu: i. m.

¹¹³ A kanalas cigányokról – akik elutasítják a cigány nevet, románoknak tartják magukat, csak románul beszélnek, és elkülönülnek a többi cigánytól a hagyományokban és az alaptermészetükben – azt feltételezték, hogy a középkor során végbement román–cigány keveredés eredményeképpen jöttek létre (I. Chelcea: i. m. 57–59). Véleményünk szerint semmi nem lá-

a XIX. században, a rabszolgák felszabadításával együtt vált lehetővé, hogy a cigányok egy része – azok a volt rabszolgák, akik megváltoztatták életmódjukat, parasztokká vagy mesteremberekké válva a falusi közösségben vagy városban – maradéktalanul beolvadjon a román közösségbe. A XIX. század második felében és a XX. században bekövetkezett a romániai cigány lakosság viszonylag jelentős részének elrománosodása. Szociológiai kutatások során figyeltek fel erre a jelenségre, de a népességi statisztikák is megerősítik. A cigányok etnikai azonosságának elvesztése nemcsak a fejedelemségekben következett be, hanem az egész ország területén. Azokban az övezetekben, amelyek lakosságának túlnyomó többsége más etnikumhoz tartozott, a cigányok átvették az ott beszélt nyelvet, és olykor be is olvadtak a kérdéses népességbe. Erdélyben néha már a középkorban, de jelentősebb mértékben a XIX. században bekövetkezett a cigányok elmagyarosodása vagy elnémetesedése. Dobrudzsában voltak olyan cigányok, akik beolvadtak a török vagy a tatár közösségekbe.

7. Társadalmi szervezetük. A cigányok vezetői

A középkori román fejedelemségekben élő cigányok sajátos világot alkottak, amely különbözött a helyi társadalomtól. A korabeli írásos dokumentumok, amelyek csaknem kizárólag a cigányok vagyoni helyzetével és az állam iránti kötelezettségeivel foglalkoztak, egyáltalán nem törődnek ennek a népcsoportnak a belső szervezetével, úgyhogy a témáról rendelkezésünkre álló információk rendkívül szegényesek. Ismerjük viszont a mai vándorcigány közösségek szervezetét. Számos jel utal helyzetükre a korábbi korokban. Érdekes adatokkal szolgálnak a néprajzi jellegű kutatások is. A román térségben a legátfogóbb ilyen kutatást Heinrich von Wlislöcki végezte a múlt század végén. Számos szempont alapján tanulmányozta az erdélyi sátoros cigányokat, és írásai adatokban talán a leggazdagabbak a cigánycsapatok

masztja alá az állítás hitelességét. Nehéz megmagyarázni, hogy mikor és milyen körülmények között történhetett a keveredés.

társadalmi szervezetét illetően¹¹⁴. Az erdélyi néprajzkutató módszerre vitatható, és kérdéses, hogy a XIX. század végén gyűjtött adatok mennyire érvényesek a korábbi évszázadokra is. Egyes következtetések viszont bizonyára hasznosak a történészek számára. A sátoros cigányok őrizték meg legjobban, csaknem napjainkig a cigány nép jellegzetességeit. Sok tényező miatt, kezdve az ő szállástípusukkal, az európai hűbéri társadalom hatása a nomád cigányokra sokkal kisebb volt, mint a többségi cigány esetében.

A középkori cigányok szervezetéről beszélve elsődlegesen a cigányoknak ezt a kategóriáját tartjuk szem előtt. Az újkorig a cigányok többsége nomád volt. Valamelyik közösségük letelepedése, hosszabb vagy rövidebb idő alatt a feloszlásához vezetett.

A középkori román fejedelemségekben élő cigányok szerveztével foglalkozó konkrét kérdések tanulmányozása alkalmas arra, hogy feltárja úgy a jellegzetes és a folytonos elemeket, mint a helyi társadalom és a politikai tényező hatását a cigányok szerveződésében.¹¹⁵

A cigányok csoportokba szerveződve éltek. A legkisebb csoport a család volt. A havaselvei és a moldvai kancelláriai oklevelekben a „szálláshely” kifejezést használják. Erdélyben pedig néha „sátorról” írnak. A család cigányból, cigányasszonyból és gyerekeiből állt. A cigányok családtípusa tehát nem különbözött az őslakosokétól.

Egy helyen élő több család alkotott egy csapatot. Erdélyben szokás szerint kompániának nevezték őket. A csapatot alkotó családok száma általában kicsi volt. Abból a viszonylag sok adatból, amelyekkel a XVIII. század második feléből és a XX. század elejéről rendelkezünk, kitűnik, hogy egy csapathoz rend-

¹¹⁴ *Vom wandernden Zigeunervolke. Bilder aus dem Leben der Siebenbürger Zigeuner. Geschichtliches, Ethnologisches, Sprache und Poesie.* Hamburg, 1890, 49–82.; *Der Stamm- und Familienverhältnisse der transilvanischen Zelt-Zigeuner.* In *Globus*, 53. Braunschweig, 1888, 183–189.; *Bieträge zu den Stammesverhältnissen der siebenbürgischen Zigeuner.* In *Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn*, I. 1889, 336–338.

¹¹⁵ Sommás adatok a román fejedelemségekben élő cigányok szervezetéről, lásd: N. Grigoraș; i. m. (II). 52–58.; G. Potra: *Contribuțiuni*. 71–74.; *Institutii feudale*. 412–413. Az erdélyi helyzetről lásd: a 84. oldal 124. lábjegyzetét.

szerint 30–40 család tartozott. A csapatok általában szakmai alapon jöttek létre: aranymosók, medvetáncoltatók, zenészek, kanalasok stb. Az országjárásban az egész csapat részt vett. Egy-egy csapat a sajátos vonások egész sorával tért el a többitől.

A csapat élén saját vezérük állt, akit bírónak hívtak Havaselvén és Moldvában, vajdának Erdélyben. A csapatvezért a cigányok választották egy közös gyűlésen, amely bizonyos szertartás szerint zajlott le. A csapatvezérek a legerősebb és a legbölcsebb férfiak közül kerültek ki. A megbízatás egy életre szólt, de nem öröklődött. Ezek a vezetők viszont a cigányok egyfajta arisztokráciáját képezték. A bíró vagy a vajda az adott cigányközösség teljes hatalmú feje volt. Teljes engedelmességet élvezett a közösség részéről.

A korabeli dokumentumokból az is kiderül, milyen előjogai voltak a vezérnek. Legfőbb feladata a csoporton belüli vitás ügyek megoldása volt, mivel jogában állt ítélni és a büntetést végrehajtani. Van néhány kiváltságlevél, amelyeket a XV–XVI. században a magyar királyok és az erdélyi fejedelmek adtak néhány cigánycsapatnak, élükön a vajdával, amelyek megvilágítják ezt a kérdést. Zsigmond király 1422-ben kelt oklevele megadja (valójában megerősíti) László vajdának a *facultas judecandi* jogát a neki alárendelt cigányok fölött (*Ciganos sibi subjectos*).¹¹⁶ A cigányok körében az igazságszolgáltatás teljes mértékben vezetőikre hárult, de nyilván csak akkor, ha a közösségen belüli vitákról volt szó. Ebben az esetben a helyi hatóságoknak semmi hatáskörük sem volt. A Szeben peremén élő cigányokra vonatkozó leiratában Corvin Mátyás 1476-ban határozottan megtiltja az erdélyi vajdáknak és helyetteseiknek, hogy a cigányok közötti peres ügyekben igazságot tegyenek.¹¹⁷ Ha azonban a cigányok csapaton kívül álló személlyel pereskedtek, akkor az ügy az állami igazságszolgáltatás hatáskörébe tartozott. Havaselvén és Moldvában a cigányok jogi autonómiáját illetően csak a XVIII. század végéről és a XIX. század elejéről vannak bizonyítékaink, amikor a fejedelmi udvar abbéli igyekezetében, hogy megállítsa az uralma alatt álló cigányok számának csökkenését, megerősí-

¹¹⁶ Hurmuzaki. I/2. 527.

¹¹⁷ *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. VII. 113.

ti a különböző csapatoknak azokat a kiváltságait, amelyekkel a régi idők óta rendelkeztek, de amelyeket megszegték. Mihail Sutu 1793. március 25-én kiadott oklevelében a moldvai kanalas- és medvetáncoltató cigányok vezéreinek felújítja azt a jogát, hogy a csoporton belül felmerülő konfliktusok megoldása vezetőik kizárólagos hatáskörébe tartozzék: „minden peres ügyben és az ítélet végrehajtásában – bárkik pereskedjenek is köztük – keresék az igazságot régi szokásjuk szerint; más kapitányok és tisztségviselők pedig ne avatkozzanak közbe, hacsak emberölés nem történt.” A hatóságok csak akkor léptek közbe, ha a cigányoknak az ország más lakosaival voltak peres ügyeik.¹¹⁸ Ez a legfontosabb vonása annak az autonómiának, amelyet a nomád cigányközösségek élveztek a középkori Erdélyben és Magyarországon, valamint Havaselvén és Moldvában. Az az ítélezés, amit a vajdák, a bírák és a bulukbasik folytattak a közösség színe előtt, nyilván ennek a népcsoportnak az íratlan szabályait követte.

A cigányvezér második jelentős jogköre az adók beszedése volt, amelyet a közösség együttesen vagy a cigányok külön-külön tartoztak befizetni az államnak, a helyi hatóságoknak vagy néhány esetben annak a földesúrnak, akinek a birtokán táboroztak. Ezért vezetőjük mentesült az adózás és egyéb kötelezettségek alól. A cigányvajda vagy a cigánybíró ily módon az összekötő szerepét töltötte be a csoport és a hatóságok között.

Látjuk tehát, hogy a cigánycsoportnak belső autonómiája volt. Ebben a tekintetben nincs jelentős különbség a három román fejedelemségben élő cigányok között.

Ez volt a cigányközösség. Kivételes esetekben két vagy három egymással rokon vagy azonos mesterségű cigánycsoport is élhetett együtt rövid ideig. De nem létezett olyan eredeti cigányközösség, amely felette állt volna a többinek. A cigányoknak nem volt kezdettől fogva olyan saját szervezetük, amely felölelt volna minden cigányt, akik egy földrajzi övezetben vagy az ország egész területén éltek. Ilyen szervezetek csak később alakultak. Ezeket az állam hozta létre pénzügyi megfontolásokból, meg azért, hogy hatékony ellenőrzést gyakorolhasson a cigányok

¹¹⁸ T. Codrescu: i. m. 286–287. A kiváltságokat 1804-ben újítják meg (G. Potra: *Contribuțiuni*. 327–331.).

fölött. Havaselvén és Moldvában egy bizonyos terület azonos foglalkozást űző több cigánycsapatát egy cigányvajda fennhatósága alá helyezték. Ezek a csapatok egy cigányvajdaságot képeztek. A cigányvajda maga is cigány volt. A XVIII. századtól fogva kezdték bulukbasinak vagy bulibasinak nevezni. A cigányvajda vagy bulukbasi egy adott terület azonos nemzetséghez tartozó cigánybíróinak a főnöke volt. Őt a fejedelem nevezte ki, amint azt egy 1753-ban keletkezett oklevél tanúsítja, amit lancu, a Moldva déli felében élő fejedelmi kanalascigányok bíróinak bulukbasija kapott. Ebben az iratban említik ennek a főnöknek a jogkörét is: gondoskodik minden cigánybíróról a csapataikkal együtt, a cigánybírók közreműködésével kutasson fel és vigyen vissza csapatába minden elkóborolt és más csapatokba keveredett cigányt, legyen fejedelmi, bojári vagy kolostori cigány.¹¹⁹ A cigányvajda vagy bulukbasi szedte be a fejadót, ítélkezett az egyes csapatok vagy a különböző csapatokhoz tartozó cigányok vitás ügyeiben, sőt olykor az azonos csapat tagjainak peres ügyeiben is. Ő képviselte az adott cigányokat a cigányügyekkel foglalkozó állami hivatalnokok és a közigazgatási hatóságok előtt. A cigányvajdák és a bulibasik mentesültek a fejadó és más állami kötelezettségek alól.

A felsorolt szervezeteket az állam hozta létre. Területi és foglalkozási alapon szervezték meg őket, és nem vették figyelembe a cigányok eredeti társadalmi szervezetét. Ebben az esetben talán léteznie kellett volna a cigányok valamilyen törzsi szervezetének. De a román fejedelemségekben semmi sem utal ilyesmire. Egyébként a romológusok számára még ma is megoldatlan probléma, hogy milyen mértékben létezett a cigányoknál valamilyen törzsi szervezet.

Havaselvén és Moldvában párhuzamosan egy-egy állami hivatalnok-hálózatot hoztak létre azzal a céllal, hogy felügyeletet gyakoroljon egy adott terület fejedelmi cigányai fölött vagy az egész országban, illetve annak egy részében élő, egy adott nemzetséghez tartozó valamennyi cigány fölött. Az első oklevélben, ami 1458-ban tanúsítja létüket, Havaselvén cigánykenéznek nevezik őket.¹²⁰ Később ezeknek a hivatalnokoknak a neve cigány-

¹¹⁹ G. Potra: *Contribuțiuni*. 72–73.

¹²⁰ DRH, B, I. 201–202.

bíró vagy cigány-főintéző volt. A XIX. század elején főadószedő a nevük, és négyen voltak: egyik az Olton túli megyékben, kettő az Olton innen fekvő részeken, a negyedik pedig kizárólag az aranyosókkal foglalkozott.¹²¹ Hatáskörük elsősorban pénzügyi jellegű volt. Ilyen feladatok teljesítése érdekében együttműködtek a bulibasikkal és a cigánybírókkal. Nem voltak alárendelve a közigazgatási hatóságoknak, mivel a cigányok nem tartoztak ezeknek a hatáskörébe. Tehát a cigánycsapatok szintjén kettős közigazgatás működött. A cigányközösségek soraiból kikerült cigányvezetők mellé a hatóságok tisztviselőket állítottak azzal a feladattal, hogy gyakorolják az államhatalmat a népesség fölött. Ezek nem voltak cigányok. Egyesek valamilyen rangú bojárok voltak. Szolgálatukat a cigányoktól beszedett adók egy bizonyos hányadával fizették. Mivel ebben a korban ugyanazt a vátaf (ispán) nevet adták a cigányvezetőknek is és az állami tisztviselőknek is, akik a cigányok problémáival foglalkoztak, ezért félreértések támadhatnak.

Erdélyben a XVIII. században létezett a fogarasföldi cigányok vajdasága. Ennek élére az erdélyi fejedelem nevezett ki (akinek a birtokában volt Fogarasföld) egy fogarasi bojárt. 1679-ben, amikor Șerban Comșut kapta meg ezt a tisztséget, a vajda hatásköre a birtokon lévő cigányok összeszedése és munkára fogása, az adók és más közterhek beszedése, a törvényszegések büntetése is volt.¹²²

Az országban lévő összes fejedelmi cigány egy magas rangú hivatalnok felügyelete alá tartozott. Havaselvén a nagy poroszló töltötte be ezt a funkciót, Moldvában pedig a XVII. századtól a hatmán; ezért a fejedelmi cigányokat „a hatmán cigányainak” is nevezték. A XIX. században Moldvában a cigányok felügyeletével megbízott főtisztviselő a nazâr vagy epistat (főfelügyelő, főintéző) címet viselte.¹²³

Erdélyben a XVI. században, az önálló fejedelemség korában létrehozták az egész ország cigányai vajdájának intézményét.¹²⁴

¹²¹ T. G. Bulat: *Dregătoria armășii și țiganii*. 7.

¹²² D. Prodan: *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVII-lea*, I. Bukarest, 1986, 110.

¹²³ *Instituții feudale*. 412–413.

¹²⁴ H. M. G. Brellmann: i. m. 138–147.; A. Gebora: i. m. 17–18, 28.; D. Prodan: *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVI-lea*, I. 415, 418, 421–422., *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVII-lea*, I. 109–110.

A cigányok vajdáját a fejedelem nevezte ki a nemesei közül. 1541-ben találjuk róla az első tömör említést, amikor Bornemissza Boldizsár, erdélyi főkapitány, Nagy Mátyásra és Enyedi Tamásra ruházta ezt a tisztséget.¹²⁵ 1557-ben Izabella királynő ezt a hivatalt az udvarhoz közel álló két nemesre, Nagy Gáspárra és Balásfi Ferencre bízta. Ebből az oklevélből és két másik, szintén 1557-ben kelt oklevélből megismerhetjük a cigányok vajdájának hatáskörét. A cigányok vajdája az országban lévő összes cigány vezetője volt, a cigánycsoportok vajdái pedig alárendeltjei voltak; ők szedték be a cigányok állami adóját, ők szabták meg a pénzbüntetések mértékét is. A két vajda teljes szabadságot élvezett jogkörének gyakorlásában. A városok, a falvak és a mezővárosok vezetői engedelmeskedni tartoztak nekik, aki pedig gátolta munkájukat, azt sürgősséggel törvényszék elé állították.¹²⁶ 1588-ban az erdélyi országgyűlés megszüntette ezt a méltóságot a rengeteg visszaélés miatt, ami még a nemeseket is zavarta, akiknek a tulajdonában cigányok voltak. A méltósággal együtt azt az adót is megszüntették, amit a cigányok fizettek előljárójuknak. Ugyanakkor arról is határozatot hoztak, hogy a cigányok tulajdonosai szabadon dönthessenek róla, szedjenek-e vagy sem fejadót cigány jobbágyaiktól, és abban az esetben, ha több ilyen jobbágyuk van, állítsanak-e vajdát az élükre.¹²⁷ Később visszaállították ezt a cigány méltóságot. A XVII. század folyamán az erdélyi országgyűlés többször is foglalkozott ezzel a hivatallal és a cigányok problémáival általában.¹²⁸ Az utolsó vajda az I. Rákóczi György fejedelem által kinevezett Vallon Péter volt.

Az ország összes cigányainak vajdája valamennyi problémával foglalkozott, ami köztük és az állam között felmerült. Jogköre túlnyomóan pénzügyi jellegű volt, de akadtak jogi és közigazgatási feladatai is. A cigányoknak tulajdonképpen a fejedelem által kinevezett hatósági személlyel volt dolguk. Valójában egy adott terület, esetünkben Erdély cigányainak igazgatásával volt megbízva. Ilyen vajdák a Habsburg Birodalomhoz tartozó, a törökök által meg nem szállt magyar területeken is voltak. Össze-

¹²⁵ A. Gebora: i. m. 17.

¹²⁶ Mezey B.: i. m. 78–79.

¹²⁷ D. Prodan: *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVII-lea.*

¹²⁸ Mezey B.: i. m. 71–74.

sen négy ilyen vajda volt: közülük az egyiknek Szatmárnémetiben volt a székhelye. Ezzel az újítással Erdélyen és Magyarországon kívül is találkozunk, a XVII–XVIII. századi Lengyelországban, ahol a cigányok vezérét a nemesek választották és a „király” címet viselte.¹²⁹ Ezeket a vajdákat nem szabad összetéveszteni azokkal a cigány vezetőkkel, akiket szintén vajdának hívtak.

A magánszemélyek tulajdonában lévő valamennyi cigánynak nem volt ilyen szervezete. Tudunk néhány vándor csoportról (sátoros cigányok, kanalasok, teknővájók), akiket bíráik vezettek. Feltételezésünk szerint tehát ugyanolyan volt a szervezetük, mint a fejedelmi cigányoknak. A cigányok egy része viszont ekkor már letelepedett. Nekik is volt egyfajta belső közösségi életük, mintegy autonóm szervezetük. Főleg a kolostori birtokokon éltek népes cigánycsoportok. A bojári és kolostori cigányok felügyelője egy szolgálattevő volt, akit a tulajdonos nevezett ki, és akit általában cigánybírónak hívtak. A fejedelem tisztartói nem szóltak bele a munkájába. Erdélyben a XVII. században még egyes hűbéri nagybirtokokon is találunk cigányvajdákat.¹³⁰ Természetesen olyan cigányok vezetőiről van szó, akik mint kézművesek és szántóvetők telepedtek le ezeken a birtokokon. A csapatuktól elszakadt cigány családok vagy akár az egész csapat végzett különböző munkát egyes nagybirtokokon. Kezdetben a cigányok és a hűbérúr között nem állt fenn semmilyen jogi függőség: mivel királyi jobbágyságok voltak, elszegődésük valamelyik magánszemélynél csak az uralkodó hozzájárulásával történhetett, mint azt 1486-ban a szebeni helyzetben láttuk. Idővel azonban ezek a cigányok az illető tulajdonos jobbágyságai lettek. Mivel ezek a cigányok azután is külön társadalmi-foglalkozási csoportot képeztek, ebbe az új társadalmi helyzetbe kerültek, kapcsolataikban vezetőjük, a vajda volt a közvetítő. Ezzel magyarázható, hogy Erdélyben egyes letelepedett cigányoknak is volt vajdájuk.

Amint észrevehető, a cigányok vezetőinek elnevezésére használt nevek idegen eredetű szavak. A cigányvezérek nem indiai eredetű neveket viseltek, hanem más népektől vették át azokat. A

¹²⁹ J. Ficowski: *Wielki Trauen und Wege. Zigeuner in Polen*. Frankfurt am Main, Bern, New York, Párizs, 1992, 21–34.

¹³⁰ D. Prodan: *Iobagii în Transilvania în secolul al XVII-lea* 109

„jude” (bíró) és a „vataf” (vezér) szavak a középkori román közigazgatási szókincshez tartoztak. A „voievod” (vajda) szláv eredetű szó, de a románok és a magyarok is használták. A cigányok Európa délkeleti részében, valószínűleg román területen vették át. Erdélyben és Magyarországon kezdettől fogva így hívták a cigányvezetőket. Azok a cigányok, akik eljutottak Közép- és Nyugat-Európába, nem használták. Havaselvén és Moldvában a cigányvezetők soha sem nevezték magukat vajdának. A „bulibasa”, „bulikbasa” név török eredetű. Mivel a román fejedelemségekben csak a cigányfőnököt hívták „bulibasának”, feltételezzük, hogy a név az Oszmán Birodalomból jött azokkal a cigánycsoportokkal együtt, akik nálunk először használták, mégpedig később, a XVII. században. Ez a kölcsönzött terminológia viszont a cigányok olyan sajátos szervezetét takarja, amit bizonyos eltérő vonásokkal úgyszólván valamennyi európai országban megtalálunk, ahol a középkorban a cigányok jelen voltak. A politikai hatalom elismerte a cigányok autonóm szervezetét, attól a társadalmi helyzettől függetlenül, amiben voltak.

A román történetírás azt a véleményt fogalmazta meg, hogy nálunk a cigányok szervezete utal a korai románok szervezettségére a román fejedelemségek kialakulásának korából.¹³¹ A cigányok természetesen sok mindent átvettek azoktól a népektől, amelyek mellett éltek, így a románoktól is. Ha azonban arról beszélünk, hogy a cigányok hogyan szerveződtek a román fejedelemségekben, ennek a formája nem tért el lényegesen attól, amit az erdélyi, a magyarországi, a lengyelországi vagy más országokban élő cigányoknál találunk. A cigányoknak semmi közük sem volt a fejedelemségek kialakulását megelőző kor román politikai szervezetéhez. Amikor a cigányok megjelentek a Dunától északra fekvő területen, a fejedelemségeknek már saját történel-

¹³¹ „A cigányok mai társadalmi berendezkedése a XIII. századi román szervezettséget tükrözi; vezetői, a vajdák hosszú haját és biborszínű cipőt viselnek, fennhatóságuk alá tartoznak a bírók; a román fejedelmek neveit használják rabszolgáik is: Vlad, Dan, Radu. Sőt még az archaikus nyelv egyes sajátosságait is megőrizték.” (N. Iorga: *Locul românilor în istoria universală*, R. Constantinescu kiadása. Bukarest, 1985, 128.)

mük volt. A cigányok saját szervezési formájukkal érkeztek ide, amit a politikai hatalom megtűrt, de beillesztette az ország közigazgatási-adózási rendszerébe.

8. A cigányok helyzete a román fejedelemségekben és néhány európai országban – összehasonlítás

Az előző fejezetekben megismerhettük a cigányok jogi, gazdasági és társadalmi helyzetét a középkori román fejedelemségekben. Milyen mértékben hasonlít a bemutatott valóság ebben a korban a többi európai országban élő cigányok történelméhez? A cigányok rabszolgaságát, többségük nomád életmódját, gazdasági szerepüket, az őslakos nemzettel való kapcsolataikat, társadalmi fejlődésüket stb. – azokat a vonásokat vesszük figyelembe, amelyek ennek a népnek a több évszázados történelmét jellemzik a román térségben, és amelyek fellelhetőek vagy nem más európai országokban.

A XIV. századtól kezdve és a XV. század első feléig a cigányok Bizáncból elindulva minden irányba szétszóródtak és csaknem minden európai országba eljutottak. A cigánycsoportok a különböző országokban folytatták életüket, és mindegyikük megkezdte a maga saját történelmét. A Balkán-félsziget elhagyása után valószínűleg nem beszélhetünk egységes cigánytörténelemről, hanem többről is, minden országban vagy nagyobb földrajzi egységben egy másikról. A kulturális azonosság megőrzésének kivételesen erős igénye és az európai civilizációhoz való alkalmazkodás és beolvadás makacs elutasítása egyesíti ezeket a különböző történelmeket. Úgy hisszük, hogy csak ebből a megközelítésből beszélhetünk egy egységes cigánytörténelemről a középkorban és az újkorban.

Már az elején leszögezzük, hogy a romániai cigányok történelme a rabszolgaság miatt válik egyedivé e népcsoport közös történelméhez viszonyítva.

A rabszolgaság a középkorban egész Európában létezett, főleg a mediterráneum és a Fekete-tenger térségében, de más népeknél is. Ezeknek az országoknak a jogi oklevelei és a földközti-tengeri kereskedelem története tele van erre a társadalmi realitásra vonatkozó adatokkal. A rabszolgaság azonban a korai

középkorhoz kapcsolódott. A Bizánci Birodalomban, ahol a rabszolgatartás folyamatosan megvolt az ókortól kezdve, jelentősége lecsökkent a házimunkára, míg végül teljesen eltűnt.¹³² A középkori Magyarországon, ahol a rabszolgaság néhány ott letelepedett keleti és nem keresztény vallású népcsoportot érintett, megszűnt a XIII. században¹³³. Oroszországban, ahol a Kijevi Nagyfejedelemség idején a rabszolgaság viszonylag elterjedt és szigorúan szabályozott intézmény volt, a XIV–XV. században végbement a holopok felszabadítása, akikből jobbágyok lettek.¹³⁴ A XV. században eltűnik a házi rabszolgaság a dél-európai országokból (Itália, Franciaország, Spanyolország), ahol korábban jelen volt. A földközi-tengeri és a Fekete-tenger vidékeiről származó rabszolgákkal való kereskedelmet nem folytatták többé a keresztény országokban¹³⁵. Mindezekben az országokban, mint más európai országokban is a középkori rabszolgaság, ameddig létezett, házimunka jellegű volt, a termelésben csak korlátozott mértékben alkalmaztak rabszolgákat. A rabszolgaság nagymértékben a korabeli háborúktól, a pogány foglyok számától, a kalózkodástól és a Földközi-tenger medencéjének rabszolga-kereskedelmétől függött. A román fejedelemségekben akkor alakul ki a rabszolgaság, amikor Nyugaton és Oroszországban megszűnik. A közép- és nyugat-európai országokban a cigányok nem ismerték a rabszolgaságot.

Miből adódnak ezek a társadalmi-jogi különbségek? A román fejedelemségek rabszolgarendszere nem jelentette a „román fejedelemségek szoros függését a Kelettel, ahol a rabszolgaság jobban elterjedt”¹³⁶. A fejedelemségek történelme évszázadokon keresztül valójában a Török Birodalomhoz kötődött, de – bár az Oszmán Birodalomban is voltak rabszolgák,¹³⁷ akiknek a hely-

¹³² Helga Köpstein: i. m.

¹³³ Al. Gonta: i. m. 307–311.

¹³⁴ D. Grekov: i. m. 141–163, 560–577.

¹³⁵ Ch. Verlinden: *L'Esclavage dans L'Europe médiévale*, I–II Brugge-Gent, 1955–1977.

¹³⁶ M. Roller szerkesztette: *Istoria României*. Bukarest, 1947, 385.

¹³⁷ H. Inalcik: *Servile Labor in the Ottoman Empire*. In *The Mutual Effects of the Islamic and Judeo-Christian Worlds: The East European Pattern*. Szerk.: A. Ascher, T. Halasi-Kun és B. K. Király. Brooklin N.Y., 1979, 25–52.

zete hasonlított a román fejedelemségek rabszolgáinak helyzetéhez – ennek ellenére a román fejedelemségek társadalmi helyzetének semmi köze sincs a Kelethez. A román feudalizmus európai típusú volt, délkelet-európai közös sajátosságokkal. A cigány rabszolgák esetében semmiképpen sem beszélhetünk valamilyen keleti intézmény átvételéről. Annál kevésbé, mert a fejedelemségekben rabszolgaság már azelőtt is volt, mielőtt kapcsolatba kerültek az Oszmán Birodalommal.

Amint láttuk, a rabszolgaság megjelenése a román fejedelemségekben azzal magyarázható, hogy a Kárpátoktól délre és keletre élő románok milyen módon váltották fel a tatár uralmat, ami itt 1241 után honosodott meg. A román fejedelemségek harcok eredményeként alakultak meg, amelyekben alkalmazták a Kelet-Európában akkoriban általános szokást, hogy a hadifoglyokból rabszolgák lettek. A Duna déli partjáról érkező cigányok nagy számukkal bizonyos súlyt adtak a rabság intézményének. Ez a román fejedelemségek társadalmi rendszerének részét képezte, az idők folyamán néhány változáson esett át, hogy a XIX. század közepére megszűntessék.

Megemlítjük, hogy más délkelet-európai országban is létezett rabszolgaság. Sem a Bizánci Birodalomban, sem az Oszmán Birodalomban a cigányok nem voltak szabad emberek.¹³⁸ Hasonló helyzetben voltak, mint a román fejedelemségek udvari rabszolgái. A Korfu szigetén élő cigányok kötelezettségei és jogállása a XV. századi velencei uralom idején – amint egy 1470-ben kelt oklevélből kiderül¹³⁹ – formálisan jobbágyi sorsot jelentett, ez viszont a román fejedelemségek rabszolgaságához állt közel. Korfun már a XIV. század második feléből vannak cigányok, még mielőtt a sziget velencei uralom alá került volna (1356), és a cigányok bizonyára korábban mentek oda. Ebben az esetben valószínűleg a bizánci idők állami rabszolgáiról volt szó, akiket Velence egy hűbéri típusú szervezetbe (*feudum aciganorum*) tömörített. Az 1470-es helyzetük tulajdonképpen a bizánci társadalmi státuszuk meghosszabbítása volt. Cigány rabszolgák bizonyára a középkori Bulgáriában és Szerbiában is voltak. A politikai-

¹³⁸ Lásd a 41. oldalon a 9. lábjegyzetet.

¹³⁹ G. Soulis: i. m. 164, 165.; A. Fraser: i. m. 50, 51.

történeti körülmények miatt, korabeli közvetlen dokumentumok hiánya ellenére is, feltételezhetjük, hogy az említett országokban élő cigányok jogi helyzete hasonló volt a román fejedelemségekben élő társaikéra. A Duna déli részén elterülő keresztény államok eltűnésével a román fejedelemségek voltak Európában az egyedüliek, ahol a cigányok rabszolgák voltak.

Amikor a XIV. század második felében megjelentek az első cigányok a román fejedelemségekben, a politikai körülmények miatt (a tatárok és a törökök elleni harcok) még nagyon eleven volt a szembenállás a keresztények és a pogányok, a letelepedett románok és a vándor idegenek között. Sajátosságai, életmódjuk, csoportokba szerveződésük miatt a cigányokat ellenségnek tekintették, és rabszolgákká tették őket.

A közép- és kelet-európai népek érintkezése a cigányokkal egészen más jellegű volt. A cigányokat nem azonosították az ellenséggel. Amikor 1414 és 1419 között megérkezett a cigányok első hulláma, kifejezett érdeklődés és tolerancia nyilvánult meg irántuk¹⁴⁰. Következésképpen nem vetették őket rabszolgasorba. A legfontosabb ok, amiért ezekben az országokban nem hoztak intézkedéseket a cigányok rabságba döntésére, abban rejlik, hogy a XV. század elején, a cigányok megjelenésének idején, már kialakult a középkori nyugati társadalmi szerkezet, amiből még a rabszolgatartás ősi elemei is hiányoztak, noha ez az intézmény a II. évezred elején még virágzott ezen a területen. A mediterrán térség országaiban ugyanis a rabszolgaság gyakorlatilag jelentéktelen szinten egy kis ideig még tovább élt.

A fent említett térségben ugyan nem létezett rabszolgaság, ezzel szemben az itteni népek, amikor felismerték, hogy a cigány-csapatok jóslásból, varázslásból, lopásból stb. élnek, akkor intézkedéseket foganatosítottak a jövevényekkel szemben. A közép- és nyugat-európai országokban élő cigányok történelme a XVIII. századig üldöztetések, kiutasítások, deportálások, pogromok stb. végtelen sora. A lakosság körében mindig volt ellenséges magatartás a cigányokkal szemben, a hatóságok pedig sok helyen nyílt cigányellenes politikát alkalmaztak.¹⁴¹ A raguzai (Dubrovnik)

¹⁴⁰ F. de Vaux de Foletier: i. m. 42, 43.

¹⁴¹ A. Colocci: i. m. 67–107.; J. Clébert: i. m. 83–84.; F. de Vaux de Foletier: i. m. 58–59.; Hasenberg: *Die Zigeuner in Europa mit besonderer Berücksichtigung*

oklevelek egyedülálló helyzetet tárnak fel. Az itt élő cigány kézműveseknek és kereskedőknek a XV. században ugyanolyan jogaik voltak, mint a raguzaiaknak. Nem voltak velük szemben előítéletesek és nem is üldözték őket.¹⁴² Ez azonban kivételnek számít. A cigányok Nyugaton nem találtak maguknak helyet a társadalomban, mindig kirekesztették őket, mint idegen elemeket. Itt még a román fejedelemségekben működő rendszer sem létezett, ahol befogadták őket a társadalomba, mint alsórendű szolgai osztályt, és ahol elfoglalhattak egy bizonyos helyet a gazdaságban, még ha a társadalom peremén is. A román fejedelemségekben soha nem hoztak a nyugatiakhoz hasonló intézkedéseket a cigányok ellen, noha lenézték őket, mint a társadalom legelső lépcsőfokán állókat.

Minek tulajdonítható ez az eltérő bánásmód? A válasz szerintünk a nyugat-európai országok és a román fejedelemségek eltérő fejlettségi szintjében keresendő. A román fejedelemségek csaknem teljesen agrár gazdasága, a hazai és a szomszéd országokból jött mesteremberek kis száma miatt nagyon keresettek voltak a nagybirtokon és a paraszti lakosság körében is a kovács és más mesterséghez jól értő cigányok. A gyér népesség pedig elősegítette a cigány csoportok nomád életmódjának korlátozott és ellenőrzött fennmaradását; a cigányok így próbálták fenntartani magukat az országban. Közép- és Nyugat-Európában teljesen más volt a helyzet. Abban a gazdasági és társadalmi rendszerben nem volt helye a vándoroknak. A mesterségeket szigorúan zárt céhekbe szervezték, a termelés monopol jellegű volt, és egyezményes alapon működött. Idegen mesteremberek számára lehetetlen volt a céhekbe való beválasztás. A kézműves cigányoknak, kezdetleges termékeikkel, nem volt helyük ebben a rendszerben. Következésképpen nyugaton a cigányok nem voltak kézműve-

des mittel- und südosteuropäischen Raumes. Ein historischer Abriss über die Reaktionen zwischen Wirtsvölker und Zigeuner (doktori disszertáció). Bécs, 1983, 22–23.; R. Stangl: *Die Verfolgung der Zigeuner im deutschsprachigen Raum Mitteleuropas von ihren Anfängen bis heute* (doktori disszertáció). Bécs, 1986, 18–19.; J. S. Hohmann: *Verfolgte ohne Heimat. Geschichte der Zigeuner in Deutschland*. Frankfurt am Main, Bern, New York, Párizs, 1990, 17–26.; A. Fraser: i. m. 85–190.

¹⁴² Dj. Petrovic: i. m.

sek, mindenféle mellékes munkát kényszerültek elvégezni, mint például a lótenyésztést, a muzsikálást vagy pedig kártyavetés-sel, pénzhamisítással, tolvajlással stb. próbálkoztak. A XV. század második felétől kezdtek a letelepedett lakosság terhére válni. Megtiltották, hogy a városokban vagy a falvakban letelepedjenek; elkergették őket és más intézkedéseket is hoztak velük szemben. A nyugatiak szemében a cigányok nemkívánatos személyek lettek, s ekképpen is bántak velük.¹⁴³

A cigányok letelepedésére, ami végbement Moldvában és Havaselvén, de még Erdélyben is a kolostorokhoz és a bojárokhoz tartozó cigány rabszolgák egy részénél, más országokban is van példa. A bizánci falvakban már a XIV. században voltak letelepedett cigányok, akik görög nőt vettek feleségül és többé-kevésbé keresztényekké váltak, tehát véglegesen kiszakadtak kezdeti közösségeikből.¹⁴⁴ A XIV. század második felében és a következő század első felében több írás tanúsítja a letelepedett cigányok létét a Peloponnészoszon, a szárazföldi Görögország nyugati részében és a Jón-tenger szigetein.¹⁴⁵

Moldvában és Havaselvén a letelepedési folyamat kiterjedtebb volt, mint a szomszédos országokban. A XVIII. és XIX. században a cigányok elsőprő többsége mezőgazdasággal foglalkozott, így a felszabadítás pillanatában csak főként az állami rabszolgák egyes csoportjai éltek nomád életet. A letelepedés természetes folyamat eredménye volt, de jelentősebb következményei voltak, mint a XVIII. század második felében Magyarországon, Erdélyben és a Bánságban Mária Terézia és II. József által kezdeményezett erőszakos beolvasztási politikának.¹⁴⁶ Ezt elősegítette a román társadalom nyitottsága, ahol a rabszolgaság ellenére is könnyebben át lehetett lépni a társadalmi korlátokon. Ahogyan voltak olyan cigányok, akik felszabadultak a rabságból és szabad emberek lettek, ugyanúgy voltak románok is a szolgasorba taszított parasztok között, akik a cigánnyal kötött házasságuk révén kerültek a rabszolgák kategóriájába.

¹⁴³ R. Stangl: i. m. 16, 17.

¹⁴⁴ Ilse Rochow, K. - P. Matschke: i. m. 253.

¹⁴⁵ G. Soulis: i. m. 151, 152.

¹⁴⁶ Lásd a következő alfejezetet.

9. A Habsburg hatóságok politikája a cigányok letelepítésére és beolvasztására Erdélyben

A XVIII. század második felében Erdélyben először próbálták erőszakosan letelepíteni a cigányokat. A XVII. század végén és a XVIII. század elején, a Duna-medence középső részén végbement jelentős politikai változásokkal együtt a Habsburg Birodalom megszerezte Erdélyt (1688) és a Bánságot (1718) is. Ezekben a román tartományokban – éppúgy mint Magyarországon és más területeken is, amelyek 1–2 évszázadon át török hódoltság alatt vagy török függőségben voltak – a Habsburg-uralom társadalmi és intézményi korszerűsítést jelentett. Nagy átalakítások történtek, néhány helyi sajátosság megőrzésével, a kor követelményeinek és a Habsburg-ház érdekeinek megfelelően, amelynek fő célja a birodalom pénzügyi és katonai gyarapítása volt. Főleg Mária Terézia császárnő (1740–1780) és fia, II. József császár (1780–1790) uralkodása jelentett nagy állami befolyást a társadalmi berendezkedésre. A felvilágosult önkényuralom kora volt ez. A Habsburg reformok a társadalmi szervezet minden összetevőjét érintették. A jobbágyság helyzetének szabályozása, az intézmények modernizálása a Habsburgok merkantil- és népesítési reformista politikájának csak néhány vonása.

A Habsburg Birodalom keleti országaiban és tartományaiban élő viszonylag népes cigányság sokáig kimaradt a birodalomban végbement minden gazdasági-társadalmi átalakulásból. Hagyományos életmódjuk szerint éltek továbbra is. Főleg a Magyar Királyság (a mai Románia nyugati vidékei is ide tartoztak), és az Erdélyi Fejedelemség (a Kárpát-medencében lévő tartomány új neve) területein élt sok cigány. Az egyik 1772-ben készült összeírás¹⁴⁷ Erdélyben 3769 letelepedett cigánycsaládot és 3949 nomád cigánycsaládot vett lajstromba, összesen 7718 család vagyis 38 590 személy, ha minden család öt tagot számlál. Ha a cigánycsaládok számát a 302 986 erdélyi családhoz viszonyítjuk, akkor kiderül, hogy a cigányság a tartomány lakosságának 2,55 %-

¹⁴⁷ A. Răduțiu: *Populația Transilvaniei în ajunul călătoriei din anul 1773 a lui Josif al II-lea*. In Sabin Manuilă. *Studii de demografie. Studii privind societate românească între secolele XVI–XX*. Kolozsvár, 1995, 76, 77.

át jelentette. Az 1776-os erdélyi népszámláláskor¹⁴⁸ 3562 letelepedett cigánycsaládot és 3867 nomád cigánycsaládot írtak össze, összesen 7429 családot; ezt viszonyítva a 271 852 erdélyi családhoz, kitűnik, hogy a cigányság az erdélyi lakosságnak 2,73 %-a. Francesco Griselmani adatai szerint a Bánságban 1780-ban a kamarai körzetekben 5272 cigány élt, a tartomány délkeleti részén fekvő katonai körzeteiben pedig 2800, tehát az egész Bánságban körülbelül 8072 cigány. A kamarai körzetek lakossága 317 928 volt, a Bánság összlakossága pedig 450 000.¹⁴⁹ Ez azt jelenti, hogy a lakosság 1,6 %-a volt tehát cigány. A helyi társadalmi különbségektől eltekintve a cigányok állami adója általában kisebb volt, mint egy jobbágy vagy egy kézműves adója. A cigányok nem adtak katonákat sem. Nomád életmódjuk és bűntetteik miatt viszont sok problémát okoztak a hatóságoknak. Ilyen körülmények között merült fel a Habsburg-uralom alatt e népességnek a bevonása az ország lakosságának összességébe.

A XVIII. század elején és az azt megelőző századokban, Mária Terézia uralkodásáig a hatóságok nem foglalkoztak komolyan a cigányok letelepítésével. Igaz, hogy egyes cigányok az idők folyamán letelepedtek a városok szélén vagy néhány nemesi birtokon. A letelepedés azonban csak a cigány népességnek egy részére vonatkozott, sőt a legtöbb esetben nem is jelentett teljes beolvadást az adott közösség társadalmi és gazdasági életébe. A viszonylag letelepedett cigányokkal éppúgy, mint azokkal, akik valamilyen régi kiváltságok alapján tovább vándoroltak az országban, a hatóságoknak nem volt semmilyen beolvasztási szándékuk. A cigányok iránti érdeklődés kizárólag adóügyi volt. Ezért a Habsburg-uralom berendezkedésével az erdélyi és a hegyeken túli más román tartományban viszonylag gyakrabban szerepelnek a cigányok a hivatalos okiratokban: az erdélyi és a magyarországi adóösszeírásokban külön oszlopban szerepelnek a cigányok; a vármegyék – amelyek mind lajstromba veszik a cigányokat kötelezettségeikkel együtt, vagy még a cigányok által fizetett adó mennyiségét is – és más közigazgatási egységek vagy

¹⁴⁸ C. Feneşan: *Izvoare de demografie istorică, I* (Secolul al XVIII-lea. Transilvania). Bukarest, 1986, XI. táblázat.

¹⁴⁹ Fr. Griselin: *Încercare de istorie politică și naturală a Banatului Timișoarei*. Fordította: C. Feneşan. Temesvár, 1984, 157, 158.

városok adóösszeírásaiban, főleg a fejedelemségi és a bánati aranymosó cigányok körében.

A XVIII. század közepe után megszűnik a cigányok iránti kizárólagos adóügyi érdeklődés. Mária Terézia császárnő és fia, II. József uralkodása alatt megkísérelték a cigányprobléma globális és általános szabályozását. A bécsi udvai fokozatosan különféle intézkedéseket vezetett be.¹⁵⁰ Mária Terézia négy dekretumot adott ki a cigányok letelepítésével és beolvasztásával kapcsolatban.¹⁵¹ 1758-ban elrendelte a cigányok helyhez kötését, akiket állami adó fizetésére és a hűbérúrnak végzett munkára kötelezték; nem tarthattak lovat és szekeret, a falut csak külön engedéllyel hagyhatták el. 1761-ben a „cigány” nevet az „új paraszt” (*neo-rustici*, *Neubauer*) vagy „új magyar” névvel váltják fel; ugyanennek a rendeletnek az értelmében a 16. évüket betöltött cigányfiúkat katonai szolgálatra kötelezhették. Az 1767-es dekretummal megszüntették a cigányvajda bírói jogkörét, a cigányok ettől kezdve a szokásos hatóságok alá tartoztak; megtiltották a cigány nyelv használatát, valamint a cigányok hagyományos öltözködését és mesterségeit. 1773-ban megtiltották a cigányok közötti házasságot, a vegyes (nem cigányokkal kötött) házasságokat pedig szigorúan szabályozták. Az ötödik életévét betöltött cigánygyereket elvették a szüleitől, és nem cigány családra bízta. Mária Terézia dekretumai és rendeletei a Magyar Királyság területén (a mai Románia nyugati részein is) élő cigányokra vonatkozott. A vármegyei hatóságok gondoskodnak az intézkedések betartásáról. A császárnő intézkedései az Erdélyi Fejedelemségre nem vonatkoztak.

II. József, aki folytatta anyja cigánypolitikáját, ezeket az intézkedéseket kiterjesztette Erdélyre is. 1782. szeptember 12-én kiadta az erdélyi cigányokra vonatkozó rendeletét *De Regulatione Zin-*

¹⁵⁰ M. H. G. Grellmann: i. m. 143–151.; I. H. Schwicker: *Die Zigeuner in Ungarn und Siebenbürgen*. Bécs és Teschen, 1883, 53, 54.; Tomka M.: A cigányok története. In *Cigányok, honnét jöttek – merre tartanak?* Válogatta és szerkesztette Szegő L. Budapest, 1983, 46–49.; Mezey B.: i. m. 14–19. R. Stangl: i. m. 32–35.; Gy. Szabó: *Die Roma in Ungarn. Ein Beitrag zur Sozialgeschichte einer Minderheit in Ost- und Mittel-Europa*. Frankfurt am Main, Bern, New York, Párizs, 1991, 69–75. A. Fraser: i. m. 157–159.

¹⁵¹ I. H. Schwicker: i. m. 53–56.

garorum néven,¹⁵² amely a következőket írta elő: a cigánygyerekek járjanak iskolába, ne járjanak pőrén, a különböző nemű gyerekek aludjanak külön, a cigányok járjanak templomba vásárnap és ünnepnapokon, hallgassák meg a papokat; étkezésükben, ruházódásukban és nyelvükben alkalmazkodjanak a helyi szokásokhoz; ne viseljenek olyan köpenyt, ami alá elrejtetik a lopott tárgyakat; az aranymosók kivételével egyetlen cigány se tartasson lovat, ezek pedig nem kereskedhetnek a lovakkal; a falusi hatóságok ne engedjék meg, hogy a cigányok henyéljenek; a cigányok kötelesek a mezőgazdaságban dolgozni; ahol lehetőség van rá, a földbirtokosok fogadják be őket a birtokukra és adjanak nekik földet; aki nem hajlandó megművelni a földet, azt büntessék meg; csak akkor muzsikálhatnak, ha nincs munka a földeken.

1783. október 9-én II. József kiadott egy 59 pontos rendeletet, a *Hautregulatiót*, amelyben minden vonatkozásában szabályozta a magyarországi és az erdélyi cigányok helyzetét.¹⁵³ Ez a dekrétum minden korábbi intézkedést tartalmaz, ami a Habsburg monarchia cigányaira vonatkozott. A reformer császár azonban ennél tovább megy. A rendelet összefoglaló kép a Habsburgok XVIII. századi cigánypolitikájáról. Íme a rendelet legfontosabb rendelkezései:

- a cigányoknak megtiltják, hogy sátorban lakjanak;
- a vajda helyett a cigányok ezentúl a falusi bírónak legyenek alárendelve;
- a negyedik életévet betöltött cigánygyerekeket, legalább minden második évben, szét kell osztani a szomszéd településeken;
- tilos a vándorlás, a már letelepedett cigányok csak szükség esetén és külön engedéllyel mehetnek vásárba vagy máshova;
- tilos a lótartás eladási céllal, a jobbágy cigányok tarthatnak lovat, de csak a mezőgazdasági munkákra, és nem kereskedhetnek vele;
- a cigányoknak kötelező átvenni a falu lakosságának öltözködését és nyelvét, ahol letelepedtek;

¹⁵² M. H. G. Grellmann: i. m. 147–150.

¹⁵³ A szöveg megjelent: Mezey B.: i. m. 85–94.; L. H. Schwicker: i. m. 56–58.

- a cigány nyelv használatát 24 botütéssel büntetik;
- ugyanennyi a büntetése annak is, aki döghúst eszik;
- tilos a cigányok névváltoztatása;
- a cigányok házán házszámnak kell lennie;
- tilos a cigányok közötti házasság;
- a helyi igazságügyi szervek havonta jelentést készítenek a körzetükben lévő cigányok életmódjáról;
- a muzsikások számát a lehető legkisebbre kell csökkenteni;
- tilos a koldulás;
- a pap felel érte, hogy a cigánygyerekek iskolába járjanak;
- a földbirtokosok egy darab föld bérbeadásával segítség elő a cigányok letelepedését és mezei munkához kötését;
- azokat a cigányokat, akik elhagyják lakóhelyüket vagy munkahelyüket, csavargóknak tekintik és visszaviszik a szálláshelyére.

A Habsburg-házhoz tartozó császárok dekrétumai és utasításai, valamint az azonos szellemben hozott helyi intézkedések egy igazi jól kidolgozott politikává állnak össze, amelyiknek figyelmét nem kerüli el a probléma egyetlen részlete sem. Nehezen mérhető fel ennek a politikának a hatása abban a korban. A birodalom akkori nagy tartományi autonómiája és sajátosságai miatt a rendeleteket általában csak részben vagy egyáltalán nem hajtották végre. A helyi hatóságok csak itt-ott ragaszkodtak szigorúan hozzájuk. Csupán Burgenlandban, a korabeli Magyarország nyugati határa mentén elterülő vidéken illeszkedtek valamennyire a hatóságok intézkedései a császári dekrétumok követelményeihez. De kétségtelen, hogy a cigányság egy részét sikerült letelepíteni és rábírták, hogy földet műveljen. A korabeli oklevelek már említik az új falusi kategóriát: az „új parasztokat”, az „új magyarokat” (Magyarországon), az „új bánságiakat” (a Bánságban). A magyarországi (Horvátországgal és Szlavóniával együtt) 1780 és 1783¹⁵⁴ között készített cigány összeírás – ami nem vonatkozik a szorosan vett Erdélyre is – a cigányokkal kapcsolatos Habsburg-politika gyakorlati alkalmazásának éppen ezt a mozzanatát tükrözi. 1780-ban 43 609 cigányt írtak össze, 1781-ben 38 312, 1782-ben 43 772, 1783-ban pedig 30 241 cigányt. 1783-ban 13 531 cigánnyal kevesebbet írtak össze, annak köszön-

¹⁵⁴ I. H. Schwicker: i. m. 62–69

hetően, hogy a letelepedett „új parasztokat” már nem számolták a cigányok közé. Az ország egyik részéből a másikba irányuló vándorlás jelenségén túlmenően, amit ebben a korban is ismertek a cigányok, az összeírás adatai azt a módot is tükrözik, ahogyan a tereziánus és a jozefinus intézkedéseket alkalmazták. Egyes megyékben csökkent a cigányok száma, másokban viszont megnőtt. Néhány román többségű megye adatai: Bihar megyében a cigányok száma 1780 és 1783 között 2289-ről 1906-ra csökkent; Krassó-Szörény megyében egyetlen év alatt (1782–1783) 1008 személlyel csökkent; Arad vármegyében 1135-ről 1255-re nőtt; Máramaros megyében az összeírt cigányok száma 1780 és 1783 között 446-ról 903-ra nőtt, illetve 717-re csökkent. A vándorlás következményeitől eltekintve az összeírás adataiból fény derül a Habsburg-uralkodók intézkedéseinek mikéntjére is. Kiderül belőlük, hogy a letelepítési mozgalom nem volt nagymértékű. A „sikeres” próbálkozásokat követő időszakban egy részük elvész, mivel az „új parasztok” közül egyesek visszatérnek régi életformájukhoz.

Az 1780 és 1783 között készített összeírás átfogó képet nyújt a cigánylakosságról. A bécsi udvar cigánypolitikája számára érdekesnek tartott valamennyi adatot tartalmazza. Az általános demográfiai adatokon túl a következő információkat számszerűsíti: hány cigány lakik házban és hány putriban; állandó szálláshellyel rendelkezők és nem rendelkezők száma; a letelepült cigányok közül hánynak van jobbágytelke vagy telekrésze; hányan hordanak hagyományos cigány öltözetet és hányan helybeli viseletet; a cigányok mesterségek szerinti csoportosítása: muzsikuskok, kovácsok, kézművesek, kéregetők; hányan vetik alá magukat a helyi törvénykezésnek és hányan nem; hányan esznek döghúst és hányan nem; hányan foglalkoznak lókupekedéssel és hányan nem; a cigányok összes adózási kötelezettségei. Kitüntetett figyelmet szenteltek a cigánygyerekeknek. Az összeírás nemenként veszi lajstromba a gyerekeket; hányan élnek szüleikkel és hányan vannak, akiket elvettek a szüleiktől és idegen családnál élnek; hányan járnak iskolába és milyen mesterséget tanulnak.

A magyarországi 1780–1783-as cigányösszeírás adatait, a korabeli hivatalos dokumentumokat és a kortársak tanúsításait figyelembe véve megállapíthatjuk, hogy a két császár cigánypoli-

tikája nem érte el a várt eredményt. Ennek egyik magyarázata a végrehajtási idő rövidsége lehet. II. József halálával a cigányok problémája nem érdekelte többé a császári udvart. A 30 éves cigánypolitika nem volt elég, hogy megváltoztassa egy erőteljes személyiséggel rendelkező népes csoport sorsát. A rendkívül korlátozott eredmény okait megítélésünk szerint főként abban kell keresnünk, hogy a társadalom még nem volt felkészülve a cigányság teljes befogadására. Sem a nemesek, sem a helyi lakosok nem voltak érdekeltek a cigányok letelepítésében és beolvasztásában. A nemeseknek csak terhet jelentettek, hiszen a letelepülni vágyó cigányoknak földet kellett adniuk, és a cigánygyerekek iskoláztatási költségeit is nekik kellett fizetniük. A parasztok körében a cigányok letelepítése feszültséget váltott ki, hiszen a birtokostól kapott föld megműveléséből általában nehezen tudtak megélni.¹⁵⁵ Miként a két uralkodó (főként II. József) más reformjaival történt, a cigányokkal kapcsolatos császári politika is a kiváltságos rendek, kiváltképpen a nemesség ellenséges magatartásába ütközött. Ezt az a tény bizonyítja, hogy II. József halála után felhagytak az ő cigánypolitikájával, ahogyan a reformer császár által hozott más intézkedések végrehajtásával is. Központilag a törvényhozás még sokáig nem foglalkozott a cigányokkal.

A cigánypolitika sikertelenségének egy másik magyarázata a cigány népesség sajátosságaihoz kapcsolódik. A kortársak megemlítik a nehézségeket, amelybe a császári intézkedések végrehajtása ütközött. A nemesi birtokokon letelepített cigányok földműveléshez és rendezett élethez való szoktatása nem járt sikerrel: a cigányok visszautasították, hogy a számukra fenntartott házakba költözzenek, inkább maradtak a kunyhóikban; nem tűrték azt az öltözetet, amit a parasztok viseltek stb.¹⁵⁶ A Habsburg-politika többet akart elérni, mint a cigányok letelepítését és bekapcsolását a földműves életmódba. Ennek a népességnek a beolvasztását, identitásának eltörlését akarta. A cigányok ellen hozott intézkedések természetesen nem voltak etnikai, faji jellegűek; a cigányokat antiszociális kisebbségnek tekintették, aminek el kell tűnnie. Talán erre éreztek rá a cigányok, amikor javítha-

¹⁵⁵ R. Stangl: i. m. 34, 35.

¹⁵⁶ I. H. Schwicker: i. m. 59–61.

tatlannak mutatkoztak, megtagadva, hogy alávéssék magukat identitásuk eltörlésének, beolvasztásukra irányuló törekvéseknek. Az állampolitika sikereinek sovány eredményei bizonyos mértékben az idő rövidsége miatt következtek be. 1790 után a letelepített cigányok közül többen hagyták el házaikat és a falvakat, hogy visszatérjenek a putrikba vagy egyenesen a nomád életbe. Az elvett cigánygyerekek visszatértek a szüleikhez. Ott is folytatódtak a cigányok közötti házasságok, ahol ez tiltva volt, természetesen nem törvényes formában.¹⁵⁷ A letelepítésre irányuló politika a Bánságban volt a legsikeresebb. Ebben a tartományban, ahol a XVIII–XIX. század folyamán a legerősebb volt a Habsburg-politika hatása, a hatóságok nagy igyekezettel hajtották végre a császári dekrétumokban és rendeletekben ajánlott intézkedéseket. Jóllehet Mária Terézia koráig csaknem valamennyi bánsági cigány nomád volt, II. József uralkodása alatt a tartományban élő cigányok többsége letelepedett. Ők kapták a dokumentumokban a *Neubanater* (új bánságiak) nevet. Annak a helységnek az etnikai jellegétől függően, ahol letelepednek a cigányok, a román, a német, a szerb vagy a magyar nyelvet sajátítják el anyanyelvként. Temesváron 1784-ben 50 cigánycsaládot írtak össze, köztük 30 „németet”. Valamennyi cigány közül 36 foglalkozása muzsikus volt, ezek közül 30 „német” volt.¹⁵⁸ Bánságban csak az aranyosók őrzik meg még egy ideig nomád életmódjukat, de mozgásszabadságukat egyre jobban korlátozták. A XIX. század kezdetétől fogva a cigányoknak ez a kategóriája is letelepedett, a legtöbben a katonai körzetekben, azaz a tartomány délkeleti hegyi falvaiban.

Erdélyben az 1783-as dekrétumban szereplő utasításokat csak részben hajtották végre. Itt a cigányok jogi státusa a fejedelemségi rendi gyűlés hatáskörébe került. Az ilyen irányú próbálkozások régebbi keletűek. Az 1747-es rendi gyűlés határozott, hogy az elszökött cigányokat vissza kell vinni hűbéruraikhoz és le kell telepíteni őket. Az 1791-ben tartott rendi gyűlés megújítja ezeket az intézkedéseket.¹⁵⁹ Adózási szempontból Erdélyben három cigány kategória létezett:

¹⁵⁷ A. Fraser: i. m. 159, 160.

¹⁵⁸ I. H. Schwicker: i. m. 61.

¹⁵⁹ Uo. 70.

1. *Adófizető aranymosó cigányok.* Engedély alapján aranymosással foglalkoztak. A hegyi községi hatóságok felügyeletük tevékenységüket, akiknek a hatáskörébe tartoztak. Munkájuk szezonmunka volt, és ezek a cigányok nomádok voltak. 1781-ben 1291 aranymosó családot tartottak nyilván. Az állami kincstárnak jelentős hasznót jelentettek.

2. *Illetéket fizető adóköteles cigányok,* így nevezték őket, mivel a kincstárnak évente illetéket fizettek. Nomád életet éltek. Csapatokba szerveződtek, amelyek élén a vajdáik álltak. 1781-ben 1239 szálláshelyet írtak össze a hatóságok, összesen 26 vajdával. A kamarai illeték összege 933 forint és 8 1/2 krajcár volt.

3. *A nagybirtokokhoz és a városokhoz tartozó cigányok.* Jobbágyok vagy zsellérek voltak a nemesi birtokon, ahol főleg kézművesként dolgoztak, vagy a városokban szolgáltak bizonyos munkákat végezve. 1781-ben 12 686 családfőt és feleséget írtak össze, vagyis 35 539 ilyen körülmények közt élő személyt. Ebből 8598 családnak volt állandó lakhelye, 4088 vándorolt, 10 947 jobbágy volt, 1739 pedig zsellér.

A felsorolt erdélyi cigánykategóriák és a hozzájuk kapcsolódó információk egy 1794-es jelentésben szerepelnek: *Opinio. De domiciliatione et de regulatione Zingarorum*.¹⁶⁰ Ez elénk tárja a cigányokra vonatkozó egész erdélyi törvényhozást, kezdve az 1747-es évtől, és ennek, valamint a császári politikának a szellemében foglalkozik a cigányok letelepítésének és beolvasztásának legmegfelelőbb módozataival. Mivel Erdélyben a cigány lakosság struktúrája más volt, mint Magyarországon, a fenti anyagban részletezett megoldások is igazodnak a Kárpát-medence realitásaihoz, még akkor is, ha lényegében ugyanazokról a megoldásokról van szó. A cigányok, elsősorban az illetéket fizetők letelepedése érdekében gyakorolt nyomás Erdélyben nagyobb volt, ami azt is megmagyarázza, hogy miért került sor ebben a korban is ugyanúgy, mint az előző évszázadokban, és majd a XIX. században is, erdélyi cigánycsoportok vándorlá-

¹⁶⁰ FFL, f.a., 17 f. in folio. A szöveget publikálták: *Etnologische Mittheilungen aus Ungarn*, III. 1893–1894, 55, 56, 114–116, 168–170, 210–212, 221–223.; A. Gebora: i. m. 52–60.

saira a magyar pusztá felé, ami alkalmasabb volt a nomád életmódra.¹⁶¹

Mária Terézia és II. József intézkedéseivel kezdődik a cigányok letelepítési folyamata Erdélyben, a Bánságban és a mai Románia nyugati részén, miként Magyarországon és annak szlováklakta területein is. Még ha el kell is fogadnunk, hogy az előző időszakban is voltak a cigányok letelepítésére és beolvasztására irányuló kísérletek, ezek elszigeteltek voltak, és a cigányság nagy részének életmódjában nem idéztek elő jelentős változásokat. Csak a XVIII. század második felétől beszélhetünk egy ilyen irányú, szélesebb folyamatról, amely a cigány-lakosság egészét érintette. A cigányoknak most megengedték, hogy állandó lakást építsenek, hogy földtulajdonuk lehessen; ezekkel a jogokkal korábban nem rendelkeztek. A cigányság nagy része néhány évtized alatt letelepül. Falvakban telepednek le mint földművesek, vagy mint kézművesek (főként kovácsok). Helyzetük alapjaiban változik meg. Megtört társadalmi-etnikai csoportból az ország polgárai lettek, azonos társadalmi és adózási kötelezettségekkel, mint a letelepedési helyükön élő többi lakos. Ily módon beépülnek a társadalmi életbe, még akkor is, ha mint egyének vagy alcsoportok meg is őriznek bizonyos sajátos vonásokat. A nyelvi és az etnikai beolvadás nem kényszer hatására ment végbe, hanem 2-3 nemzedék fejlődésének eredményeként. A XVIII. század végétől kezdve a vándorcigányok kisebbségbe kerülnek, számuk nemzedékről nemzedékre csökken. Természetesen nem lehet azt mondani, hogy ez a Mária Terézia és II. József korában hozott törvények műve. Mindenekelőtt annak a természetes társadalmi fejlődésének az eredménye ez, ami – a XVIII. század közepén és második felében bevezetett reformokkal együtt egyre kevesebb lehetőséget adott a nomád életmód folytatására. A cigányok asszimilálására irányuló politika, amit ez a két uralkodó folytatott, ugyanebbe az irányba hatott. Megvolt az az adottsága, hogy felerősítsen egy természetes folyamatot, és ezt a Habsburgok népbárát politikájának irányába terelje.

¹⁶¹ I. H. Schwicker: i. m. 70.

III. FEJEZET

A FELSZABADÍTÁS

1. Cigányok a XIX. század első felében a román fejedelemségekben

A XIX. század elején a román fejedelemségekben élő cigányok még őrizték státusukat és életmódjukat, amely a kezdetektől fogva jellemezte őket a román területen.¹ A román régióban az évszázadok folyamán végbement társadalmi változások – nagyrészt összhangban a közép- és a kelet-európai régióban végbement közös folyamattal – csak kis mértékben érintették a cigány rabszolgák kategóriáját. Míg a parasztság és a jobbágyság idővel jelentős változásokat élt meg, a rabszolgaság a XIX. század közepéig gyakorlatilag változatlan intézmény maradt.

A román társadalomban sokáig senki sem tűzte maga elé azt a célt, hogy a cigányok helyzetének és jogi státusának megváltoztatásán fáradozzon. A rabszolgaságot az ország társadalmi szerkezete egyik elemének tekintették. A korabeli körülmények, főként a Török Birodalomhoz fűződő kapcsolatok miatt a fanarióta uralkodók (akik Moldvában 1711-től, Havaselvén pedig 1716-tól kezdve egészen 1821-ig álltak a fejedelemségek élén) politikája távol állt a Habsburg-ház reformpolitikájától. 1821 után, amikor a fejedelemségek nagyobb autonómiát kaptak hűbéruruktól, a román társadalom jelentős haladást ért el minden területen. Főleg a negyvenes évektől kezdve intézményi korszerűsítési és gazdasági-társadalmi fejlődési folyamat indult meg, ami a régi rendszer számos elemét felszámolta, és megnyitotta a fejlődés

¹ M. Kogălniceanu: i. m. 569–584.; G. Potra: *Contribuțiuni*. 107–118.; N. Djurava: *Între Orient și Occident. Țările Române la începutul epocii moderne (1800–1848)*. Fordította: Maria Carpov. Bukarest, 1995, 265–278.; A. Poissonier: *Notice historique sur les Tsiganes ou esclaves Zingares de Moldavie et de Valachie*. Bukarest, 1854, 39–67. (átvéve a: *Les esclaves tsiganes dans les Principautés Danubiennes*. Párizs, 1855, 45–64.); E. Regnault: *Histoire politique et sociale des Principautés Danubiennes*. Párizs, 1855, 329–346.

útját egy olyan állam- és társadalomtípus felé, ami a közép- és nyugat-európai országok számos vonásával rendelkezett. A cigányokat alig érintette ez az általános fejlődés. Mindkét fejedelemség alaptörvénye – az 1831-ben Moldvában és Havasalföldön egyaránt elfogadott Szervezeti Szabályzat (egyfajta alkotmány) – fenntartotta a cigányok rabszolgaságát. A Szervezeti Szabályzat valójában az intézményi megújulás kezdetét jelentette a román fejedelemségekben. A rabszolgaság meglétét viszont abban a pillanatban nem kérdőjelezték meg a politikai tényezők szintjén, hiszen az ország egyik társadalmi intézményének tartották. A szervezeti rendszer időszakában (1831 és 1848 között) a rabszolgaság a két alaptörvényben elismert állapotban maradt. A negyvenes, ötvenes évekig, a felszabadítási törvények megszületéséig a rabszolgaság tovább élt a román fejedelemségekben mindhárom formájában: fejedelmi (állami), kolostori és bojári rabszolgák.

A XIX. század elejéről származó okiratok gazdagok a cigányokra vonatkozó információkban. A megelőző századoktól eltérően, amikor a cigányokról úgyszólván csak a hivatalos, jogi és pénzügyi oklevelek szólnak, a mostani források változatosabbak, úgyhogy elég részletes leírást kapunk a cigány rabszolgák helyzetéről. A ma rendelkezésünkre álló adatokból néhányat óvatosan vissza is vetíthetünk az előző korba, amelyek történelmi dokumentációja szegényebb. Ehhez a belső információhoz kapcsolódnak a külföldiek tanúsításai.² Az Európa nyugati és középső országaiból érkezett diplomaták, tudósok és művészek figyelmét, akik a XVIII. század végén és a XIX. század elején jártak a fejedelemségekben, nem kerülte el a mi cigány lakosságunk festői valósága. Egy olyan korban, amelyben minden egzotikus divatos volt, a fejedelemségeknek szentelt oldalakon (olykor könyvekben) szinte kötelezően foglalkoznak a cigányokkal. Figyelték e népcsoport faji, nyelvi és kulturális jellemvonásaira. Leírják a cigányok nomád és primitív életmódját, a putrit, babonáikat, a lustaságukat és a nyomort, amelyben élnek, kitérnek a muzsikusra is stb. Az utazókat meglepi a cigányok egzotikumának és barbárságának keveréke, ami a Duna és a Kárpátok

² G. Potra: *Contribuțiuni*. 96–106.

vidéken elterülő tartományok egyik jellemző vonását szolgáltatja. Minden beszámolóban kitérnek a rabszolgaságra is, amelyet régén letűnt korok maradványának tartanak.

A rabszolgaság intézménye ugyan nem változott semmit a felszabadításig, a rabszolgák között mégis mutatkoztak bizonyos új jelenségek.

Először is egyes cigánycsoportok társadalmi-foglalkozási fejlődése – amit bizonyos mesterségek hanyatlása, új mesterségek megjelenése, keresett foglalkozásokra való átállás – következtében a XIX. század első fele a cigány lakosság csoportszerkezetéről érzékelhetően eltérő képet nyújt az előző évszázadokhoz képest. Ez jelentős, mivel az idők folyamán végbement bizonyos átalakulások mellett, főként a felszabadítás korában végbement tömeges letelepedéssel egyidejűleg, egészen a második világháborúig működött, elemei viszont ma is megtalálhatóak a romániai cigány lakosságnál. A kor nyelvhasználatában a cigány kategóriák neve „tagme” (rend) volt.³ Az *aurarii* (aranyosók), akik mind az állam tulajdonában voltak, most radikális foglalkozási változáson estek át. Az aranytartalmú homoktartalékok kimerülésével csaknem teljesen fel kellett hagyniuk az aranyossággal és a fa megmunkálására kellett áttérniük, a *rudari* (teknővájó) név javára. Ezt a nevet az előző évszázadokban is megtaláljuk, de ettől kezdve ez az egyetlen marad e kategória számára. Felszabadításuk korában már letelepültek voltak, a legtöbb esetben saját településeken, a hegyvidéki erdős övezetekben és putrikban vagy házakban laktak. Amikor a XIX. század első felétől kezdve a cigányok hátat fordítanak a putrinak, téglaházakat építve maguknak, egyik övezet teknővájó cigányai áttérnek a tégl- és vályogvetésre; innen ered a *cărămidari* (téglavető) nevük is, amit ekkor kaptak. A *lingurarii* (kanalasok) cigányok kezdet-

³ D. Fotino: *Istoria generală a Daciei...* Fordította: G. Sion, III. Bukarest, 1859, 238, 239; 341.; VI. Georgescu: *Mémoires et projets de réforme dans les Principautés Roumaines, 1831–1848. Répertoire et textes. Avec un supplément pour les années 1769–1830.* Bukarest, 1972, 268–273. (1828-ből származó szöveg, amely nagy valószínűséggel Iordache Rosetti-Rosnoveanu moldai bojáré volt.); *Analele parlamentare ale României*, I/1. Bukarest, 1890, 511–516. (A havasalföldi állami cigányok sorsának javítása 1831-ből.) M. Kogălniceanu: i. m. 572–578.; G. Potra: *Contribuțiuni*. 31–35.

leges fatárgyakat készítettek (faszegeket, kanalakat, edényeket, orsókat stb.), az erdők közelében laktak, általában távol a falusiak településeitől. Néhányan közülük az állam, mások magánszemélyek tulajdonában voltak. Az *ursari*inak (medvetáncoltatók), akik nyáron medvét táncoltattak a városokban és a falvakban, az öszvérkereskedés és a rosták meg más kisebb fémtárgyak készítése volt az alapvető foglalkozásuk. Mindannyian vándor életet éltek, és sátrakban laktak. A medvetáncoltatók rendjéhez tartoztak más vándorcigányok is, a *zavragii*, akik kevesen voltak, és felhagytak a kovácmesterségükkel, hogy napszámosnak szegődjenek. A medvetáncoltatók és a zavragiik tolvajlásairól voltak híresek. Az állam rabszolgái voltak. A *țigarii de laie* vagy *lăieșii* (sátoros cigányok) a kovácmesterséghez és a rézüstök készítéséhez értettek – innen származik az egyre gyakrabban használt *căldărari* (kazánkovács) név. Legtöbben bojári rabszolgák voltak. A XIX. század elején legtöbbjük még nomád volt. Csoportokba tömörülve, a bírók vezetésével ernyős szekereken járták az országot. Városok, falvak szélén vagy közelében húzták fel sátraikat, és abból éltek, hogy a paraszti gazdaságban szükséges fémtárgyakat árulták. Télen behúzódtak az erdőkbe, ahol putrikat építettek maguknak. A vándorcigányok közül a sátorosak voltak a legtöbben, úgyhogy a románok és az idegenek szemében, akik a fejedelemségekben jártak, a cigány jellemző képe felcserélődött a vándorcigány képével; őket tekintették a leghitelesebb cigányoknak. Néhányan közülük a felszabadításuk korában már letelepültek voltak. A felszabadításkor viszont az ehhez a kategóriához tartozó csaknem valamennyi cigányt letelepítik. Legtöbbjük a falvak peremén telepedett le, házakban vagy putrikban. Ők voltak a román települések kovácsai, ezermesterei. Sajátos csoportot alkottak a *netofi* (félkegyelmű) cigányok. A többi cigányétól eltérő életmódjuk miatt hívták így őket. Nem dolgoztak; úgy éltek, mint az állatok; semmilyen lakásuk nem volt, sem sátruk, sem szekerek; gyalogszerrel kóboroltak az országban, 20–30 családból álló csoportokban; és lopásból, fosztogatásból éltek, olykor még döghúst is ettek. A korabeli leírások egyetértenek abban, hogy kegyetlenek, vadak voltak, semmilyen törvényt sem ismertek stb. Tulajdonosuk sem volt. A Habsburg Birodalomból érkeztek a XVIII. század végén. Kis számuk ellenére is problémát jelentettek a hatóságoknak és a lakosoknak. A fel-

sorolt cigánykategóriához tartoznak még a *țigani de vătra* vagy *vătrașii* (letelepedett, otthonnal bíró cigányok), akik a legtöbben voltak. Bojári vagy kolostori rabszolgák voltak, akik letelepedve éltek a falvakban vagy városokban, és valamennyien mezei munkával foglalkoztak. A bojári udvartartások házi munkáit rabszolgák végezték. A házi cigányok sok mindent elvesztettek a cigány életformából. Már egy letelepítési folyamatba léptek. A házi cigányok csoportjából kerültek ki a muzsikuskok. A zenélés sokáig kizárólag cigány mesterség volt. A kolostorok és a bojárrok tulajdonában viszont olyan muzsikuskok is voltak, akik mesterségeiket gyakorolva az országban vándoroltak, vagy évadmunkára szegődtek el más magánszemélyekhez azzal a feltétellel, hogy a gazdájuk iránti kötelezettségüket teljesítve, szabadon bejárhatják az országot, hogy megkeressék kenyerüket.

Amint a cigány kategóriáknak ebből a sommás felsorolásából is kitűnik, egyáltalán el nem hanyagolható részük már felszabadításuk előtt letelepedett. 1837-ben Mihail Kogălniceanu megjegyezte, hogy a házi cigányok saját házukban laknak, teljesen elfelejtették az anyanyelvüket, elvesztették hagyományaikat és szokásaikat, amelyeket nomád társaik megtartottak, annyira, hogy már nem lehetett megkülönböztetni őket a moldvai vagy havaselvei románoktól.⁴ Úgy tűnik, hogy a XVIII. század második felében és a XIX. század első felében öltött tömegmérteket a cigányok letelepedése. Mivel felszabadításuk koráig hivatalos részről semmilyen ilyen irányú nyomást nem gyakoroltak – olyasmit, mint ami a Habsburg Birodalomban történt – úgy vélekedhetünk, hogy a cigányok letelepedése természetes folyamat volt. A nomád életmód azonban továbbra is jelentős maradt. Általában időszakos vándorlás lett belőle, amit főleg a nyári hónapokban folytattak, amikor az időjárás lehetővé tette a kóborlást. Az év bizonyos napjain és télen a cigányok visszatértek gazdáikhoz, hogy kifizessék pénzben vagy munkában kötelezettségeiket, hogy újra összeírják őket, és hogy elintézzék mindenféle közösségi ügyeiket.

A XIX. század elején a román területek nagy része lakatlan volt, termőföldek pedig bőven voltak, így a cigányok vándorlása nem

⁴ M. Kogălniceanu: i. m. 575.

zavart senkit. Sokáig nem gondoltak letelepítésükre. A termőföldeket a hegylakó parasztok és a külföldiek népesítették be, senki sem gondolt a nomád cigányokra. Az 1830-as évektől kezdődően – amikor a gazdasági változások miatt a bojárok áttértek a külterjes földművelésre, amikor újabb területeket kapcsoltak be a mezőgazdasági művelésbe – a bojárok munkaerő szerzésére kezdték a falvakban letelepíteni és földművelésre tanítani a tulajdonukban lévő sátoros cigányokat. Ilyen körülmények között született meg nálunk a vándorcigányok letelepítésének gondolata.

A Szervezeti Szabályzat megjelenésekor a cigányok kizsákmányolása általában nagyobb volt, mint korábban. Most, hogy a fejedelemségek egy kapitalista típusú gazdaságba léptek át, egyes bojárok igyekeztek a rabszolgamunkából jövedelmező tőkét csinálni. A földművelésben nagyobb mértékben használták fel őket, és olyan munkatempót kényszerítettek rájuk, amihez nem voltak hozzászokva. Az is megszokottá vált, hogy a bojárok idénymunkára (szőlőművelés, kaszálás, aratás stb.) állami vagy magánszemélyek tulajdonában lévő cigányokat alkalmaztak⁵. A cigányok napszámosként az építkezéseknél is dolgoztak. Egyre szélesebb munkakörökben használták fel a rabszolgákat. Egyesek a birtokukon épült műhelyekben, manufaktúrákban dolgoztatták őket.⁶ Elterjedt korabeli vélemény szerint a cigányok nagyon alkalmasak voltak gyári munkára. Ez valószínűleg a cigányoknak a kézművesség iránti fogékonysága és a földműveléstől való viszolygása miatt alakulhatott ki. A cigányok hasznosítását inkább az ország ilyen típusú jövőző fejlesztésének szemszögéből nézték.⁷ Ebben a korban általában, amelyben a manufaktúra és az ipar fejlődése nálunk nagymértékben a szolgai munkaerő felhasználásától függött, a cigányok látszottak a legalkalmasabbnak erre a tevékenységre. Jellemző az a tény, hogy az utópista szocialista típusú tervek és kísérletek, Charles Fourier modellje szerint, amelyeket ekkor a fejedelemségekben végeztek, éppen a cigány rabszolgákra irányultak. A scăieni falanszter,

⁵ Gh. Platon: *Domeniul feudal din Moldova în preajma Revoluției de la 1848*. Jászvásár, 1973, 140, 141.

⁶ Uo. 120.

⁷ M. Kogălniceanu: i. m. 584.

amelyet Teodor Diamant szervezett Emanoil Bălăceanu földjén és amelyik egy ideig, 1835 – 1836 között működött, éppen ennek a bojárnak a felszabadított cigányait egyesítette egy társulásba.⁸ Abban az emlékeztetőben, amelyet T. Diamant 1841 májusában terjesztett a moldvai Közigazgatási Tanács elé, javasolta, hogy a felszabadításra kerülő cigányokat az állami földbirtokokról mezőgazdasági-ipari munkatelepekbe kell szervezni Fourier modelljének megfelelően. Első lépésként azt javasolta, hogy egy 10 évre bérbe vett birtokon alapítsanak egy mezőgazdasági-ipari mintatelepet az állam tulajdonában lévő 200–300 cigánycsaládból.⁹

Egyes kolostorok és magánszemélyek bérbe adták rabszolgákat meghatározott időre és nagy összegért. Néha még az állam is ehhez a pénzszerzési módhoz folyamodott, ahogy Moldvában is tették a század elején.¹⁰ A korábbi patriarchális viszonyokat túlhaladva – amikor, főleg szükség esetén a vevővel megegyezve adták el a rabszolgákat, bizonyos mértékig arra is ügyelve, hogy a szálláshelyek együtt maradjanak – a cigányok most a szó szoros értelmében árucikké váltak. A felszabadítást megelőző évtizedekben a fejedelemségekben nyílt és kiterjedt rabszolga-kereskedelem folyt. A városokban valóságos licitálás volt a rabszolgák százaira, ahol a hagyomány és a törvény egyetlen korlátozását sem vették figyelembe. Megrázó események történtek a rabszolgavásárokon, amelyek felháborították a közvéleményt, és amelyek bizonyára szerepet játszottak abban, hogy a román társadalomban abolicionista magatartás alakuljon ki. Elias Regnault 1855-ben megjelent könyvében beszámol egy bukaresti rabszolga eladásról, amely az egész várost felkavarta.¹¹ A román és a külföldi közvélemény hevesen reagált ezekre a barbár színjátékokra. Még néhány külföldi politikai erő is ilyen értelemben lépett fel a román hatóságoknál.

A rabszolgák kizsákmányolási rendszerét azonban nem szabad eltúlozni. A cigányok többsége továbbra is a bojári birtokon

⁸ I. Cojocaru, Z. Ornea: *Falansterul de la Scăieni*. Bukarest, 1966.

⁹ T. Diamant: *Scrieri economice*. Szerk.: Gr. Mladenatz. Bukarest, 1958, 107–121.; I. Cojocaru, Z. Ornea: i. m. 55.

¹⁰ T. G. Bulat: *Tigani domneste*.

¹¹ E. Regnault: i. m. 341, 342.

lakott, régi foglalkozását űzte és a hagyományos életmódot folytatta, mint az előző évszázadban. A nagybirtokos bojárok sok rabszolgát tartottak: szolgákat, szakácsokat, pékeket, kovácsokat, kocsisokat, béreseket, szabókat, csizmadiákat, szobalányokat, mosónőket, varrónőket stb. Egyes bojároknak egész cigány zenekaruk is volt. A kortársak véleménye szerint ezeknek az udvari rabszolgáknak nem sok munkájuk akadt, de a kor mentalitása szerint a nagy rabszolgasereg a társadalmi pozíció egyik jele volt. A rabszolga (udvari vagy vándor kézműves) rendszerint kevés hasznot hozott. Az úrbéres paraszt sokkal több nyereséget jelentett a gazdájának és a birtoknak egyaránt. A rabok nem voltak mindig kifizetődőek gazdasági szempontból, és ebben a korban ez volt az egyik érv, amit az abolícionizmus hívei felhasználtak abbéli törekvésükben, hogy a nagybirtokosokat meggyőzzék, mondjanak le a rabszolgákról. Ugyanakkor a kolostorok és a magánszemélyek cigányai az állam iránti minden kötelezettség alól mentesültek, egyedül urukkal szemben voltak kötelezettségeik. Ami az állami tulajdonban lévő rabszolgákat illeti, a Szervezeti Szabályzat révén őket is az adófizetők közé sorolták és fejadó fizetésére kötelezték. Ez magasabb szintű volt a korábban fizetett összegeknél, úgyhogy az ebbe a kategóriába tartozó cigányok sorsának rosszabbodásáról beszélhetünk. Ugyanakkor viszont nem voltak hűbéri kötelezettségeik.

A XIX. század eleje tehát bizonyos új elemeket hozott a rabszolgaságba. Az állam, eddig nem látott módon beleavatkozik a rabszolgaság szabályozásába, sőt még a cigány – tulajdonos viszonyba is, anélkül hogy az intézmény alapjait érintené. A korabeli román társadalom dinamikájával ellentétben a rabszolgaság a régi társadalmi rendszer intézménye maradt. A rabszolgaság elszigetelődik a román társadalom testében, és így korának egyik legnagyobb problémájává válik. A román fejedelemségek politikusai mindent megtesznek, hogy megoldják a problémát: a különböző rabszolga csoportokat kiemelik a régi társadalmi, törvényes keretből és jogi szempontból szabadakká teszik őket.

A rendelkezésünkre álló viszonylag gazdag információ ellenére nehéz felbecsülni a cigányok számát. Ebben a korban a román fejedelemségekben még nem voltak népszámlálások, összeírások, mint Erdélyben, emiatt a teljes lakosság és főként a cigányok számát nehezebb megállapítani. Csak az állami rabszolgák

számát ismerjük pontosan. A hatévente készített vagyonösszeírások és más adóügyi nyilvántartások felölelték őket, és csak kivételesen a magánszemélyek rabszolgáit, akik mentesültek az adófizetés alól. Ez utóbbiakra vonatkozó adatok többnyire egyes szerzők megközelítő becsléseire támaszkodnak. Amilyen mértékben a magánszemélyek rabszolgái vásárlás útján állami tulajdonba, vagy a felszabadítási törvények következtében úrbéresek vagy az iparendélyesek (kisiparosok) kategóriájába kerültek, oly mértékben kerültek az adóügyi iratokba.¹² De a hivatalos adatokkal is óvatosan kell bánni. Azért, mert a cigányokról beszélve kétféle adattal dolgoznak: néha a családot tartják szem előtt és a cigánycsaládok számát adják meg, máskor az adófizetőket írják össze. A román adófizetőktől eltérően, akiknél az adófizetők száma egybeesett a családokéval, a cigányok esetében több adófizető volt, mint ahány család, hiszen az agglagényeket és az egyedül álló férfiakat külön adófizető egységként tüntették fel. A hatóságoknak ez a gyakorlata tévedésekre adhat okot, amikor a cigányság demográfiájával foglalkozunk.¹³

Mivel egyetlen kutatás sem foglalkozik azzal, hogy a felszabadításuk korában hány cigány volt is a román fejedelemségekben, a leghitelesebb korabeli forrásokat említjük meg. 1819-ben Dionisie Fotino 23 300 havasalföldi cigánycsaládról írt,¹⁴ ami körülbelül 120 000 lelket jelentett. M. Kogălniceanu 1837-ben a cigányokról írt tanulmányában 200 000 cigányról tud mindkét fejedelemségben.¹⁵ Félix Colson,¹⁶ a román fejedelemségek alapos

¹² Havaselvén például az 1848-as összeírásban az adófizetők külön csoportokban szerepelnek és számuk negyedévenként változik: 5760–5820 család (volt állami rabszolgák), akik az államnak fizettek adót és a Börtönök Felügyelősége alá tartoztak; 10 243–10 377 volt kolostori rabszolgacsalád, aki fejadót fizetett; és 630–651 felszabadított kolostori család, aki iparüzési adót fizetett (*Analele parlamentare ale României*, XVI/1. 206–209, 2026–2041.).

¹³ Az 1837-es havaselvei összeírásban 8 288 állami, 23 589 kolostori és 33 746 bojári cigány szerepel (Uo. IX/1. 1164, 1165). A Börtönök Felügyelősége által ugyanabban az évben az állami cigányokról készített összeírásban 5 672 család szerepel (Uo. IX/1. 1143, 1144.). Nyilvánvalóan ugyanarról a népességről van szó, de különböző paraméterek szerint írták össze őket.

¹⁴ D. Forino: i. m. 186.

¹⁵ M. Kogălniceanu: az idézett helyen.

¹⁶ F. Colson: *De l'état présent et de l'avenir des principautés de Moldavie et de la Valachie*. Párizs, 1839, 12–15.

ismerője, az 1838-as adólajstrom és a magánszemélyek tulajdonában lévő cigányok számának becslése alapján megállapította, hogy Moldvában 3 851 állami cigánycsalád és körülbelül 120 000 magánszemély tulajdonában lévő cigány élt, Havaselvén pedig 5 582 állami cigánycsalád (tehát 29 910 lélek) és 18 000 magánszemély tulajdonában lévő cigánycsalád (90 000 személy) élt. Ez azt jelenti, hogy megközelítőleg 139 255 cigány élt Moldvában és 119 910 Havaselvén. Moldva összlakossága Colson szerint 1 419 105 volt, Havaselvée 2 402 027. Ebből következik, hogy a cigányok a moldvai összlakosság 9,81%-át jelentették, Havaselvén ez az arány 5 % volt. Paul Bataillard szerint a román fejedelemségekben körülbelül 250 000 cigány élt.¹⁷ 1857-ben J.-A. Vaillant szerint Moldvában 137 000 cigány élt, Havaselvén pedig 125 000,¹⁸ A. Ubicini viszont 250 000 főre becsülte a számukat, ebből 150 000 személy Havaselvén és 100 000 Moldvában.¹⁹ J. F. Neigebaur csak havasalföldi információkkal szolgál. Az 1844-es adóösszeírás alapján 5 782 állami cigánycsaládról (azaz 28 910 lélek) és 150 000 kolostori valamint bojári cigányról (30 000 család) beszél.²⁰

Körültekintően kell bánni ezekkel a számokkal, hiszen a magánszemélyek tulajdonában lévő cigányok esetében nem támaszkodnak adónyilvántartásokra, hanem becslésekre hagyatkoznak. Csak ennek a cigánycsoportnak, amelyik a legnépesebb volt, a felszabadításával kezdve adják meg a hivatalos statisztikák az országban élő cigányok számát.

Havaselvén a Pénzügyminisztérium által 1857-ben készített statisztika minden felszabadított cigányt összeírt, származásuk szerint. 33 267 felszabadított cigánycsalád volt, ebből 6 241 állami, 12 081 kolostori és 14 945 pedig magántulajdonban volt.²¹ Ezt a számot a 466 152 román családhoz (azaz 2 330 760 lélek)

¹⁷ P. Bataillard: *Nouvelles recherches sur l'apparition et la dispersion des Bohémiens en Europe*. Párizs, 1849, 12–15.

¹⁸ J.-A. Vaillant: *Les Rômes. Histoire vraie des vrais Bohémiens*. Párizs, 1857, 481.

¹⁹ A. Ubicini: *Provinces d'origine roumaine. Valachie, Moldavie, Bukovine, Transylvanie, Bessarabie*. Párizs, 1856, 10, 11.

²⁰ F. J. Neigebaur: *Beschreibung der Moldau und Walachei*. Breslau, 1854, 128, 129.

²¹ I. C. Filitti: *Populația Munteniei la 1857*. In *Analele economice și statistice*, XIV, 1931, 9–12. szám, 123.

viszonyítva, a felszabadított cigányság az ország lakosságának 7,13%-át jelentette. Havaselve 1859 elején készült adólajstroma szerint,²² adózási csoportokra osztva, 30 181 felszabadított adófizető cigánycsalád volt, 1 851 felszabadított aggregény és 1 829 felszabadított engedélyes, tehát összesen 32 010 volt rabszolgas-család. Havaselvén akkor élő adófizető és kivételezett családok száma (az idegen alattvalók nélkül) 426 120 volt. A felszabadítottak a lakosság 7,51%-át jelentették. Ha a statisztikában szereplő felszabadított rabszolgák számát megszorozzuk 5-tel, amit a korabeli család átlagos létszámának tekintettek, akkor ez 166 335, illetve 160 050 felszabadított cigányt jelentene. A számoknak valamivel kisebbeknek kellene lenniük, mivel a felszabadítottak esetében a régi gyakorlat öröklődött, amikor az aggregényeket, a legényembereket adófizető egységként vették lajstromba. A felszabadítottak aránya az ország lakosságán belül a fentieknél valamivel kisebb volt, de mindenképpen 7% körül lehetett.

Moldvában, a magánszemélyek rabszolgáinak felszabadítása után, 1856-tól kezdődően a cigányok nem szerepelnek többé sem az adózási, sem az etnikai statisztikában, mivel beolvasztották őket a román lakosságba. A megelőző időszakból sem közöltek eddig adatokat az összes cigány kategóriáról, így nem ismerjük számukat. A korabeli becsléseket is figyelembe véve – amelyeket Havaselve esetében megerősítettek a hivatalos statisztikák – sejtéseink szerint Moldvában 1859-ben²³ összeírt 1 463 927 személy közül körülbelül 100 000 volt felszabadított cigány. A cigányok Moldvában, becslésünk szerint, a lakosság 7%-át alkották.

Mindezekből az információkból az 1830 és 1860 között, a felszabadítás korában Havaselvén és Moldvában a cigányok számát 200 000–250 000 főre becsülhetjük. 200 000-en az időszak kezdetén voltak, 250 000-en pedig az 50-es években. Megközelítőleg a lakosság 7%-a volt cigány.

A román fejedelemségekben élt a legtöbb cigány. M. Kogălniceanu szerint az Európában élő 600 000 cigány közül 200 000-

²² *Annale statistice si economice*, I, 1860, fasc. I 27.

²³ *Lucrări statistice făcute în anii 1859–1860*. Jászvásár, 1861–1862. 29, 30.

en Moldvában és Havaselvén éltek.²⁴ Általában az európai cigányok számáról a XIX. század derekán és második felében készített valamennyi felmérés becslései szerint a cigányok közel egyharmada élt Romániában.²⁵

2. Az abolícionista áramlat

Az 1821-es politikai rendszerváltással, amikor a Török Birodalom lemondott a fanarióta uralkodókról, Havaselve és Moldva visszatérhetett a hazai uralkodókhoz, és ugyanakkor nagyobb autonómiát kapott a hűbérurától; a román fejedelemségek történelmük új szakaszába léptek. Napirenden volt egyes reformok bevezetése, amelyek az állam és a román társadalom modernizációját, valamint az országnak az európai világhoz való csatlakozását voltak hivatottak biztosítani.

Ezekben az években, főleg az 1848-as szabadságharcot megelőző évtizedben nagy számban születtek reformprogramok és tervezetek, különböző politikai csoportosulások és személyiségek szervezésében. A fő törekvések a román fejedelemségek autonómiájának és függetlenségének kivívása, annak a módozatnak a biztosítása, ami lehetővé teszi egyesülésük megvalósítását egyetlen román államban, szélesebb társadalmi kategóriák hatalomra kerülése, a liberális politikai rendszer bevezetése, gazdasági szabadság, a parasztok érdekében hozott intézkedések, a földtulajdon átalakítása kapitalista típusú tulajdonná, a modern nemzeti kultúra kialakítása²⁶ voltak. Ezt a reformmozgalmat alig érdekelte a cigányok helyzete. A legtöbb reformprogramban meg sem jelenik ez a kérdés, annak bizonyosságául, hogy a rabszolgaság megszüntetését nem tekintették a társadalmi modernizáció elsőrendű feladatának. A reformer mozgalom mérsékelt jellege és az a tény, hogy kezdeményezői általában a

²⁴ M. Kogălniceanu: i. m.

²⁵ J.-A. Vaillant: i. m. 481, 482. (262 000 a 837 000 európai cigányból); G. Cora: *Die Zigeuner*. Turin, 1895, 97 (250 000 a 779 000 európai cigányból).

²⁶ V. Sotropa: *Proiectele de constituție, programele de reforme și petițiile din țările române în secolul al XVIII-lea și prima jumătate a secolului al XIX-lea*. Bukarest, 1976.

kis- és a középbojárság képviselői voltak – amely politikai tekintetben elégedetlen volt, amiért kirekesztették a kormányzásból, de amely érdekelt volt társadalmi kiváltságainak, köztük a rabszolgák birtoklásának megőrzésében – magyarázatot ad arra, hogy miért érdekelte ilyen csekély mértékben az ország lakossága viszonylag jelentős részének jogi és társadalmi helyzete. A kisbojári gondolkodásra jellemző az 1822-es moldvai „karbonárik” alkotmánytervezete, amely foglalkozik a cigányok problémájával, de csak letelepítésük javaslásával.²⁷ A reformista mozgalomban viszont később megjelent a cigányok felszabadításának gondolata. A moldvai Konföderációs összeesküvés programja, amelyet Leonte Radu fejedelmi lovászmester szervezett 1839-ben, előírta az állami és a kolostori cigányok felszabadítását, akiket „új románoknak” kellett tekinteni, és be kellett illeszteni őket azonos jogokkal az ország többségi lakossága közé. Ami a bojári cigányokat illeti, később kellett külön intézkedést hozni a helyzetük javítására.²⁸ Havaselnén Dimitrie (Mitică) Filipescu, a reformmozgalom egyik ideológusa által 1841-ben szerkesztett memorandum a társadalmi és gazdasági reformok között a „társadalom leprájának” nevezett rabszolgaság felszámolását is felsorolja. A problémát úgy kell megoldani, hogy a cigányoknak joguk legyen megváltani magukat.²⁹ Az 1848-as forradalom programjaiban a cigányok felszabadítása a legfőbb társadalmi követelések között szerepelt.³⁰

A cigányok felszabadításának gondolata nehezen tört utat magának. A múlt erősen rányomta bélyegét a román társadalomra. A politikai hatalom a rabszolgatartó konzervatív nagybojárság kezében volt. Ami az egyházat illeti, legalábbis a klérus vezetőinek szintjén, a rabszolgaság kérdésében nem változott a magatartás. A XVIII. század végétől néhány felvilágosult prelátus megkeresztelt egyes vándorcigány csoportokat, akik addig

²⁷ I. C. Filitti: *Frământările politice și sociale în Principatele Române de la 1821 la 1828*. Georgeta Penelea szerk.: *Opere alese*. Bukarest, 1985, 126.

²⁸ Hurmuzaki: *Supl.*, 1/6. 92.

²⁹ E. Vîrtosu: *Réformes sociales économiques proposées par Mitica Filipescu en 1841 – Un mémoire inédit*. In *Revue des Études Sud-Est Européennes*, VIII, 1970, 1. szám. 120, 114, 115.

³⁰ Lásd a következő fejezetet

az egyház fennhatóságán kívül rekedtek. De az egyház a rabszolgaság létét soha nem kérdőjelezte meg. Igaz viszont az is, hogy képviselői az elsők között szólaltak fel a rabság ellen. Eufrosin Poteca, a kor egyik demokratikus érzelmű értelmiségije, Grigore Ghica uralkodó jelenlétében elmondott húsvéti szentbeszédében, még 1827-ben, a Bibliára és az egyháztörténelemre hivatkozva kérte a rabszolgák felszabadítását.³¹ Az egyik 1842-ben írt tanulmányában úgy vélekedett, hogy „sok rabszolgát tartani ártalmas és barbár dolog”.³² Mivel az egyház tulajdonában sok rabszolga volt, ezért minden alkalommal igyekezett korlátozni a maga veszteségeit, amelyeket a cigányok felszabadítására irányuló törvények okoztak. A kolostorok továbbra is volt rabszolgáik közül biztosították a birtokaikra szükséges munkaerőt, néha olyan feltételekkel is, amelyek rendkívül előnyösek voltak a kolostorok számára. Amikor az állam közbeavatkozott, korlátozva a felszabadítottak rovására szerzett előnyeiket, a kolostorok tiltakoztak.³³

A 30-as években egy újabb értelmiségi nemzedék jelent meg a közéletben, akik nyugaton, főleg Franciaországban tanultak. Legtöbben bojári származásúak voltak, meghódították őket a nyugati liberális eszmék, amelyeket igyekeztek hazájukban is elterjeszteni. Fontos szerepet játszottak a fejedelemségek intézményi, kulturális stb. modernizációjában, és abban a politikai fejlődésben, ami 1859-ben Moldva és Havaselve egyesülésével a román nemzeti állam létrejöttéhez vezetett, valamint olyan közhangulat kialakításában, ami lehetővé tette a román társadalom megújódását szolgáló átalakulásokat. Hozzájuk csatlakoztak a fejedelemségekbe menekült francia és más nemzetiségű forradalmárok, akiknek a közvetítésével a francia forradalom eszméi egyre szélesebb hallgatóságra találtak a román társadalomban.

³¹ E. Poteca: *Predici și cuvântări*. A bevezetőt és a jegyzeteket írta V. Micle: Mănăstirea Bistrița/ Eparhia Râmnicului, 1993, 23, 24, 50–56.

³² C. Dem Teodorescu: *Viața și operile lui Eufrosin Poteca (cu câteva din scrierile lui inedite)*. Bukarest, 1883, 68, 69.

³³ 1852-ben a moldvai kolostorfőnökök azon törvény ellen tiltakoztak, amelynek értelmében elvesztették a volt kolostori rabszolgák egyik csoportja felletti fennhatóságukat (az önkéntes szolgálók adó kategóriájáról van szó, akiknek a befizetett állami adójából egy rész a birtoktulajdonost illette); *Analele parlamentare ale României*, XVII/2. 173, 174.

Ezek a külföldi értelmiségiek nálunk közvélemény-formálók voltak, még a rabszolgaság iránti magatartásban is. A svájci Emile Kohly de Guggsberg, aki sokáig élt Moldvában és jól ismerte a fejedelemségeket, az 1841-ben Jászvásárban kiadott emlékiratában, *Le Philodace. Aperçu sur l'éducation chez les Roumains, suivi de quelques remarques relatives à la prospérité des principautés*, rámutatott a rabszolgaság felszámolásának szükségszerűségére. Szerinte „a rabszolgaság az ország legnagyobb szégyene, a legsötétebb folt a külföldiek szemében.” A fejedelemségekben a reformokat a rabszolgaság megszüntetésével kell kezdeni. Ezt a kérdést teszi fel: „Merészelitek-e valaha is a civilizált népek közé sorolni magatokat, amíg az egyik hírlapokban az olvasható, hogy fiatal cigányleány eladó?”³⁴ Az emlékiratnak nagy hatása volt. A francia Félix Colson 1839-ben azzal a javaslattal állt elő, hogy törvényesen szabadítsanak fel minden rabszolgát, a tulajdonosnak pedig 10-12 arany kártérítést fizessenek³⁵. Ezt a módozatot 16 évvel később alkalmazták.

Ebben a korban a románok rendkívül érzékenyen reagálnak a gyarmatokon és más országokban lévő rabszolgaság kérdésére. A francia és az angol gyarmatokon a rabszolgaság eltörlése érdekében tett lépésekről, a rabszolgák helyzetéről az Egyesült Államok déli részében, és az amerikai rabszolga-felszabadító mozgalmakról szóló híreket a román sajtó gyorsan közli. Az újságíró értelmiséget nagyon érdekli ez a téma. Kétségtelen, hogy az ilyesféle tájékoztatás szerepet játszott a rabszolgaellenes közvélemény kialakításában a román olvasók körében. Valószínűleg ez az első jele annak, hogy nálunk az abolicionista vélemény kapott szárnyra. Egy jövődől tanulmány az ilyen sajtóanyagokról tisztázhatná, hogy a román abolicionizmust milyen mértékben befolyásolta az azonos, de sokkal szélesebb nyugati mozgalom. Ebben a tekintetben jelzés értékű, hogy az első románra fordított amerikai regény Harriet Beecher-Stowe remekműve volt. 1853-ban jelent meg Jászvásárban, Theodor Codrescu fordításában *Tamás bátya kunyhója, avagy a négerék élete az Amerikai Egyesült Államok déli részén* címmel. A könyv rövid időn belül elter-

³⁴ G. Potra: *Contribuțiuni*. 102.

³⁵ F. Colson: i. m. 149, 150.

jedt, előfizetői között bojárok, katonák, papok, úrhölgyek és még felszabadított cigányok is voltak.³⁶ A könyv előszavában M. Kogălniceanu egy (befejezetlen) tanulmányt írt a rabszolgaság hosszú történetéről, ami szintén a kor érdeklődésére utalt. Ilyen körülmények között, amikor a nyugat megszabadult a négerrek rabszolgaságától, a román fejedelemségek azon kevés ország közé tartoztak, amelyek úgy akartak civilizálódni, hogy fenntartják a rabszolgaságot. Pedig a román fejedelemségek társadalmi, intézményi megújítását nyugati, főleg francia mintára akarták véghezvinni. A pasoptista (negyvennyolcas) korszakban a román értelmiség körében szégyenérzet alakult ki az országukban állandósuló anakronikus és barbár társadalmi intézmény miatt, és ez az érzés a korabeli írásokban is megnyilvánul. A nyugati országokban a rabszolgaság eltörlése kétségtelenül szerepet játszott nálunk az abolicionista áramlat kialakulásában és a felszabadító törvények elfogadásában. Ezeknek a törvényeknek a bevezetőjében minden esetben leszögezik, hogy a rabszolgaságot a civilizált országokban már megszüntették, és így a román fejedelemségekben a múlt és a barbár társadalmon maradványa. Ilyen értelemben külső „nyomásról” is beszélhetünk a felszabadító törvények irányában. A román értelmiség kötelességének érezte, hogy egy lépést tegyen Európa felé.

Kezdetben, a 30-as években a cigányok felszabadítását csak kevesen támogatták. M. Kogălniceanu a cigányokról szóló 1837-ben megjelent könyvében megemlíti ezt, remélve, hogy könyve „szolgálni pillanatnyilag azokat fogja, akik a cigányok mellett emelték fel hangjukat, ám ez az érdeklődés, sajnos, átmeneti lesz, mivel ilyenek az európaiak.”³⁷ Sokatmondó az a tény, hogy akkor, amikor 1834-ben Ion Cămpineanu felszabadította a szüleitől örökölt cigányokat, gesztusával nem nagyon értettek egyet kortársai, és hosszú évekig nem követte hasonló lépés. De idővel a cigányok emancipálásának eszméje egyre nagyobb visszhangra talált. A liberális értelmiséghez tartozó valamennyi jelentős név bekapcsolódott azokba az érőfeszítésekbe, amelyekkel rá akarták bírni az uralkodót és a konzervatív bojárság politikai osztályát a rabszolgaság eltörlésére.

³⁶ Az előfizetők névsora a II. kötetben. 389–396.

³⁷ M. Kogălniceanu: i. m. 560

Az abolicionista mozgalom tagjai azon fáradoztak, hogy a magánszemélyeket is rávegyék, szabadítsák fel rabszolgáikat. Rendkívül intenzív volt az írásban és szóban folytatott propagandájuk, kiváltképpen az 1843-as, az 1844-es és az 1847-es törvények életbelépése után, amikor a rabszolgáknak már csak egyetlen kategóriája maradt meg, a bojári rabszolgáké. Cezar Bolliac *Az észnek, a szívnek és az irodalomnak szóló lapban* 1844-ben felhívást tett közzé, felszólítva az értelmiséget, hogy harcoljon a cigányok felszabadításáért: „Alakítsatok társaságokat, szónokoljatok, írjatok, dicsérjetelek, gúnyolódjatok, mozgósítsatok minden szellemi és morális erőt, és a rabszolgaság meg fog szűnni, mert már félig kidőlt; és a jövőendő nemzedékek az égi küldetés, a testvériség és a szabadság igazi apostolainak fognak tartani benneteket [...] Gyertek, uraim, a nemes eszme által mozgatott urak, tollforogató emberek, tanárok, újságírók és költők, hogy harcoljunk felszabadításukért: a vallás, az államérdek és a tömegek előrehaladásának szelleme fog segíteni nekünk. A cigány kinyújtja kezét, az önök nevében követeli a társadalomtól a jogait, és esedezik önökhöz azoknak a kötelezettségeknek a nevében, amelyeket ezek a jogok támasztanak önökkel szemben.”³⁸ A cigányok felszabadításáért folytatott harcban aktív szerepet játszott a Jászvásárban megjelenő *Propășirea* (*Haladás*) c. folyóirat. Amikor meghozták a kolostori cigányok felszabadításáról szóló törvényt, és amikor az állami cigányok felszabadítására vártak, a folyóirat egy rendkívüli mellékletet adott ki az 1844. február 6-ai, 5. számához, amelyet zöld papírra (a reménység szimbóluma) nyomtattak és amelyben a „nagy reformot” magasztalták. M. Kogălniceanunak is megjelent itt egy cikke a *Desrobirea țiganilor* (*A cigányok felszabadítása*) címmel, amelyben a moldvai uralkodó cselekedetét dicsőíti, kiemelve, hogy a fejedelem ezzel a tetteivel „felemeli országunkat az erkölcs és az igazság tekintetében legcivilizáltabb államok sorába”, és hogy „valamennyi román emberszerető, az új eszmék valamennyi híve egyesítette hangját, hogy megtapsoljanak egy tettet, ami meg hozza egy egész nép felszabadítását.” A szerző hazafias büszkeséggel írja, hogy „hazánk, most, felszabadítva a cigányokat, szentesíti azt az elvet,

³⁸ *Foaie pentru minte, inimă și literatură*. 40. szám, 1844. október 2. 315, 316.

hogy minden ember szabadnak születik és szabad; miközben a francia gyarmatokon és Észak-Amerikai Egyesülés számos republikánus államában milliónyi elnyomott néger szenved, miközben ezeknek az országoknak a törvényhozói testületében még annyi híve van a rabszolgaságnak.”³⁹ A mellékletben négy vers is olvasható, amelyet 1844. január 31-nek szenteltek, amikor a törvényt meghozták.

A 30-as évek néhány az elszigetelt hangjával szemben, az abolicionista eszméket a 40-es években az iskolázott románok egész nemzedéke felkarolta, hogy az 1848-as forradalom után a konzervatív bojárakat leszámítva az egész román közvélemény elfogadja. Az 50-es évektől kezdődően egyenesen abolicionista mozgalomról beszélhetünk a fejedelemségekben. Most már nyilvános vita folyik a rabszolgaságról. A korabeli hírlapokban olykor nagyon eltérő vélemények látnak napvilágot a magánszemélyek rabszolgáinak helyzetéről és felszabadításuk módozatairól. A felszabadításról folytatott párbeszéd továbbfejlődik az időben. Míg az abolicionisták érvei kezdetben inkább a rabszolgaság anyagi és emberi nyomorára hivatkoztak, ami szégyen az országra, az ötvenes években ez az érvelés korszerűsödik, humanista vonásokat vesz fel, amelyeken átút a liberalizmus és a természeti jog filozófiája. Az abolicionisták még gazdasági jellegű érveket is felhasználnak, hogy meggyőzőek legyenek a rabszolgaság felszámolásának szükséges voltát illetően. 1841-ben a rabszolgaság megszüntetésére irányuló kérelem alátámasztására írt emlékeztetőjében D. Filipescu hivatkozik Henri Storch művére, aki gazdasági írásaival széles tábornak örvendett, és ezekben állást foglalt a rabszolgaság ellen. Az egyik 1855-ben megjelent cikkében, a moldvai cigányok felszabadításának törvénytervezetere utalva, Alecu Russo rámutat, hogy a rabszolgaság gazdasági szempontból nem jövedelmező. A rabszolgák haszon nélküli tőkét jelentettek. Keveset termeltek, ami sokszor még az élelmezési és a gondozás költségeit sem fedezte. Az a mód, ahogyan a törvény felszabadításukat megfogalmazta: megváltás útján, üzletet jelentett tulajdonosaiknak. A megváltás összege nagyobb

³⁹ *Foaia științifică și literară (Propasirea)*, I., 5. szám, 1844. február 6. Különleges melléklet. 1, 2.; Cornelia Bodea: *1848 la români. O istorie în date și mărturii*, I. Bukarest, 1982. 235, 236.

volt, mint a cigányok szokásos eladási ára. A szerző javasolta, hogy a megváltást változtassák 6, 7 vagy 8 %-os járadékká.⁴⁰ Ez a változás valójában azt mutatja, hogy a román társadalom az adott korban mekkora ugrást tett a modernizáció irányába.

A romantika és a harcos abolicionizmus korában, a román irodalomban feltűnik a jó cigány alakja. Az írások szánakozást fejeznek ki a haza e fiainak szerencsétlen sorsa miatt. Cezar Bolliac 1843-ban publikálta a *Bojárleány és a cigányleány*, valamint *Az eladott cigány* című verseit, majd 1848-ban, amikor a bukaresti forradalmi kormány felszabadította a cigányokat *Egy cigány-asszony kisedével a Szabadság szobránál* címmel újabb verset írt. Ion Heliade Rădulescu 1844-ben kiadta a *János gazda* című írását, egy cigány rabszolga – aki napszámosként dolgozik, hogy eltartsa családját – és kis gazdáinak, az árván maradt bojárgyereknek megható történetét. A szöveg védőbeszéd a rabszolga emberi méltósága mellett és a rabszolgaság ellen: „Az évszázad gondolataival elfoglalt költő urak, János gazda tettének története jobban megihlethet benneteket, mint egy király; minden rabszolgát fel kell szabadítani a rabságból; ha van Isten az égben, lássátok a nagy és keresztény nap hajnalának azt a pillanatát, amikor a román föld nem ismeri többé a rabszolga nevet.”⁴¹ Szintén 1844-ben adták ki Vasile Alecsandri írását, az *Egy aranypénz történetét*, amely a cigány rabszolgák életét eleveníti fel és amely egyben szatíra a rabszolgaságról. Ezek az irodalmi alkotások, amelyek a kor néhány meghatározó személyiségének szerzeményei, erős hatással voltak a közvéleményre. Nagy sikere volt a *Cigányok* című színdarabnak, Gheorghe Asaki művének, amelyet a jászvásári Nemzeti Színházban mutattak be 1856. január 24-én, az utolsó felszabadító törvény elfogadása után.

A cigányok szükségszerű felszabadításának eszméjét idővel az egész román társadalom felkarolta. Az utolsó felszabadítási törvények elfogadása előtt a nagy rabszolga-tulajdonosok is a cigányok szabadsága mellett törtek lándzsát. Főleg azután, hogy az állam felszabadította a saját rabszolgáit, és a kolostori rab-

⁴⁰ *Steaua Dunării*. I, 1855, 28. szám, 1855. december 3. 109, 110; 30. szám, 1855. december 8. 118, 119.; A. Russo: *Scrieri*. P. V. Hanes jelentette meg. Bukarest, 1908, 155–160.

⁴¹ *Curierul Românesc*. XVI, 13. szám, 1844. február 14. 51, 52.

szolgákat is, már csak idő kérdése volt valamennyi cigány felszabadítása. A felszabadítás gyakorlati módozataiban mutatkozott eltérés a nagybojárok és a liberális meggyőződésű értelmiség között. A fiatal liberális értelmiséggel szemben, amely a cigányok azonnali felszabadításáért harcolt, a bojárok szerint idővel kell megvalósítani, és gondot kell fordítani ennek a népcsoportnak a jövőjére is. A földbirtokos arisztokrácia a mérsékelt reformok híve volt, amelyek nem rengetik meg a társadalom alapjait. Szerintük a cigányokat fel kellett készíteni a szabad életre, hogy képesek legyenek megkeresni a kenyerüket és beilleszkedhesse- nek a falusi közösségekbe. Ezért sok bojár betanított a rabszolgáinak valamilyen mesterséget, hogy legyen biztos megélheté- sük, és a falusi lakosságnak is hasznára lehessenek.⁴² A tulajdo- nosok egy része megtette azt a korabeli sajtóban széles körben népszerűsített gesztust, hogy bármilyen kikötés nélkül, még az 1855–1856-os törvények előtt, felszabadította rabszolgáit. Ezek- nek a törvényeknek az életbelépése után is sok bojár mondott le a törvényben előírt megváltásról. Az abolicionizmus hívei kér- ték ezt, mivel erkölcstelenségnek tartották annak elfogadását.

A fejedelemségekben az abolicionista áramlat nem szorítko- zott a rabszolgaság kérdésének erkölcsi oldalára, sem a cigányok jogi emancipációjának megvalósítására. Az abolicionisták állás- foglalásaiban fellelhető az aggodás, hogy milyen jövő vár az ország új polgárainak a nagy tömegére, milyen társadalmi és gazdasági jövő áll a felszabadítottak előtt. A *Zimbrul* c. lapban megjelent cikk azt kéri, hogy „az állam a lehető legrövidebb időn belül nyilatkozzon arról, hogyan szervezi meg [a felszabadított cigányoknak – a szerző] helyzetét, akiket elnyomott és kilátástal- an helyzetükből egyszerre a szabad világba taszítanak, olyan szervezéssel, ami demoralizálódásra és egyéb hibákra való haj- landóságukat a munka szeretetére változtatja, szigorú felügye- let és akár kényszerítő eszközök révén mindaddig, amíg a fel- szabadított meg nem tanulja, hogy munkával növekszik a szak- mai hozzáértése és az anyagi jóléte.”⁴³ Látni fogjuk majd, hogy amikor áttértek a cigányok felszabadítására, ennek a reformnak

⁴² G. Sion: *Suvenire contimpurane*. R. Albala szerk. Bukarest, 1956, 69.; O. G. Lecca: *Istoria țiganilor...* Karánszebes, 1898, 80, 81.

⁴³ *Chestiea robilor*. In *Zimbrul*. III, 264. szám, 1855. december 12. 1054, 1055.

a szociális és gazdasági oldalát, ha nem hanyagolták el teljes egészében, rábízták a földbirtokosokra meg a helyi hatóságokra. A különböző érdekek miatt és nem utolsósorban annak a körülménynek következtében, hogy a román társadalomban akkor megvalósított reformok általában korlátozott jellegűek voltak, a cigányok társadalmi integrálódása, ahogyan ezt az abolicionizmus hívei elképzelték – azaz társadalmi és etnikai beolvadásuk a román parasztságba – valójában csak a cigányok egy részénél valósult meg. Sokan közülük gyakorlatilag kívül rekedtek az új társadalmi szervezeten, amelynek az alapjait a 30-as, 60-as években rakták le.

A cigányok felszabadítása a fejedelemségek társadalmi modernizációjának egyik összetevője volt. Időrendben ez volt az első nagy társadalmi reform. A robot felszámolására és az úrbéres kisbirtokossá minősítésére csak 1864-ben hoztak törvényt, tehát csaknem egy évtizeddel az utolsó rabszolga-felszabadítási törvények után. A korabeli vélemények szerint a cigányok felszabadítását a falusi birtokok sokkal fontosabb és bonyolultabb problémájának megoldása előtt kell véghez vinni. Egyes radikális nézetek a cigányok felszabadítását az úrbér rendszer megszüntetése bevezetésének tekintették. A *România literară* című folyóirat egyik 1855. december 3-án megjelent cikke, miután rámutat, hogy a „rézszínű jobbágyság” és a „román plebejus” „összeölkezve együtt hordozták ennek a földnek a terheit”, üdvözölte a felszabadítási törvényt, mint egy új szabad korszak kezdetét: „Ma összedől és megszűnik a fekete rabszolgaság; holnap összedől és megszűnik a fehér jobbágyság[...].”⁴⁴

3. A felszabadítási törvények

A cigányok felszabadításának folyamata a fejedelemségekben⁴⁵ megközelítőleg két évtizedig tartó folyamat volt. Az 1821 utáni román társadalom modernizációs törekvéseiben, ahogyan a korabeli politikai tényezők gondolták, a cigánykérdés az egyik so-

⁴⁴ *România literară*. I, 47. szám, 1855. december 3. 540.

⁴⁵ G. Potra: *Contribuțiuni*. 108–117.; I. C. Filitti: *Domniile române sub Regulamentul organic 1834–1848*. Bukarest, 1915, 28, 29, 86, 87, 287, 288, 349, 350, 536,

kadrangú probléma volt. A parasztok és a céhek stb. problémái sokkalta fontosabbak voltak, következésképpen ezekre fordítottak figyelmet. A rabszolgaság felszámolása, még az abolicionista mozgalom kezdeményezőinek a szemében is, csak azoknak a társadalmi reformoknak kellett egyik pontját képeznie, amelyek bevezetését ők követelték az országban. Csak később, miután a hatóságok már döntő lépéseket tettek ebben az irányban, válik függetlenné külön célként a felszabadítás. Az a lassúság, amellyel a társadalom és a politikai hatalom eljutott a cigány rabszolgaság felszámolásának szükségszerűségéhez, talán jellemző lehet a korabeli fejedelemségek fejlődésére a maga összességében, az egyre nyilvánvalóbb fejlődésre a korszerűsödés felé. Erre a fejlődésre erősen rányomta bélyegét a múlt; a román társadalomban végbemenő változásokat mérsékelt reformizmus jellemezte. A románok egyre erősebb nyitása a Nyugat felé, a 48-as nemzedék közéleti szintérré lépésével együtt, lökést adott a belső modernizációs munkának. A rabszolgaság kérdése most közérdekűvé válik, és következésképpen törvényhozási és közigazgatási szinten foglalkoznak vele.

A fejedelemségek intézményeinek korszerűsítési folyamata valójában a Szervezeti Szabályzattal kezdődött – mindkét fejedelemségben alapokmány, és csaknem azonos elveket tartalmaz –, amelyet Havaselve és Moldva Rendkívüli Országgyűlése 1831-ben, az orosz katonai megszállás alatt fogadott el. A nagybirtokos bojárok és Pavel Kiseleff orosz tábornok műve volt – aki azokban az években a megszállási közigazgatás élén állt. Az új társadalom felé mutató biztos előrehaladás számos eleme és újtása között, amelyeket a Szervezeti Szabályzatban előírtak, a rabszolgaság felszámolása nem szerepel. A szabályzatok ugyanis fenn-

537. Néhány korabeli vallomás: Gh. Bibescu: *Domnia lui Bibescu*. II, Bukarest, 1894, 27–32.; M. Kogălniccanu: *Desrobirea țiganilor. Ștergerea privilegiilor boieresti. Emanciparea țaranilor*. A Román Akadémián elmondott beszéd. Ünnepi gyűlés 1891, április 1-én. Bukarest, 1891, 14–18. J.- A. Vaillant: i. m. 328–353, 431–458. A cigányok felszabadításával kapcsolatban az *Analele parlamentare ale României*. (25. kötet, Bukarest, 1890–1915.) A továbbiakban APR köteteire fogunk hivatkozni, azoknak az intézkedéseknek az esetében, amelyek nem kaptak helyet az APR-ben, a fejedelemségek hivatalos dokumentumaira támaszkodunk.

tartják a rabszolgaságot, mint az ország társadalmi rendszerének részét. A rabszolgák régi helyzetükben maradnak. A bojárok és a kolostorok megtartják rabszolgáikat, bármilyen állami korlátozás nélkül. A rabszolgákat érintő szabályozások csak az állami cigányokra vonatkoztak. A havaselvei Szervezeti Szabályzat 67. és 95. cikkelye és a moldvai Szervezeti Szabályzat 79. cikkelye az állami cigányokat ugyanabba az adózási csoportba sorolja, mint a szabad embereket. Fejadót fizettek, ezt családonként 30 lejben szabták meg; Havaselvén az aranymosó cigányok 50 lejt fizettek. Azok az állami cigányok, akik városokban és vásárhelyeken laknak, és valamilyen mesterséget vagy szakmát gyakorolnak, belépnek a céhekbe, és ugyanúgy fizetnek a pátenst, mint a többi kézműves. A kolostorok és a magánszemélyek rabszolgái továbbra is mentesülnek az állam iránti bármilyen kötelezettség alól. A Szervezeti Szabályzatok érdeklődést mutatnak ennek a népcsoportnak a letelepítése iránt. A hatóságok feladata az állami cigányok letelepítése, a nomád életmód felszámolása és valamilyen mezőgazdasági munka vagy mesterség betanítása (a 95. cikkely Havaselvén és a 86. cikkely Moldvában).⁴⁶

A Szervezeti Szabályzatban, a cigányokat leginkább érintő két terület – az adózási rendszer és letelepítésük – a 30-as évek folyamán többször is foglalkoztatja a törvényhozókat és a hatóságokat. Az államnak az volt az érdeke, hogy a rabszolgákat adófizetőkké tegye, és olyan foglalkoztatási szintre emelje, mint a lakosság túlnyomó többségét. Akkor még semmilyen formában sem vetődött fel a rabszolgaság felszámolása.

A cigányokkal kapcsolatban a legfontosabb célkitűzés természetesen a nomádság felszámolása és a nomád cigányok alkalmassá tétele a mezőgazdasági munkára és kézművességre. Havaselvén a Szervezeti Szabályzatot kidolgozó Rendkívüli Országgyűlés 1831-ben elfogadta az állami cigányok helyzetének javítását szorgalmazó szabályzatot. Ez valójában a vándorlás felszámolását, a cigányok letelepítését és a földműveléshez szoktatását tűzte ki célul. Minden cigánycsoportra külön eljárást javasolnak. Egyes csoportjuk (teknővájók és aranymosók) már ál-

⁴⁶ Lásd *Regulamentele Organice ale Valahiei și Moldovei*. Bukarest, 1944. 19, 26, 191, 194.

landó szállással rendelkezett és saját településein élt, rendszerint egy-egy falu szélén. Következésképpen földművelésre akarják fogni őket, és földesurukkal szemben ugyanolyan kötelezettségeket akarnak biztosítani számukra, mint amivel a parasztok tartoznak a hűbérúrnak. A hatóságokra háruló cigányokat 5–6 családonként akarták szétszórni egy-egy faluban; korlátozni akarták mozgásszabadságukat, hogy a falut csak engedéllyel hagyhassák el. A félkegyelmű cigányok esetében az intézkedések szigorúak voltak: „ezeket, mint a közösségnek ártó és az állam számára haszontalan csoportot, üzzék ki a fejedelemségből, és menjenek oda, ahonnan jöttek.” Hasonló intézkedésre szólították fel a kolostorokat és a bojárokat a birtokukban lévő nomád cigányokkal szemben.⁴⁷

A havaselvei szabályzat mintájára a moldvai országgyűlés elfogadta a „cigányok letelepítésére vonatkozó szabályzatot”, amely a Szervezeti Szabályzat melléklete lett.⁴⁸ Ez a szabályzat tartalmazza azokat az intézkedéseket, amelyek hivatottak voltak elősegíteni az állami cigányok letelepítését a magánbirtokokon. A birtokosok, akik állami cigányokat fognak dolgoztatni földjeiken, erdeikben vagy ipari munkákban, szerződéssel megkaphatják őket a Belügyminisztériumtól, azzal a feltétellel, hogy letelepítik őket a birtokokon, földet és kertet adnak nekik és segítik őket a házépítésben. Letelepedésük bátorítására ezek a cigányok egy sor adókedvezményt kapnak, többek között egy évig nem kell adót fizetniük. Nem hagyhatják el a birtokot, amelyen letelepedtek. Csak a helyi hatóságok által kibocsátott igazolással utazhatnak. Hogy megakadályozzák a vándorlást, a szamarak, öszvérek és lovak tenyésztésével és eladásával foglalkozók kivételével, az állami cigányoknak nem engedik meg, hogy ilyen állatokat tartsanak. Ugyanakkor a bojárokat is kötelezik, hogy gondoskodjanak a tulajdonukban lévő cigányok letelepítéséről vagy a saját birtokukon, vagy mások birtokán.

Ezeket az intézkedéseket olyan korban hozták, amikor a cigányság viszonylag kis része még vándoréletet élt. A letelepedés már régebben elkezdődött egy természetes folyamatként, amikor még nem volt ilyen irányú politika. A 30-as években még főleg az

⁴⁷ APR: I/1. 511–516.

⁴⁸ Regulamentele Organice. 257–260.

állami cigányok voltak nomádok. A korabeli összeírások és más statisztikai adatok tanúsítják a letelepedés jelenségét. 1839-ben, amikor Havaselvén elvégzik az állami cigányok újabb összeírását, ők már falvakban, saját házaikban éltek, és sok tekintetben beolvadtak az ország földműves lakosságába.⁴⁹

Ugyanebben az időben Havaselvén az állam kezdte felvásárolni a magánszemélyek tulajdonában lévő cigányokat. Ez az 1832-es „Állami cigányok helyzetének kiigazításáról szóló törvény” alapján történt. A törvény szabályozta az állami cigányok adókötelezettségeit. Az aranymosók évente 50 lejt és tizedet is fizettek, tehát 55 lejt; a többi állami cigánycsalád 30 lejt és tizedet, vagyis 33 lejt fizetett. A többi adófizetőhöz hasonlóan az állami cigányok bármilyen mesterséget folytathattak, kivéve az aranymosást. Az aranymosók csak engedéllyel dolgozhattak. Őket minden egyéb állami kötelezettség alól mentesítették. A városokban letelepedett és céhekhez tartozó kézműves cigányoknak tiszteletben kellett tartaniuk a céhek feltételeit. A cigányoktól beszedett tized (5 lej az aranymosóktól, 3 lej másoktól) a Börtönök Felügyeleténél maradt. A tizedből minden cigány után 1 leja cigányok vezérének a fizetsége volt (tulajdonképpen ő gyűjtötte be az adót). A fennmaradó pénzt, vagyis évente 4 lejt az aranymosóktól és 2 lejt a többiektől, „a cigány munkaerő vásárlására lehet költeni, hogy az állam hasznára fokozatosan gyarapodjon a számuk” (12. cikkely). A börtönök bírója köteles törődni azzal, hogy a cigányokat megvásárolják a magánszemélyektől, a törvényszékeket pedig felhívják, hogy értesítsék őt minden rabszolgaeladásról (13. cikkely). A megvásárolt cigányokból állami adófizetők lesznek.⁵⁰

Ezek a vásárlások azt jelentették, hogy az illető cigányok elkerültek tulajdonosuktól, ahol mentesültek mindenféle adó alól. Láttuk, hogy a Szervezeti Szabályzat nem változtatott a magánszemélyek tulajdonában lévő cigányok adózásán, ami kiváltságot jelentett a rabszolgatartóknak. A magánszemély rabszolgájának állami tulajdonba kerülése egy újabb adófizetőt jelentett. Így kell nézni az állam igyekezetét, hogy vásárlás útján növelje

⁴⁹ APR: IX/1. 1143, 1144.

⁵⁰ APR: III/I. 126–132.

saját rabszolgáinak a számát. Ugyanakkor a törvény teljesítette azoknak a bojároknek a kívánságát, akik meg akartak szabadulni nem jövedelmező rabszolgáiktól, akiket más magánszemélynek nem adhatták el bármikor. A tulajdonosok jelentős árat kaptak az államtól. Az 1832-es törvényben tehát szó sincs embersegről és a magánszemélyek tulajdonában lévő cigányok sorsa iránti aggodalomról. Ilyen aggodalom csak valamivel később mutatkozik, amikor abolicionista áramlat kezd kibontakozni a román társadalomban. Akkor helyzetük javításának tüntették fel a magánszemélyek tulajdonában lévő cigányok megvásárlását. Az 1832-es törvény azért fontos a felszabadítási folyamatban, mert megszabta, hogy milyen feltételekkel lehetett kiemelni a rabszolgát a magánszemély tulajdonából. Ez a piaci áron való megváltást jelenti (a gyakorlatban még többet is), úgy, hogy a tulajdonjogot ne sértsék meg. A későbbi felszabadítási törvények követni fogják ezt az elvet, bármennyire kérték is egyesek, hogy a tulajdonosok kártalanítás nélkül mondjanak le rabszolgáikról. Az 1832-es törvény alapján az állami cigányoktól beszedett tizedből a Börtönök Felügyelősége cigányokat vásárolt az államnak magánszemélyektől. 1833-tól 1839. július 1-ig így módon 185 cigányt váltottak meg, akikért 86 328 lejt fizettek. A cigányok állami tulajdonba kerültek.⁵¹

Ugyancsak Havaselvén 1838-ban a Börtönök Felügyelőségének vezetője, Herăscu ezredes néhány állami tulajdonban lévő cigányt állandó lakhelyen, falvakban helyezett el. A cigányok így de facto a parasztok közé kerültek. Ugyanakkor olyan intézkedéseket is hoztak, amelyeknek a román lakosságba való teljes beolvadásukhoz kellett vezetniük házasságok révén.⁵² Ezt tekintették az első lépésnek az állami cigányok felszabadításában. De csak átrendezés volt. A korabeli román politikai élet egyik megfigyelője szerint ezeket a felszabadított cigányokat nem telepítették le az állami birtokokon, hanem az uralkodó azoknak ajándékozta, akik politikailag támogatták, vagy akiknek meg akarta nyerni a támogatását. Ezek a cigányok ugyanannyit fizettek új tulajdonosuknak, mint a parasztok, ami többet jelentett a kincs-

⁵¹ APR: IX/1. 645–647.

⁵² Buletin. Gazetă administrativă. 33. szám, 1838. május 11. 130, 131.; 62. szám, 1838. szeptember 16. 250, 251.

tárnak a korábban fizetett 35-50 lejnél. Tehát nem lehetett szó arról, hogy az uralkodót valamilyen emberbaráti érzés készítette volna erre a gesztusra, hanem inkább politikai érdekei. A fejedelemhez közel álló bojárok új munkaerőt kaptak.⁵³

Az állami cigányok kötelezettségeire vonatkozó szabályozás idővel kiterjedt a többi cigányra is. 1840-ben a havaselvei országgyűlés szabályozta a kolostori cigányok helyzetét, akik ki voltak szolgáltatva nemcsak a bérlők, hanem a kolostorok visszaéléseinek is. Ebben a korban a kolostorok bérbe adták cigányaikat. Mivel a kolostori cigányok kötelezettségeit nem szabályozta törvény, így ezek a két fél tetszése szerint alakultak. Az állam közbelép a visszaélések megszüntetése és a cigányok helyzetének javítása érdekében. A törvény értelmében a kolostor iránti kötelezettségeik összegét évi 30 lejre korlátozza, amekkora fejadót a román lakosság fizetett; ehhez jött hozzá a tized (tehát további 3 lej), a végrehajtók és a cigányvajdák díjazására. Hat évre, 1846-ig rögzítették ezt az összeget. Ezután az év után fejenként 40 lejt fizettek, amiben benne volt a tized is. A birtokokkal kötött bérbeadási szerződéseknek figyelembe kellett venniük ezt a törvényt. A tulajdonossal szemben, akinek a birtokán laktak, „a tulajdonos iránti kötelezettségekkel” tartoztak.⁵⁴

Moldvában a 30-as évektől kezdve az állam nem próbálta meg felvásárolni a magánszemélyek tulajdonában lévő cigányokat. Intézkedtek viszont, hogy a tulajdonosok visszaéléseit korlátozzák. 1839-ben megadják a magánszemélyek birtokában lévő cigányoknak a protimisis (a választás) jogát, ha a gazdájuk el akarja adni őket. Ugyanannyi pénzért, amennyit más fizetne érte, a tulajdonos köteles felszabadítani, ha ezt az árat felajánlja. Ugyanabban az évben egy uralkodói rendelet előírja, hogy az eladó cigányokat is oda kell hívni, és az üzletet csak akkor lehet megkötöni, ha a cigányok írásba adják, hogy nem akarják megváltani önmagukat.⁵⁵ Ugyanakkor módosítják Alexandru Mavrocordat 1785-ös *Sobornicescul hrisovjának* a cigányokra vonatkozó cikkeleit. A törvény még érvényben volt, miután 1835-ben újra kiad-

⁵³ F. Colson: i. m. 147, 148.

⁵⁴ APR: IX/1. 654–656.

⁵⁵ *Manualul administrativ al Principatului Moldovei*. II. Jászvásár, 1856, 56, 57., 547. és 548. szám.

ták. A Szervezeti Szabályzat és a végbement társadalmi fejlődés szellemében elhagyták a törvény néhány faji megkülönböztető rendelkezését, még akkor is, ha a szabad ember és a cigány közötti házasságkötés elvben továbbra is tilos volt. 1839-ben megszüntették a házassági tilalmat a románok, illetve a román nők és az uruk által felszabadított cigányok között.⁵⁶ 1844-től kezdve megtiltották cigány (cigány nő) és román között kötött házasság felbontását. Ebben az esetben szabad lett, aki rabszolga volt, de köteles volt megváltani magát, fizetnie kellett urának személyéért; ha nem volt ennyi pénze, kölcsönt kapott az egyház jövedelmi alapjából. A szabad és rab személyek házasságából született gyerekek szabadok lettek.⁵⁷

Az egyik cigány kategória rabszolgaságát megszüntető első törvényt Havaselvén fogadták el 1843-ban. „Az adózók kiemelése a Börtönök Felügyelősége alól és a megyei közigazgatás alá helyezésük” című törvényről van szó, amelyet az Országgyűlés március 16-án szavazott meg, az uralkodó pedig 1843. március 22-én hirdetett ki. A cigányoknak felmentése a rabszolgaság alól úgy történt, hogy kivették őket a Börtönök Felügyelőségének adónyilvántartásából és a polgári hatóság alá rendelték őket. A fejadót, amelyet eddig a Börtönök Felügyelőségének fizettek, ezen túl a helyi közigazgatási szervek szedték be. Ameddig a cigányok teljes letelepítésében reménykedtek, addig a fejadó összege a régi maradt, ideértve a tizedet is. A tizedet továbbra is arra fordították, hogy cigányokat váltsanak meg magánszemélyek tulajdonából. A törvény végrehajtásával a cigányok megváltására létrehozott alapba további 23800 lej került, annak a 47600 lejes összegnek a fele, amennyi megtakarítást a Börtönök Felügyelősége adóügyi osztályának felszámolása jelentett az államnak. Az összeg másik fele az állami kincstárba került. Miután a cigányokat adózási szempontból teljesen beolvasztották a földművelő parasztság soraiba, az általuk befizetett tized a falvak ládájaiba kerül. A megváltási alapba a kincstár pedig csak a 47 600 lejt fogja befizetni.⁵⁸ Egyértelmű, hogy ezzel a törvénnyel az állam nem veszített semmit. A fejadó összege változatlan maradt, a kincs-

⁵⁶ APR: IX/2. 475–479.

⁵⁷ APR: XII/2. 419–424.

⁵⁸ APR: XII/1. 301–304.; Gh. Bibescu: i. m. 32–34.

tárnak pedig egyáltalán nem jelentett erőfeszítést, hogy kifizesse a cigányok megváltására szánt pénzt.

1843. augusztus 28-án a havaselvei Belső Ügyek Minisztériuma kiad egy rendeletet, mely szerint minden rabszolga-tulajdonos köteles 18 hónap leforgása alatt helyhez kötni településén és házakban nomád cigányait, saját vagy más birtokán; a határidő lejárta után az országban vándorló cigányokat a hatóságok telepítik le állami birtokon.⁵⁹

Moldvában 1844. január 31-én Mihail Sturdza uralkodó előterjesztésére elfogadták „az érseki, a püspöki és a kolostori cigányokról általában” nevű törvényt. Ennek értelmében az egyházi és a kolostori intézmények cigányai szabadok lettek. A birtokokon lakó, tehát letelepedett cigányok az adózó polgárok soraiba kerültek, ugyanazokkal a jogokkal, az állam és a tulajdonosuk iránti ugyanolyan kötelezettségekkel, mint a parasztok; a céhekbe tömörült és a vásárokon dolgozó kézműves cigányok pátenst fizettek, és jogot nyertek a románokkal való házasságra. A kézműves cigányok által befizetett adók, amelyeket a magánszemélyek által áruba bocsátott rabszolgák megváltására szántak, egy külön alapba kerültek.⁶⁰

1844. február 14-én Moldvában megszavazták azt a törvényt, amelynek értelmében a letelepedett és a vándor állami cigányok egyaránt szabadok lettek, és ugyanolyan jogokat kaptak, mint az ország többi lakosa. A törvény, hogy elősegítse a nomád cigányok letelepedését a falvakban, bizonyos mentesítéseket irányzott elő: egy évig mentesültek az adófizetés alól, az adófizetők a letelepedésüktől számított 3 évig pedig mentesültek az adófizetők minden állami kötelezettsége alól. A mentesítések a már letelepedett cigányokra is érvényesek, letelepedésük pillanatától kezdve.⁶¹

Néhány hónappal később Moldva Közigazgatási Tanácsa leszögezi, hogy a falvakban letelepült volt állami rabszolgák adóját, miután lejár a mentesítés, a Kincstárba fizetik be, ők pedig ugyanabba az adó kategóriába soroltatnak, mint a többi lakos;

⁵⁹ Uo. 34, 35.; I. C. Filitti: *Domniile române*. 288.

⁶⁰ APR: XII/2. 424–426.

⁶¹ APR: XII/2. 521–523.

míg a volt kolostori rabszolgák külön adócsoporthba kerülnek, mivel adójukat a cigányok megváltására fordítják.⁶²

Az 1843-as havaselvei felszabadítási törvény csak az állami cigányokra vonatkozott. 1847. február 11-én az Országgyűlés Gheorghe Bibescu fejedelem javaslatára megszavazza azt a törvényt, amelynek értelmében az összes érseki, püspöki, kolostori, szerzetesszállási vagy más közintézményi rabszolgát felszabadítják. A törvény semmilyen megváltást sem ír elő. A törvénytervezet megindoklásában a fejedelem az intézkedés szükségességét hangsúlyozza, mivel egyrészt az 1832-es és 1843-as törvények által előírt összeg kevésnek bizonyult a cigányok megváltására, másrészt pedig az érsekség, a püspökök és a kolostorok jövedelme jóval meghaladta a szükségleteiket. Az adófizetők sorába került felszabadítottaktól beszedett fejadó a Kincstárba került, ebből a magánszemélyek eladásra kínált rabszolgáit váltották meg. Ugyanez lesz a rendeltetése annak a fejadónak is, amit a magánszemélyek ily módon felszabadított rabszolgái fizetnek.⁶³ A törvény biztosítja, minden állami kiadás nélkül, az 1832-ben alapított Tartalék Pénztár szükséges pénzalapjait is, és a magánszemélyek cigányainak a folyamatos felszabadítását, anélkül hogy a tulajdonosok jogait sértenék.

Az 1848-as forradalomban – amelynek vezetői között Havaselvén és Moldvában harcos abolicionisták is voltak, – akik már korábban tevékenykedtek, a rabszolgaság teljes felszámolása az elsődleges társadalmi követelések közé tartozott a jobbágyok felszabadításával együtt. A havaselvei forradalom kiáltványa és programja 1848. június 9–21-én a 14. pontban kimondja a „cigányok megváltásos felszabadítását.” Június 26-án az ideiglenes kormány rendeletet adott ki, amelynek értelmében a magánszemélyek tulajdonában lévő cigányok szabadok lettek, és megalakult a Rabszolga Felszabadítási Bizottság.⁶⁴ A háromtagú bizottság (Ioasaf Znogoveanu, Cezar Bolliac és Petrache Poenaru) hozzáfogott a rendelet végrehajtásához. A felszabadí-

⁶² *Manualul administrativ*. II. 542. és 543. szám, 53, 54.

⁶³ APR: XIV/1. 116–118.; Gh. Bibescu: i. m. 293–297.

⁶⁴ *Anul*, 1848, In *Principatele Române*. I. Bucurest, 1902, 495–496

⁶⁵ *Anul* 1848, II. 105, 106.

tott cigányok szabadságlevelet kaptak, a tulajdonosokat pedig az államnak kellett kártalanítani. Azok között a körülmények között néhány bojár mindenféle kártalanítási igény nélkül szabadította fel rabszolgáját, de sokan ellenszegültek; egyes tulajdonosok halogatták a törvény végrehajtását. A forradalom elfojtása 1848 tavaszán végett vetett ennek az átalakításnak, a cigányok pedig valamennyien visszakerültek a forradalom előtti helyzetükbe.⁶⁶ A rabszolgaság megszüntetése szerepelt a moldvai forradalmárok *Dorințele Partidei Naționale în Moldova* (A Moldvai Nemzeti Párt kívánságai) című programjában is, amelyet M. Kogălniceanu 1848 augusztusában tett közzé Cernăuți-ban.⁶⁷

A román társadalom fejlődése viszont olyan stádiumba került, amelyben a rabszolgaságot szinte mindenki a múlt maradványának tekintette, és aminek el kellett tűnnie. Alig egy nemzedék alatt – a Szervezeti Szabályzattól kezdve az 1848-as forradalomig – a románok a cigányok rabszolgaságának, mint magától értetődő dolognak az elfogadásától eljutottak oda, hogy ezt a barbársággal azonosítsák.

Barbu Știrbei, a forradalom után Havaselve új uralkodója (1849–1856) a modernizáció kezdeményezője volt. Foglalkoztatta a cigány rabszolgák problémája. 1850. november 20-án kiadott egy fejedelmi rendeletet, amelyben megtiltotta a cigánycsaládok szétválasztását adományozás vagy eladás révén. Hasonlóképpen megtiltotta a cigányok adás-vételét magánszemélyek között, ha 3 családnál többről van szó; a tulajdonos, aki el akarja adni rabszolgáit, köteles a Kincstárhoz fordulni, amely megváltja a cigányokat és nyomban visszaadja szabadságukat.⁶⁸ A következő évben határozatot hoznak, hogy az állam váltsa meg azokat a rabszolgákat, akik gazdájuk részéről bántalmazást vagy más kellemetlenséget szenvednek el.⁶⁹ Barbu Știrbei időben előkészítette az utolsó rabszolga kategória, a magántulajdonban lévő cigányok, felszabadítását is. Egy 1855 júniusában kiadott emlé-

⁶⁶ Lásd az 1848. szeptember 28-ai és október 10-ei dekrétumot (*Anul 1848*, IV. 572.)

⁶⁷ C. Bodea: i. m. 661.

⁶⁸ *Buletin oficial a Prințipatului Țării Românești*. 102. szám, 1850. november 27. 405.

⁶⁹ Uo. 24. szám, 1851. március 19. 93, 94.

keztetőben az ország átszervezésére irányuló törekvések között egyebek mellett a rabszolgaság eltörlését ajánlja, amelyet szörnyűségnek tart.⁷⁰

„Havaselve fejedelemség törvénykönyve az összes cigányok felszabadítására” 1856. február 8–20-án lett kihirdetve. Törvény útján szabadították fel a magánszemélyek tulajdonában lévő rabszolgákat. A tulajdonosoknak minden rabszolgáért cserébe 10 arany megváltást adnak. A pénzt több éven át részletekben fizették a Megváltási Pénztár tőkéjéből. Azok az adók, amelyeket majd ezektől a felszabadítottaktól szednek be az állam javára, a megváltási alapot gyarapítják. Az alaphoz valamennyi cigány adófizető hozzájárul, mivel ide folyik be az egykor kolostori, illetve állami tulajdonban lévő cigányok adója is. Ugyanakkor a törvény megszabta a cigányok letelepedési kötelezettségét is. Azok a cigányok, akik már falvakban telepedtek le, továbbra is ott maradtak, és a helybeli adófizetői nyilvántartásokba vették fel őket. Akiknek nem volt még állandó lakásuk, tehát a nomádoknak (akik az országban csavarogtak), le kellett telepedniük azokban a falvakban, ahol akartak, de azzal a feltétellel, hogy állandó lakóhelyet építenek maguknak. Miután valamennyi felszabadított cigány le fog telepedni, az 1851-ben hozott törvény értelmében⁷¹ tilos elköltözniük az érintett helységekből két összeírási időszakon át.

Moldvában, ahol az 1844-es törvény alkalmazása után, ugyanúgy mint Havaselvén, már csak a magánszemélyek cigányai maradtak rabszolgák, Grigore Alexandru Ghica (1849–1856) fejedelem hasonló intézkedést hoz. 1855. november 28-án a Közigazgatási Tanácshoz fordul a cigányok rabszolgaságának szükségyszerű megszüntetésének tárgyában, és ilyen irányú törvénytervezet kidolgozását javasolja.⁷² A törvénytervezetet Petre Mavrogheni és Mihail Kogălniceanu dolgozta ki. 1855. december 10–22-én az Államtanács megszavazta „a rabszolgaság megszüntetéséről, a megváltás szabályozásáról szóló és a felszabadított cigányok adózását előíró törvényt.”⁷³ Ezáltal a magántu-

⁷⁰ *Correspondența lui Știrbei-Voda*. N. Iorga publikálta. Bukarest, 1904, 295.

⁷¹ *Buletinul oficial*. 13. szám, 1856. február 13. 49.

⁷² *Buletin*. 95. szám, 1855. december 1. 377.

⁷³ Uo. 100. szám, 1855. december 18. 397, 398.

lajdonban lévő cigányokat is szabadnak nyilvánították. A tulajdonosoknak kártalanítást kellett kapniuk, amelynek összege a kanalas és a kunyhós cigányok esetében 8 arany volt, 4 arany a sátoros cigányok esetében; a nyomorékokért és a szopós gyerekekért nem kellett fizetni. A megváltás összegét részben az állam és a klérus felszabadítottjainak, a korábban felszabadított rabszolgáknak adójából, továbbá a Kincstár hozzájárulásából és az egyházi pénztárból elvont pénzből kellett előteremteni. Mivel az ország pénzügyi alapjai üresen álltak, a tulajdonosoknak kártérítésként állami kötvényt adtak, évi 10%-os járadékkal. Azokat a rabszolgákat, akiknek a gazdája lemondott a kártalanításról, 10 évre mentesítették az adózás és egyéb közteher alól. Az államnak és a tulajdonosnak is előnyös volt ez a változat, hiszen megkönnyítette a cigányok letelepedését a birtokokon.

A két törvény elfogadása után egyes bojárok díjmentesen szabadították fel rabszolgáikat, semmiféle kártalanítást sem igényelve. A korabeli lapokban csaknem naponta jelentek meg egyes tulajdonosok nyilatkozatai, akik lemondtak a kártalanításról; közzéttek ezek névsorát; népszerűsítették egyes személyiségek ilyen gesztusait. A havaselvei bojárok kevesebb nagylelkűségről tettek bizonyosságot. Moldvában viszont sokan mondtak le a kártalanításról. A moldvai Pénzügyminisztérium 1856. júniusi jelentéséből kiderül, hogy 334 volt tulajdonos kért kártalanítást volt rabszolgáiért, 264-en viszont lemondtak róla. Az államnak 16 023 kunyhós és 4 566 nomád cigány után kellett kártérítést fizetnie; a kifizetendő összeg 4 613 112 lej volt. 10 424 személy után járó kártérítésről mondtak le. A jelentés adatai azonban csak részlegeseek, mivel néhány járási hatóság nem küldte el a felszabadított cigányok adóösszeírásának eredményeit.⁷⁴

A román fejedelemségekben a rabszolgaság megszüntetését a törvények egész sora vitte végbe. A cigányokat nem egyszerre szabadították fel, hanem fokozatosan, kategóriák szerint, két és fél évtizeden át tartó jogi folyamat eredményeként. A felszabadítás gyakorlatilag a Szervezeti Szabályzattal együtt kezdődött és az 1855–56-os törvényekkel ért véget. A törvényes intézkedések ahhoz a gazdasági-társadalmi fejlődéshez is kapcsolódtak,

⁷⁴ *Buletin*, adalék. 49. szám, 1856. június 14. 97.

amely ebben az időszakban a román társadalomban végbement, valamint azokhoz a változásokhoz is, amelyek a közszellemben bekövetkeztek – ahogyan ezt az abolicionista áramlat kibontakozása és akciója bizonyítja. A felszabadító törvényekkel megközelítőleg 250 000 embert emeltek ki a rabszolgaság körülményei közül és helyeztek jogi szemszögből nézve az ország polgárainak a sorába.

4. A felszabadítás utáni társadalmi fejlődés

A felszabadítási törvények a cigány rabszolgákat jogi szempontból szabad emberekké tették, és szabályozták a volt tulajdonosoknak járó kártalanítás összegét. Az adózás tekintetében a felszabadított cigányokat beolvasztották az adófizetők közé. Annak a falunak az adónyilvántartásába kerültek, ahol a felszabadítás pillanatában éltek, és ugyanolyan állami kötelezettségeik voltak, mint a parasztoknak. A törvények viszont csak részben és általánosan foglalkoztak a cigányság jövőjének gazdasági és társadalmi kérdéseivel. A volt rabszolgák letelepítéséről beszélnek valamelyik faluban vagy birtokon; egyes esetekben a teljes beolvadásukig az úrbéresek közé; adóterheiket a felére csökkentették. Sehol sem kényszerítik a magántulajdonosokat vagy a kolostorokat, hogy a birtokaikon letelepedett volt rabszolgáiknak szerszámokat, jószágot biztosítsanak, ami a felszabadított rabszolgáknak ugyanolyan körülményeket biztosított volna, mint az úrbéres parasztoknak.

A törvény érdeke ennek a lakossági kategóriának a helyhez kötése (letelepítése) volt. Sőt, az a politika, amely falvakban és házakban akarta letelepíteni a cigányokat, megelőzi az abolicionista törvényhozást. A 40-es, 50-es években a két fejedelemség kormánya, valamint a megyék és tartományok közigazgatása számos ilyen irányú intézkedést hozott. Így például nagy érdeklődés mutatkozott aziránt, hogy a cigány kovácsokat falvakban telepítsék le. 1847-ben, amikor Havaselvén falvanként, járasonként és megyénként elkészül részletes leírásuk, csaknem valamennyi faluban volt már kovács, a legtöbb faluban egy-egy.⁷⁵

⁷⁵ Állami Levéltár, Belügyminisztériumi alap. Közigazgatás, 116/ 1847-es irat.

Azok az iratok és intézkedések, amelyeket a központi és a helyi közigazgatás hagyott jóvá az 1855–56-os felszabadítási törvények alkalmazásával kapcsolatban, kizárólag a cigányok letelepítésére irányulnak. A moldvai Belső Ügyek Minisztériuma 1856. április 6-án rendeletek egész sorával biztosította az újonnan felszabadított cigányok letelepedését. Előírták, hogy a cigányokat három hónapon belül a volt tulajdonos birtokán kell letelepíteni. Ha a tulajdonos nem akart többé cigányokat a birtokán, vagy a cigányok nem akartak a volt gazdájuk birtokán maradni, akkor a minisztériumnak kellett foglalkoznia letelepítésükkel más-
hol, ahol a tulajdonos hajlandó volt befogadni őket. Ha ez sem járt sikerrel, akkor végső megoldásként a felszabadított cigányokat a kolostori birtokokon kellett elhelyezni. A vándorcigányoknak ugyanakkor megtiltották, hogy külön falvakat, tanyákat alapítsanak, vagy hogy erdőben, országutak mentén, elszigetelt helyen telepedjenek le, ugyanúgy azt is megtiltották, hogy a vándorcigányok csapatosan sátorozva járják az országot. A tartományi közigazgatási hivatal feladata volt a cigányok letelepítése lefolyásának figyelemmel kísérése.⁷⁶

A törvény a birtokok tulajdonosaira bízta a letelepítés konkrét módját és általában a felszabadított lakosság anyagi helyzetét. A bojárok 1855–56 után is sok esetben dolgoztattak nagyszámú cigányt a mezei munkákban és főként az udvartartásukban (szakácsok, szolgálók, kocsisok stb.).⁷⁷ Nem kívánták elveszteni ezt a munkaerőt, aminek az a makacsság a bizonyítéka, amellyel számos bojár állt ellen egészen a végső törvény elfogadásáig a felszabadítás eszméjének, valamint számos bojár tiltakozása a törvény előtt.

A tulajdonosok általában szabad folyást engedtek a törvénynek. Egy olyan korban, amikor a fejedelemségben termőföld főleg volt, a munkaerő viszont kevés, sok földbirtokos örült annak, hogy a törvényben előírt parcellát volt rabszolgái rendelkezésére bocsássa. A telek megszerzése a terményekből dézsma szolgáltatást és úrbéri munkát jelentett a tulajdonos javára a

⁷⁶ *Buletin*, 37. szám, 1856. május 6. 145.

⁷⁷ Ecaterina Negruti- Munteanu: *Dezvoltarea agriculturii în Moldova între anii 1848 și 1864*. In *Dezvoltarea Moldovei între anii 1848 și 1864. Contribuții*. Bukarest, 1963. 22.

korabeli előírásoknak megfelelően. A bojárok egy része már az 1855–56-os felszabadító törvények előtt megpróbálta alkalmazni ezt. Azt hitték, hogy így lehet földművelő parasztá tenni a cigányokat. A volt rabszolgák egy része a birtokokon ugyanolyan jogokkal rendelkezett, mint a robotos parasztok. Megművelhető földterületet szereztek, amelyeket ugyanolyan kötelezettségekkel használtak, mint az úrbéresek. A korabeli oklevelekből viszont kiderül, hogy a felszabadított cigányok közül sokan makacsul megtagadták, hogy átvegyék és megműveljék a kapott földet. Nem voltak hajlandóak hozzászokni a szántó-vető munkához, hanem továbbra is kovács-, kanálkészítő, téglavető stb. mesterségük mellett maradtak. A volt nomád cigányok tekintetében ez a próbálkozás csaknem teljes kudarccal végződött. Még ha a legtöbben közülük le is telepedtek, ezek sem lettek szántó-vető parasztok. Az esetenként több generáció óta faluhelyen, bojári udvarokban lakó kunyhós cigányok sem tértek át valamennyien a mezőgazdasági munkára. Egy részük megmaradt a régi foglalatosságoknál.

Igaz, hogy egyes birtokosok megkülönböztető rendszert alkalmaztak a cigányokra. Sok esetben megművelésre, feltöretlen és kisebb területű földet adtak nekik, mint a román adófizető parasztoknak. Viszont ugyanazt a munkamennyiséget kellett elvégezniük, ami jóval meghaladta a nyereséget, amit a kapott parcella hozhatott.⁷⁸ De az új társadalmi helyzetükkel járó gazdasági és adózási teher volt az alapvető ok, amiért a cigányok jelentős része elutasította a földművelést, amit a törvény rendelt nekik. A felszabadulás az adózással, a telek átvétele valamelyik földesúr birtokán a robottal járt együtt. A korábbi időszaktól eltérően, amikor a cigányok a rájuk háruló kevés kötelezettség miatt (amivel az államnak vagy tulajdonosuknak tartoztak) de facto kedvezményezettek voltak, most ugyanannyi adót és robotot kellett leróniuk, mint a parasztoknak. A felszabadítás paradoxonként rontott a helyzetükön, mégha egy bizonyos időre csökkentette is kötelezettségeik mértékét. Új jogi és társadalmi hely-

⁷⁸ Gh. Platon: Cu privire la evoluția rezervei feudale în Moldova de la sfârșitul secolului al XVIII-lea până la legea rurală din 1864. In *Studii și articole de istorie* V. 1963, 226.; I. Corfuz: *Agricultura în Țările Române. Istorie agrară comparată*. Bukarest, 1982, 179.

zetüket úgy érzékelték, mint a kizsákmányolás súlyosbodását. A szántó-vető munka elutasítása és menekülésük a kijelölt birtokokról valójában az adó és az úrbér előli menekülésüket jelentette.

A cigányok mezei munkába való bevonásában különbségek tapasztalhatók a két fejedelemség között. Moldvában, a földesurak részéről tapasztalható kemény bánásmód ellenére a földműveléshez kötött felszabadított cigányok aránya magasabb volt, mint Havaselvén. Mindkét fejedelemségben sokan voltak azok a cigányok, akik a felszabadításuk után nem kapcsolódtak be azonnal a földművelésbe, ahogyan a felszabadítási törvények megkövetelték. Ennek következtében ezek a volt rabszolgák egy földesúr birtokán maradtak, de nem paraszti státusban. Megegyezés alapján kaptak házhelyet, a robotot pedig pénzzel váltották meg.⁷⁹

A cigányok letelepítésére irányuló kísérletet számos tényező zavarta meg. Nem minden birtokosnak állt érdekében, hogy cigányokat (beleértve a saját volt rabszolgáit is) telepítsen birtokára. A bojárok és az úrbéres parasztok kötelezettségeivel terhelt feudális típusú földtulajdon az 50-es években és a 60-as évek első felében, az 1864. évi földreformig, átalakul modern, kapitalista tulajdonná. A mód, ahogy 1851-ben az agrártelepüléseket kialakították a román fejedelemségekben – a birtokot fel kellett osztani egy olyan részre, ami a birtokos kizárólagos tulajdona és egy másik részre, ami telkek formájában az úrbéres parasztoké; egyes tulajdonosok törekvései, hogy a parasztoktól megszerezzék a jó termőföldeket és cserébe terméketlen vagy egyenesen ugarföldet adjanak nekik, hogy növeljék azt a területet, ami kizárólagos tulajdonuk lett, sőt még meg is akartak szabadulni úrbéres parasztjaiktól –, nagy felzúdulást okozott a falusi lakosság körében. Az említett visszaélések körülményei között, valamint a legkülönbözőbb, olykor igen nagy előnyök miatt, amelyeket a telepéseknek azok a földesurak biztosítottak, akik érdekeltek voltak gyér népességű birtokaik hasznosításában, a falusi lakosság nem elhanyagolható része ezekben az években lakóhelyet változta-

⁷⁹ I. Corfus: *L' Agriculture en Valachie depuis la Révolution de 1848 jusqu'à la Réforme de 1864*. Bukarest, 1976, 94, 95.; Ugyanaz a szerző: *Agricultura* 178, 179.

tott. Ebben a szélesebb társadalmi jelenségben is meg kell néznünk, hogy sok cigány miért tagadta meg a tényleges letelepedést a jog szerint kijelölt falvakban, miért költözött más helyre.

A cigányokkal kapcsolatos politikából is hiányzott a következetesség. A hatóságok részéről megnyilvánuló tétovázás elősegítette a cigányok elvándorlását a számukra törvény által kijelölt falvakból, birtokokról. Havaselvén az 1851-es agrártörvény korlátozta a volt állami és kolostori cigányok elköltözését, akik abban a pillanatban különböző birtokokon voltak elhelyezve; hasonlóan járt el az 1856. évi utolsó felszabadítási törvény a volt bojári cigányok esetében. Ez utóbbiaknak csak a törvény kihirdetését követő két ötéves adózási ciklus letelte után állt jogukban más birtokra vagy városba költözni. 1857-ben azonban a Belügyminisztérium egy téves értelmezés következtében megengedte nekik, hogy a felszabadítást (amely az 1843. és 1847. évi törvényekkel valósult meg) követő két ciklus letelte után költözzenek el, nem pedig az említett törvény megjelenését követően.⁸⁰ Az intézkedés következtében majdnem minden cigány engedélyt kért, hogy elköltözzön a birtokról, ahol volt. A tulajdonosok közbenjárására a helytartótanács 1858. február 17-én pontosította a törvényt, hogy a két ciklust 1851-től kell számítani, és a cigányok minden költözési kérelmét elutasította.⁸¹ A cigányoknak csak a szökés maradt, hogy megszabaduljanak a robottól és az adótól. 1858-ban és a következő években a nomád cigányok zöme elhagyta a birtokokat, ahová a 40-es években telepítették le őket. Nehéz feladat elé állították így a földbirtokosokat és a megyei, valamint a központi hatóságokat. Csak viszonylag kevés cigányt sikerült visszavinni a régi szálláshelyére, mivel a hatóságok végül kénytelenek voltak új letelepedési helyükön összeírni őket.⁸²

A havaselvei gyakorlattól eltérően az 1855. decemberi moldvai törvény nem kötötte a cigányokat ahhoz a helyhez, ahol a felszabadítás érte őket, hanem megengedte nekik, hogy más birtokra költözzenek. A moldvai hatóságok viszont sokkal következetesebbek voltak a cigányok letelepítésével és mezőgazdasá-

⁸⁰ *Buletinul oficial* 98. szám, 1857. december 9. 389.

⁸¹ Uo. 22 szám. 1858. március 17. 85.

⁸² I. Corfus: *L'Agriculture*. 1722, 173; uő: *Agricultura*. 284, 285.

gi munkához való kötésével kapcsolatos politikájukkal. Intézkedéseikkel szét akarták szórni a cigány közösségeket a román falusi lakosság között. Ennek következtében Moldvában a cigányok ténylegesen gyorsabban és nagyobb számban települtek le, és itt még a nyelvi és etnikai beolvadás folyamata is jelentősebb volt, mint Havaselvén.

A felszabadított cigányok területi áttelepítésének körülményei közt, amely az utolsó felszabadító törvény elfogadását követő években ment végbe, megindult a cigányok beszívargása a havaselvei és a moldvai városokba. Úgy tűnik, a hatóságok jó szemmel nézték, sőt támogatták is, hogy bizonyos számú cigány városokban települjön le. Ezzel csökkent az a nyomás, amelyet a cigányok a falu világára gyakoroltak, akkor, amikor a falusi birtokok, a falusi közösség és a falusi adózási rendszer átszervezése a politikai erők egyik fő problémája volt. Ebből a szempontból sok cigány városba költöztetése az egyik megoldásnak tűnhetett. 1858-ban Havaselvén számos cigány kérvényét fogadták el, hogy városokba telepedjenek le. Azok a cigányok, akik városi telket vásároltak és akik ezenkívül kézművesek is voltak, nem estek az 1851. évi törvény alá, amely megtiltotta költözésüket az említett kétszer 5 éves periódusra.⁸³ Következésképpen már attól az évtől kezdve a cigányok egész hulláma indult a városok felé, akik a városok peremén telepedtek le. Moldvában is hasonló jelenség ment végbe, csak kisebb arányban. Havaselve az a terület hazánkban, ahol napjainkig a legtöbb cigány él. A múlt század 50-es éveinek végén és a 60-as évek elején a cigányok román városlakók lettek. Jelenleg Bukarest és más nagyvárosok külvárosai fogadják be ezeket az új városlakókat.

A falvakban letelepedett cigányok hagyományos foglalkozásaikból biztosították létfenntartásukat. Főleg a kovácsmesterségre volt nagy szükségük a földművelő falusiaknak. A kézművesek viszonylag hamar alkalmazkodtak az új helyzethez. Mesteremberként vették őket nyilvántartásba, következésképpen adót fizettek. De nem voltak mindannyian mesteremberek. A szakma nélküli cigányok elszegődtek szolgálonak rendszerint más faluba, mint ahol az adójukat fizették. Ezeknek a dolgozó cigányok-

⁸³ I. Corfus: *L'Agriculture*. 173.; uő: *Agricultura*. 285.

nak volt egy vezetőjük (vātaŋ), aki tárgyalt a földbirtokossal vagy az árendással, és kötelezettséget vállalt, hogy munkába viszi a vezetése alatt álló cigányokat bizonyos fizetség és eltartás fejében. Amikor a birtokon már nem kellett a munkaerő, a cigányok más felé vették útjukat.⁸⁴

Egyes nomád cigánykategóriák viszont folytatták a vándor életmódot. A felszabadító törvények szerint formálisan falvakban telepítették le őket. Pénzben fizették a robotot (évente 30 és 60 lej között családonként), anélkül hogy talpalatnyi szántóföldjük lett volna, csak a legelő, amíg rajta laktak. Ők folytatták nomád életmódjukat, nyáron egyik helyről a másikra vándoroltak, télen felhúzódtak a hegyekbe, ahol putrikat építettek. Amikor kezdett kitavaszkodni, visszatértek a falvakba, ahol nyilván voltak tartva, hogy kifizessék az adót és a robotot, majd folytatták a vándorlást⁸⁵ az országban.

A volt rabszolgák hosszú évekig komoly problémát jelentettek a hatóságoknak, a rendőrségnek és a lakosságnak csavargásuk miatt, valamint a lopások és a bűncselekmények miatt, amiket elkövettek. A csendőrség lépett fel határozottan a cigányok és csoportjaik ellen. Mivel a problémákat a nagy cigánycsoportok okozták, megpróbálták szétszórni őket. A Belügyminisztérium a megyei hatóságokra bízta a kérdés megoldását, így a cigányok ellen hozott intézkedések helyi jellegűek voltak. Egyes helyeken rendszeresen eljárak a problémát okozó csoportok ellen. A neamți prefektúra például szétszórta a megye területén található vándorcigányokat. A piatrai alprefektus 1863. május 30-án kelt jelentése indokolja ezt az intézkedést, és javasolja a cigányok szétszórását a falvakban: „[...] amíg ezek az egyének, akik soha nem lesznek erkölcsösek, el nem tűnnek a falvakból – főként amíg csapatosan járnak vagy legalábbis szét nem szórják őket egyenként, legfeljebb kettesével egy-egy faluban, hogy ilyen intézkedéssel szétválasszák őket –, addig a közbiztonság sohasem fog helyreállni.”⁸⁶ A prefektus akkor a cigányok szétszórását ajánlotta a falvakban, minden 20 román házra egy volt rabszolgát. A Bel-

⁸⁴ G. Potra: *Contribuțiuni*. 119.

⁸⁵ I. Corfus: *L'Agriculture*. 95.; uő: *Agricultura*. 179.

⁸⁶ Bukaresti Állami Levéltár, Belügyminisztériumi alap. Falusi- községi felosztás, 539/1863- as okirat. 2, 5 f.

ügyminisztérium elfogadta ezeket az intézkedéseket.⁸⁷ Az ország számos részén telepítettek le cigányokat kis csoportokban, a községi rendőrség felügyelete alá helyezve őket. A korábbi időszakos vándorlást leállították, és az egyéni kézművesek vándorlását szigorúan szabályozták; csak útijeggyel és meghatározott időre hagyhatták el lakhelyüket.

Az 1864. évi falutörvényt, amivel egy időben ténylegesen létrejön Romániában a nyugati típusú kapitalista földtulajdon, olyan időben hozták meg, amikor a felszabadítottak egy része de facto elfogadta az úrbéres paraszt státusát. A törvény a jobbágyokat földtulajdonosokká tette a használatukban lévő jobbágytelkeken vagy az elköltözöttek esetében az állami birtokokon (tulajdonképpen a kolostorok birtokain, amelyeket felajánlottak, majd 1863-ban szekularizáltak). A törvény egyáltalán nem is utal a cigányokra. A legtöbb felszabadított cigány sajátos helyzetét – megegyezés alapján laktak egy birtokon, anélkül hogy a földet művelték volna – nem szabályozta a törvény, úgyhogy a helyzetük megoldása a helyi hatóságokra és a földtulajdonosokra hárult. Egyes birtokosok megtagadták, hogy jobbágyoknak tekintsék azokat a felszabadított cigányokat, akik nem dolgozták le a robotot. A kormány lépett közbe a Minisztertanács határozatával, amely úgy rendelkezett, hogy azoknak a birtokokra letelepített cigányoknak, akiknek nem volt megművelhető földjük, csak házuk, kapják meg a házhelyet és a kertet. Ha megművelhető földhöz is akartak jutni, akkor el kellett fogadniuk, hogy az állami birtokokra telepítsék őket. Ezzel szemben azok a cigányok, akiknek 150 vagy több ölnyi földterületük volt, tehát megfeleltek az úrbéres feltételnek, részesülhettek a földhözjuttatásból.⁸⁸

A falutörvény alkalmazásával a volt rabszolgák egy része kisbirtokos paraszt lett. Főleg a kunyhós cigányok esete volt ez, azoké a volt rabszolgáké, akik már régen megtanulták a földművelést, de más cigánykategóriáké is, akik a felszabadítástól 1864-ig a mezőgazdasági munkát választották. Az 1864 utáni években a cigányok egy részét az állami birtokokra telepítették, ahol kisbirtokosok lettek. Ekkor létesültek a volt kolostori vagy gyé-

⁸⁷ Uo. 3. f.

⁸⁸ *Colecție de toate instrucțiunile și deslegările ce s-au dat în aplicarea noii legi rurale*. Bukarest, 1864, 30–33.

ren lakott övezetekben egyes magánbirtokokon is olyan falvak, amelyek lakói nagyrészt, olykor kizárólag cigányok voltak.

Az 1864. évi agrárreform fontos volt a cigányoknak, nemcsak azzal, hogy sokuknak új társadalmi körülményeket biztosított, hanem véget vetett az előző évtized népmozgásainak is. A vidéki lakóhelyet sikerült stabilizálni. A volt rabszolgák többsége hosszú ideig ott éli az életét, ahová Cuza reformja telepítette őket.

Ily módon egy folyamat végén, amely a rabszolgák különböző kategóriái felszabadításának megvalósítási időpontjától függően körülbelül 10-20 évig tartott, oda jutottunk, hogy Romániában szinte nincs is olyan városi vagy falusi település, ahol ne lenne egy vagy több cigánycsalád. A cigányok csaknem mindent a falu szélén telepedtek le, amikor pedig számuk megnövekedett, egy-egy külön utcában vagy városnegyedben. Voltak olyan falvak is, amelyek teljes egészében egykori cigány rabszolgákból álltak, főként a kolostorok környékén.

A kor társadalmi feltételei között ez csak az egyik aspektusa annak a módnak, ahogyan megoldották a felszabadítottak problémáját. A 40-es, az 50-es és a 60-as évek átmeneti időszakát jelentették ennek a népességnek, melynek végén egy részükből paraszt lett, beilleszkedve a modernizálódó román társadalomba, a másik részük viszont, még ha le is telepedett valahol, megmaradt hagyományos foglalkozásánál. Az elmaradt és korlátozott anyagi lehetőségekkel rendelkező román falvakban továbbra is rászorultak ezekre a kézművesekre és munkájuk termékeire. De társadalmi helyzete szempontjából ez a cigány kategória most már más volt, mint a rabszolga kézműveseké uruk birtokán. Míg a régi rendszerben a cigányokat egy gazdasági-társadalmi rendszer részének tekintették, amely sajátos helyzettel és funkcióval rendelkezett, most ezek a cigányok hagyományos mesterségeikkel együtt teljesen periférikus elemekké válnak a román társadalomban, amely már a kapitalista típusú korszerűsödés útjára lépett. A gazdaságban elfoglalt helyük gyakorlatilag jelentéktelen, társadalmi helyzetük pedig periférikus. Az a tény, hogy a cigányok a falu szélén laknak, temetkezési helyük pedig a temető szélén van, híven tükrözi az adott közösségben és a társadalomban elfoglalt helyüket. Társadalmi vonatkozásban teljesen ekkor megy végbe a romániai cigány lakosság kiszorítása a társadalom peremére. Románia ezzel a társadalmi alkotó

elemmel, történelmének ezzel a maradványával lépett a legújabb korba.

Nagyban befolyásolta a cigányság jövődő fejlődését az a mód, ahogyan a román fejedelemségekben a XIX. század közepén megoldották problémájukat. A legtöbb cigányközösség szétszórása az elszigetelt családok esetében a falusi román lakosságba való gyors beolvadásukhoz vezetett. A mezőgazdasági munkára való áttérés eltörölte a különbséget a cigányok és a román parasztok között. A volt rabszolgák beolvadtak a románságba, románoknak tartották magukat; a népszámlálási adatokban és a statisztikákban is ekként vannak nyilvántartva. Még a kolostorok környékén megalakult falvak egy része is – amelyek kizárólag vagy részben cigányokból alakultak, és amelyeket az 1864. évi agrárreformmal földhöz jutattak – 2–3 nemzedék alatt elvesztette etnikai jellegét. A nagy cigányközösségek viszont általában továbbra is megőrizték nyelvi és kulturális sajátosságaikat, attól függetlenül, hogy tagjaik milyen társadalmi és foglalkozásbeli változásokon mentek át. Az a nyelvi és etnikai asszimilációs folyamat, amelyet a romániai cigány lakosság felszabadítása után átélt, megítélésünk szerint nagy kiterjedésű volt, de tetemes övezeti és tartományi eltéréseket mutatott. Ez a folyamat Moldvában volt a legerősebb. Következésképpen a cigányok száma a régi Romániában csak nagyon mérsékelten növekedett, olyan körülmények közepette, amelyekben arányuk az összlakossághoz képest folyamatosan csökkent. Míg a felszabadítási törvények korában megközelítőleg 200 000–250 000 cigányt írtak össze, 1876-ban, 20 évvel az utolsó cigány rabszolgák felszabadítása után 200 000-re becsülték a számukat Romániában.⁸⁹ Guido Cora a század utolsó évtizedében 250 000–300 000 főre becsülte a cigányok számát Romániában,⁹⁰ egy román szerző pedig körülbelül 300 000 főre.⁹¹ Románia századvégi 6 milliós lakosságához viszonyítva a cigányok aránya 4,5% volt, szemben a felszabadításuk korabeli 7%-kal.

⁸⁹ Em. Cretzulescu: *România considerată sub punctul de vedere fizic, administrativ și economic*. In *Buletinul Societății Geografice Române*. I, 1876, I. szám. 53.

⁹⁰ G. Cora: i. m. 93, 97.

⁹¹ O. G. Lecca: i. m. 26.

Ennek a helyzetnek a kialakulását elősegítette az 50-es és a 60-as évek nagy cigány kivándorlási hulláma, ami önmaga is a felszabadítás egyik jelentős következménye volt.

*5. A cigányok egyenjogúsítása a román fejedelemségekben
és a második nagy vándorlási hullám
(XIX. század közepe – XX. század eleje)*

A XIX. század közepén hozott felszabadítási törvények nagy területi mozgolódást indítottak el a cigányok között. Láttuk, hogy az ország politikai erői által kitűzött célokat, ennek a megközelítőleg 200 000–250 000 lelket számláló népcsoportnak a helyhez kötését és mezőgazdasági terület révén paraszttá válását, csak részben sikerült elérni. A legtöbb rabszolgának a felszabadítás, legalábbis kezdetben, azt jelentette, hogy elhagyhatta régi gazdáját. A felszabadítást követően a cigányok nagy része olyan területi mozgásba kezdett, ami meghaladta a sátoros cigányok és más nomád cigánycsoportok időszakos hullámvásárait, akik az év bizonyos időszakában a mesterségükkel járták az országot, hogy bizonyos kötött időpontokban visszatérjenek tulajdonosuk birtokára, ahol átteleltek. A volt állami rabszolgák többsége, a kolostori és a bojári cigányok egy része kerekedett fel, nem követve sem a régi útvonalakat, sem a régi naptárt. A törvények formálisan helyhez kötötték a cigányokat; bejegyezték őket a falvak adófizetői közé, és kötelezték őket, hogy az adót a kijelölt helyen fizessék. A tömeges vándorlást viszont sem ez az intézkedés, sem a „csavargás” betiltása nem tudta megállítani. Ez volt az egyik legsúlyosabb társadalmi probléma, amivel a hatóságoknak szembe kellett nézniük. Főleg az 1858 utáni években tapasztalható a cigányok legnagyobb területi mozgása, amikor a legtöbben közülük elhagyták azt a települést, ahol a lakóhelyük volt, egy más település kedvéért, hogy egy másik birtokon, vagy városban telepedjenek le, vagy hogy visszatérjenek a nomád élethez. Régi cigánycsoportok vagy esetlegesen összeverődő új csoportok járták az országot hagyományos mesterségeikkel vagy periférikus, évadjellegű munkával, mint a teknővájók, a kanalasok stb. A rendőrségi iratok megállapítják ezt a jelenséget, és főleg a vele együtt járó törvényszegéseket regisztrálják.

Láttuk, hogy a nagy területi mozgást követő időszakban – a legnagyobb szintet 1864-ben érte el – a cigányok többsége már letelepedett a városok és a falvak peremén, ahol külön társadalmi-foglalkozási csoportot alkottak (egyesek kézművesek, mások napszámosok), és a lassú nyelvi, kulturális sőt etnikai beolvadás útjára léptek, főleg a kis csoportok és főleg azok, akik a falusi környezetben éltek. Azok a cigányok, akik nem alkalmazkodtak a letelepedett életformához, a legtöbb volt állami rabszolga, folytatta a nomád életmódot. Sok fejtörést okoztak a hatóságoknak és a lakosságnak. Állandó törekvés irányult arra, hogy ezt a kategóriát is letelepítsék. A cigányság másik csoportja a kivándorlást választotta más országokba.

A 30-as és a 60-as évekből származó dokumentumok a cigányok csoportos vagy egyéni határátlépéseiről számolnak be.⁹² Természetesen nem új jelenséggel van dolgunk. Ez a népesség mindig nagyon mozgékony volt. Láttuk, hogy évszázadokon át létezett egy migrációs hullám Havaselvéről és Moldvából Erdély és Magyarország felé. A XVIII. században is tapasztalhatjuk: a Habsburg-hatóságok szigorú határellenőrzéssel intézkedtek, hogy megállítsák és kiűzzék a birodalom területére behatoló cigánycsoportokat. Hasonlóképpen nem maradt el a cigányok szökése a Dunától délre fekvő területre. Erre a demográfiai jelenségre jellemző, hogy a mai magyarországi és a szlovákiai cigányok nagy részét *oláh cigányoknak*, *valašski Cigáninak* hívják. Az ebbe a kategóriába tartozó cigánycsoportok (lovászok, rézművesek, rostakészítők stb.) sok román szóval kevert nyelvet beszélnek.⁹³ Ezek mellett Dél-Magyarországon vannak még románul beszélő cigányok is, a *beások* – a „baiesi”, vagyis az aranyásó szóból ered –, akik, ahogy a nyelvük is mutatja, a Bánságból és Nyugat-Erdélyből érkeztek ide.⁹⁴ Az említett két kategóriába tartozó cigányok a XVIII–XIX. században telepedtek le Magyarországon. De a cigányok átszökése a határon nem volt gyakori jelenség. A fejedelemségek cigányai egy gazdához tartoztak, és értéket képvisel-

⁹² Egy példa a Bukaresti Állami Levéltárban, Falusi- községi felosztási alap, 1866/28-as okirat.

⁹³ K. Erdős: i. m. 449–454.

⁹⁴ Papp Gy.: *A beás cigányok román nyelvjárása: Beás–magyar szótár*. Pécs, 1982, (főleg a 4. és 5. oldal).

seltek, és mihelyt észrevették hiányukat, azonnal kerestetni kezdték őket, majd lehetőleg visszavitték őket a tulajdonoshoz. Így nem kerülhetett sohasem sor a cigányok tömeges határátlépésére. A cigányok mozgékonyága valójában bizonyos mértékig a korabeli demográfiai hullámvázakat mutatja, amikor politikai, katonai vagy gazdasági okok miatt valamelyik szomszédos országban gyakori volt bizonyos számú ember letelepítése.

A felszabadítás feltételei közepette, mivel már nem kötődtek tulajdonoshoz, nem volt többé, aki a cigányokat a határon túlra is nyomon kövesse. Normális körülmények között mozgásukat az ország területén is korlátozni és ellenőrizni kellett az utazási bilétákkal – amelyeket a hatóságok vezettek be a részükre, amelyek nélkül nem hagyhatták el azt a települést, ahol az adót fizették –, amelyek az utazás célját és időtartamát előirányozták. A cigányok nem vették figyelembe ezt az intézkedést. A határon is papírok nélkül keltek át. A korabeli feljegyzésekből az ilyen határátkelések mindennaposnak tűnnek. Az sem kizárt, hogy a román hatóságok egyenesen bátorították ezt az elvándorlást. Feltételezhető, hogy a cigányok kivándorlását nem tekintették veszteségnek, akkor, amikor tíz- és tízezer felszabadított cigány, aki nem fogadta el a letelepedést és a földműveléshez kötődést, súlyos társadalmi problémát jelentett.

Látjuk, hogy a Romániából származó cigányok még a felszabadítás korában átmennek a szomszédos országokba, amelyekből olykor kiutasították ezeket az illegális bevándorlókat. Erdélyben (a Habsburg Birodalomhoz tartozott) a határőrség sürgős parancsot kapott ilyen értelemben, ami azt bizonyítja, hogy nagyobb méretű jelenségről volt szó.⁹⁵ Bukovinában nagyrészt Romániából származtak azok a cigányok, akik a XVIII. század végén és a XIX. század elején foganatosított letelepedési intézkedések után még folytatták a nomád életmódot.⁹⁶ A moldvai cigányok az akkori cári uralom alatt lévő Besszarábiába mentek, innen pedig tovább Ukrajnába és Oroszországba.⁹⁷ Galíciá-

⁹⁵ Mezey B. : i. m. 110.

⁹⁶ A. Ficker: Die Zigeuner in der Bukowina. In *Statistische Monatschrift*. V, 1879, 261.

⁹⁷ V. S. Zelencuk: *Naselenie Bessarabii i Podnestrov'ja v XIX v. (Etniceskie i social'no-demograficeskie processy)*. Kiainev, 1979, 215.

ba és a mai Lengyelország déli részére a 60-as években hatolt be egy cigányhullám, amelynek tagjai sok tekintetben különböztek az évszázadok óta ott élő cigányoktól. Romániából és Magyarországról jöttek, kis csoportokban érkeztek és a rézművesekhez, továbbá az erdélyi lókupecsekhez tartoztak. Sokan közülük csak kis időt töltöttek Lengyelországban, ahonnan tovább vándoroltak. Mások maradtak még, és csak évtizedek múlva indultak nyugat felé.⁹⁸ A felszabadítás korában Romániából származó cigányok beszivárogtak Magyarországra, a Balkán-félszigetre és az Orosz Birodalom területére is. A XIX. század első felében kelt szerb oklevelek sok olyan esetről számolnak be, amikor havaselvei cigányok telepedtek le Szerbiában. A jövevényeket, akik különböztek a szerb cigányoktól, „román cigányoknak” vagy *karavlaškinak* hívták, hiszen egyesek közülük csak románul beszéltek.⁹⁹ Bulgáriában, a Balkán-hegység északi lejtőin vannak olyan falvak, amelyekben a bolgárokon kívül román anyanyelvű kanalas cigányok is élnek.¹⁰⁰ A Romániából származó cigányok más balkáni országokban is jelen vannak. Boszniában *karavlası* (fekete románok) a nevük, Szlavóniában *korıtari*. Ők a románul beszélő cigányok, akik a felszabadítás idején vagy korábban Havaselvéről érkeztek.¹⁰¹

Egyes cigányok távozása Romániából bizonyos ideig tartó spontán demográfiai folyamat volt, amely viszonylag kis létszámú embercsoportokat ölelt fel, amelyek függetlenül cselekedtek. A kortársak felfigyeltek rá, de nem tulajdonítottak jelentőséget neki. A rendelkezésre álló levéltári anyag szegény, a román történetírásban pedig még senki sem foglalkozott ezzel a témával.

Egy kiterjedt demográfiai folyamat része volt a román cigányok felszabadítás kori elvándorlása. A XIX. század második felében, a XX. század elején Nyugat- és Közép-Európába újabb cigánycsoportok érkeztek, akik nyelvi, kulturális stb. szempontból kü-

⁹⁸ J. Ficowski: i. m. 49–61.

⁹⁹ T. R. Gjorgjevic: Rumanian Gypsies in Serbia. In *JGLS* (3), 8 (1929), 7–25.

¹⁰⁰ Gh. Ratiu: Ceva despre rudarii români din Bulgaria. In *Timocul*, VII. 1940, 3–6. szám, 9, 10.

¹⁰¹ I. Iesan: Români din Bosnia si Hertegovina în trecut si în prezent. Bukarest, 1905, 5, 6. (Kivonat az *Analele Academiei Române*, Memoriile Secțiunii Istorie, s. II, t. XXVII. 1905); T. Filipescu: *Coloniile române din Bosnia. Studiu etnografic si anropo- geografic*. Bukarest, 1906, 199–293.

lönböztek a régebbtől itt élő társaiktól.¹⁰² Az új bevándorlók Romáknak hívták magukat. Nyelvjárásuk más volt, mint a helyi cigányok nyelve, erős román hatás érződött rajta. Legfontosabb csoportjaik a rézművesek, a lókupecsek és a rostakészítők voltak. Ebben az időben érkeztek Közép- és Nyugat-Európába olyan cigánycsoportok, amelyek nem beszélték saját nyelvüket, csak a románt; ezek kanalas cigányok, medvetáncoltatók és *Boyások* (băieșii, azaz aranymosók)¹⁰³ voltak. Ez a vándorlás viszonylag nagyméretű volt, a jövevények számbelileg túlszárnyalták az ott régebben letelepedett cigányokat.¹⁰⁴ A Nyugat-Európában és az Amerikában élő cigánynépesség jelentős változásokon ment át akkor. A romológia szerint a XIX. század végén és a XX. század elején ment végbe a második nagy cigányvándorlás. Az első a középkorban volt, amikor a cigányok Európa minden részére behatoltak. Századunk elején, a cigányság jelentős átalakulásának körülményei között a tudósok újraosztályozták ezt a népcsoportot; ez a rendszerezés érvényes ma is. A cigány nyelvjárásokban a román nyelvi elemek meglététől vagy hiányától függően olyan cigányokról beszélhetünk, akik a Vlax, illetve nem-Vlax dialektusokat beszélik. Az első csoporthoz tartoznak többek közt a lókupecsek (*Lovara*), a rézművesek (*Kalderaš*) és a rostakészítők (*Čurara*).¹⁰⁵ A Nyugat-Európában, a két Amerikában, Ausztráliában, Dél-Afrikában stb. élő cigányok nagy többsége a Vlax nyelvjárást beszéli.

Tehát a XIX. század közepe és a XX. század eleje között ment végbe a cigányok egyik jelentős vándorlási hulláma Kelet-Európából a kontinens közepe és nyugati része, valamint tovább Amerika felé. Ez a második vándorlás kizárólag városi nomadizmus volt, mivel a vándorcigányok nagy városok szélén táboroztak, ahol olykor állandó, másszor rövid életű közösségeket

¹⁰² Ezen cigányvándorlás helyes megközelítése: A. Fraser: i. m. 226–238.

¹⁰³ Uo. 228.

¹⁰⁴ Uo. 232.

¹⁰⁵ B. Golliat-Smith: Report on the Gypsy Tribes of Nord-East Bulgaria. In *JGLS* (2) 9 (1915–1916) 1, 2.; J. Kochanowski: *Gypsy Studies*, I. New Delhi, 1963, 52, 53.; M. F. Heinschink: *E Romani Chib- Die Sprache der Roma*. In M. F. Heinschink, Ursula Hemetek (Hg.): *Roma. Das unbekannte Volk. Schicksal und Kultur*. Bécs, Köln, Weimar, 1994, 115, 116.

hoztak létre. De stabilitásuk viszonylagos volt, mivel a közösséget alkotó családok állandóan cserélődtek.¹⁰⁶

A rézművesek voltak a legaktívabbak a cigányvándorlásban. Valamennyi országban ők alkották a leggazdagabb cigánycsoportot, és nekik volt a legnagyobb tekintélyük a cigányok sorai-ban. Nem keveredtek más cigányokkal, megőrizték sajátosságai-kat. Közép- és Nyugat-Európába kezdetleges szekerekkel érkeztek. Hosszú haját viselték, a többi cigánycsoporttól eltérő, sajátos ruhát hordtak, rikító színekkel, gazdagon díszítve. A 60-as évek elején Lengyelországban említik őket. Innen Oroszországba és Skandináviába mentek. Németországban az első „magyar” ci-gánybandák (a leírások alapján rézművesek) 1865-ben, 1866-ban és 1867-ben jelentek meg. Egyes bandák 100 főből álltak. 1866-ban Franciaországban egy 150 tagú, osztrák útlevéllal rendelke-ző rézműves csoport tűnik fel. Kisebb csoportok követték őket 1868-ban, 1870-ben, 1872-ben és 1874-ben Németországból és Itáliából. 1868-ban ezeknek a rézműveseknek egy része elkan-dozik Angliába. 1886-ban „görög” cigányok érkeznek a sziget-országba, tehát Görögországból és az európai Törökországból, de Szerbiából, Bulgáriából és Romániából is. Nyugaton egyszerre említik a medvetáncoltatókat és a rézműveseket: 1867-ben Né-metországban, 1868-ban Hollandiában. 1872-ben a medvetán-coltatók eljutnak Franciaországba. Az elsők török útlevéllal ér-keztek Szerbiából és Boszniából.¹⁰⁷ 1884-ben P. Bataillard említi a rézműves és a medvetáncoltató bandák jelenlétét Spanyolor-szában és Algériában.¹⁰⁸

A vándorlás szakaszosan ment végbe, a cigánycsoportok kü-lönböző útvonalakat követtek, hosszabb-rövidebb pihenőkkel. Néha egy nemzedéknyi helyben maradás után folytatták ván-dorlásukat.

¹⁰⁶ J.-P. Liégeois: *Tsiganes et Voyageurs. Données socio-culturelles. Données socio-politiques*. Strasbourg, 1985, 27.

¹⁰⁷ Ezen cigánycsoportok útvonaláról: H. Arnold: i. m. 85.; A. Fraser: i. m. 229, 330.

¹⁰⁸ P. Bataillard: *Les Gitanos d'Espagne et les Ciganos de Portugal á propos de la question de l'importation des métaux en Europe par les Tsiganes*. Lisszabon, 1884. (Kivonat a : Compte Rendu de la 9e Session du Congrès International d'An-thropologie et d'Archéologie Préhistorique 517.)

A második nyugatra irányuló nagy migrációs szakasz a rézművesek vándorlása volt 1905–1913 között Franciaországba, Angliába és Amerikába. 1906-ban különösen erős volt ez a vándorlás. A cigányok 1911-ben elérték Angliát, ahol a rézműves csoportok felkeltették az újságírók és a tudósok figyelmét. Ebből a vándorlásból néhány személy sorsa tanulságos a rézművesek útvonalait illetően. Vannak adatok családokról, mint a Tsoron, a Kirpats, a Todor, a Demeter és a Maximoff család, amelyek ezzel a hullámmal érkeztek. Milos Tsoron azt állította, hogy Krakóban született 1858-ban. 1890 körül hagyta el Krakót. Két évig oroszországi városokban élt, majd visszatért Krakóba. Nem maradt itt sokáig, hanem Szilézián keresztül Prágába, Bécsbe majd Budapestre ment. Erdélybe és Horvátországba is eljutott. Fiai közül hárman magyar cigányleányt vettek feleségül, a negyedik egy olasz cigányleányt. Később, évek múlva, Ausztrián, Olaszországon, Franciaországon és Németországon át eljutott Angliába. A Tsoron család vándorlása tipikus a rézműves cigányok vándorlását illetően.¹⁰⁹ Ezeknek a rézműveseknek a nemzedéke a XX. század elején született Lengyelországban, az Orosz Birodalomban (Besszarábiában vagy a szomszédságában) és Németországban.

A 80-as évek és az I. világháború között a cigányoknak ez a rétege eljutott az Egyesült Államokba. A legtöbben az Osztrák-Magyar Monarchiából, Oroszországból, Szerbiából, Olaszországból, Görögországból, Romániából és Törökországból jöttek. A gyarmatosítás korából megmaradt cigányréteget csaknem teljesen eltűntették az ekkor érkező rézművesek, kanalasok és más cigánycsoportok. Amerikába a nagy kelet-európai migrációs hullámmal egy időben érkeztek.¹¹⁰ A kelet-európai cigányok eljutottak Latin-Amerika országaiba is.¹¹¹

¹⁰⁹ E. O. Winstedt: The Gypsy Coppersmiths' Invasion of 1911–1913. In *JGLS* (2). 6 (1912–1913). 244–303; A. E. John: Russian Gypsies at Marseilles and Milan. In *JGLS* (2). 4 (1910–1911). 217–235.

¹¹⁰ A. Fraser: i. m. 236.

¹¹¹ Fr. W. Brepohl: Nicolaus Mihajlo der Kleine. In *JGLS* (2). 4 (1910–1911). 47–49.; Ua.: Bei den brasilianischen Zigeunern. Volkskundliche Fragmente, f.I., f.a. (Kivonat a: *Neue Heimat. Illustriertes Jahrbuch für das Deutschtum in Brasilien*.)

A nyugat-európai országokban ezeket a cigányokat származási országuk és a nemzetiségük (útlevél) után „magyar”, „szerb”, „orosz”, „görög” cigányoknak hívták. A nyelvjárásaikban fellelhető magyar, szerb, orosz stb. elemek is jelzik, hogy a XIX. század második felében és a XX. század elején honnan indultak el nyugat felé. A rézműves és lókupec cigányok nyelvjárása például nagyon hasonlít egymásra, de nem ugyanaz. Az utóbbiak sok magyar szót használnak, ami bizonyítja, hogy mielőtt megérkeztek volna Lengyelországba vagy Németországba (innen pedig még távolabbra), bizonyos időt töltöttek Magyarországon. A román nyelv hatása azonban sokkal erősebb és az említett vándorlásban részt vevő valamennyi cigány csoportra jellemző, ami azt bizonyítja, hogy sokkal hosszabb időre pihentek meg a román nyelvterületen.

Feltehetjük a kérdést, hogy Havaselve és Moldva milyen szerepet játszott ebben a demográfiai folyamatban, vagyis a román fejedelemségek milyen mértékben képezték a második cigányvándorlás kiindulási pontját. Világos, hogy bármilyen válasz csak hozzávetőleges lehet, amíg ebben a témában nem végeznek külön kutatásokat. Kijelentették, hogy semmilyen közvetlen kapcsolata sincs a cigányoknak a román fejedelemségekben történt felszabadítás és a cigányvándorlás között. A román nyelvi elemek jelenlétét a cigány nyelvjárásokban azzal magyarázták, hogy a cigányok román nyelvterületről érkeztek, de nem feltétlenül Havaselvéről vagy Moldvából.¹¹² Igaz, hogy a vándorcigányok nagyobb területről indultak, mint a két román fejedelemség. Román nyelvterületnek számított abban az időben Havaselve és Moldva (1859-től Románia), valamint Erdély, Bánság, Bukovina és Besszarábia is, de a Balkán-félsziget és Magyarország egyes területei is. El kell fogadnunk, hogy a vándorlásban más román nyelvű országok és területek cigányai is részt vettek. A nehéz gazdasági körülmények, és főleg a cigánymesterségek válsága, de a mindenáron való letelepítési politika is kivándorlásra késztetett egyes cigányokat.

Azt hisszük, hogy a Nyugatra vándorolt cigányok közül többen a román fejedelemségekből indultak el a felszabadítás korá-

¹¹² A. Fraser: i. m. 237, 238.

bán. A román fejedelemségekben élt a legtöbb cigány, a század közepén bekövetkezett jogi és társadalmi változások, amelyeknek ki voltak téve az itteni cigányok a század derekén, méretüket tekintve egyedülállóak voltak. A fejedelemségekben élő cigányok olyan tapasztalatokat szereztek, amire máshol nem volt példa abban az időszakban. A felszabadítás koncepciója, konkrét végrehajtása és azon kényszerítő intézkedések miatt, amelyeket a volt rabszolgákra alkalmaztak, a cigányok nagy száma nem illeszkedett bele a felszabadítási törvények által előírányzott társadalmi keretek közé, hanem inkább a kivándorlást választotta. A Vlach nyelvjárásokat beszélő cigányok megjelenése a nyugati országokban később következett be, néhány évtizeddel a román fejedelemségekben végbement felszabadítás után. Egy vagy két nemzedéknyi idő telt el a fejedelemségekből való elindulásuk és a nyugati országokba érkezésük között. Ez az az időszak, amíg a cigányok a szomszédos országokban telepedtek le. Ez a pihe-nő magyarázza meg, hogy az illető nyelvjárásokban miért vannak magyar, szerb-horvát stb. nyelvi elemek. A keletről nyugatra irányuló vándorlás nagyon lassú volt, néha több nemzedéken át tartott. Elfogadhatónak tűnik, hogy közülük a legtöbben Romániából indultak el. A második cigányvándorlás első nagy hulláma a román fejedelemségekből indult már a felszabadításuk korában (a 40-es, és az 50-es években) és a szomszédos országokban állapodott meg.

A XIX. század közepén Románia volt a kiindulópontja egy olyan vándorlásnak, amely nagyságát és jelentőségét tekintve a XV. század elején végbement migrációhoz hasonlítható, és amelynek hosszú hatása volt. Igaz, hogy a nyugatra vándorlás szándéka a múlt században nemcsak a romániai cigányokban mutatkozott, ahol felszabadultak a rabszolgaságból, hanem a magyarországi és az erdélyi, a lengyelországi, valamint a balkáni cigányok közt is. Mivel a cigányok egy része ezekben az országokban is képtelen volt alkalmazkodni a helyhez kötött élethez, ezek más égtájakra menekültek. De közülük a legtöbben, a hullám által felkapott cigányok hatalmas többsége a román fejedelemségekben felszabadított cigány rabszolga volt. A román térségben végbement jogi és társadalmi folyamat volt az alapja ennek a fontos demográfiai és etnikai folyamatnak.

Az első világháború után is folytatódott ez a vándorlási áram-

lat. Németországban, főleg Bajorországban találunk román útlevéllel rendelkező cigány csoportokat. Főleg Erdélyből származtak, ahol megtanulták a német nyelvet. Házaló kereskedők voltak (szőnyegek stb.). Ezzel a román cigánykategóriával abban az időben Franciaországban, Ausztriában, Csehországban és Szerbiában is lehetett találkozni.¹¹³

6. A cigányok Bukovinában az osztrák uralom idején (1775–1918)

Bukovina, a középkori moldvai állam északi része 1775-ben a Moldva rovasára kötött osztrák–török területi megállapodás után a Habsburg Birodalom fennhatósága alá került. Az új osztrák uralom a cigányok rabszolgaságának társadalmi valóságát is örökölte.¹¹⁴ A román fejedelemségek mindhárom cigánykategóriája itt is megvolt. Sok rabszolga volt, hiszen az országnak ebben a részében számos kolostor működött. 1775-ben csupán a Moldovița kolostornak 80 rabszolga családja volt, ami 294 személyt jelentett.¹¹⁵ 1775-ben a becslések szerint legalább 500 letelepedett cigánycsalád volt, a cigányok létszáma pedig 800 család, vagyis a tartomány összlakosságának (kb. 17 000 család) 4,6%-a. 1780-ban 242 nomád és 534 letelepedett, összesen 776 cigánycsaládot tartottak nyilván.¹¹⁶ Az 1800-as összeírás idején Bukovinában 627 letelepedett cigánycsalád élt, 2500 taggal, ami a tartomány 198 000 lelket számláló összlakosságának 1,26%-a volt.¹¹⁷

A bukovinai osztrák uralom első éveiben még tovább élt a cigányok rabszolgasága. Az új hatóságok első intézkedése kezdetben a rabszolgák adózási helyzetének módosítására korlátozódott.¹¹⁸ Élvezett kiváltságaik felszámolása már azért is szüksé-

¹¹³ H. Arnold: i. m. 90.

¹¹⁴ A. Ficker: Die Zigeuner in der Bukowina. In *Statistische Monatschrift*, V. 1879, 249–265.; D. Dan: *Țigani din Bucovina*. Cernăuți, 1892.; R. Fr. Kaindl: i. m. 36–44.; J. Polek: Die Zigeuner in der Bukowina. In *Jahrbuch des Bukowiner Landes-Museums*. XIII–XIV (1905–1906). 45–63.

¹¹⁵ R. Fr. Kaindl: i. m. 21.

¹¹⁶ J. Polek: i. m. 47. oldalon a 3. lábjegyzet

¹¹⁷ A. Ficker: i. m. 250, 251.

¹¹⁸ R. Fr. Kaindl: i. m. 36–44.; J. Polek: i. m. 47, 48.

ges volt, mivel a kolostorok az olyan parasztokat is „cigánynak” nyilvánították, akiknek adót kellett volna fizetniük. A cigányokat is megadóztatták, és a többi állam iránti kötelezettségeknek is eleget kellett tenniük.

Bukovinában a 80-as években bevezetett reformok keretében – II. József császár uralkodása alatt, amely reformok a birodalom többi tartományával nagy mértékben azonos társadalmi-közigazgatási rendszert biztosítottak a tartománynak – felszámolták a cigányok rabszolgaságát. II. József császár Cernăuți-ban, 1783. június 19-én kelt rendeletében megszüntette a rabszolgarendszert.¹¹⁹ Ennek az intézkedésnek a gyakorlatba ültetése viszont rendkívül nehézkesen ment a moldvai bojárok és a kolostorok ellenállása miatt. A kolostorok ellenállását könnyen meg lehetett törni abban a korban, amikor a birodalom egész területén rendeleteket hoztak ezek ellen a települések ellen. A moldvai bojárok ellenállása viszont nagyon elkeseredett volt. Bukovina és Galícia (1786-tól ehhez tartozott Bukovina) polgári és katonai hatóságaihoz éveken keresztül petíciókat és memorandumokat nyújtottak be a bojárok, amelyekben a királyi rendeletet úgy tüntették fel, mint az ország autonómiájának és hagyományainak megsértését, és a rabszolgaság megtartásának szükségessége mellett érveltek, ami a cigányoknak a legjobban megfelelő rendszer; és szerintük ez a fajta függőségi rendszer a cigányoknak is előnyös. A rendelet végrehajtását húzták-halasztották, a bojároknak engedményeket tettek, úgyhogy nem vesztették el a cigány munkaerőt. Csak az évtized végén beszélhetünk arról, hogy Bukovinában valóban eltűnt a rabszolgaság. A kolostori és a bojári rabszolgák személyi függőségét felszámolták. Formálisan parasztok lettek, ugyanazokat az adókat és közterheket rótták ki rájuk, mint ez utóbbiakra. Legtöbbször azon a birtokon maradtak, ahol rabszolgaként is éltek. De föld nélküli parasztok lettek, úgyhogy gazdasági helyzetük és életmódjuk nem sokat változott. Az „új parasztok” – a korabeli oklevelekben néha így nevezték őket – úgy élték át új státusukat, mint helyzetük rosszabbodását. Néhányan közülük beálltak vándorcigányoknak.

A bukovinai vándorcigányok (kanalasok, medvetáncoltatók,

¹¹⁹ J. Polek: i. m. 49. A felszabadítási törvények gyakorlatba ültetése: ua. 49–60.

aranymosók és teknővájók) sajátos adókat fizettek az osztrák hatóságoknak. Minden nomád cigánycsalád évente 3 forint 57 krajcár adót fizetett, amihez a településnek járó kötelezettségek társultak, valamint 2 nap robot a cigánykapitánynak.¹²⁰ Ez utóbbi szedte be a cigányok adóját, a cigánycsaládok vezetőin keresztül gyakorolta a hatalmat az országban élő cigányok felett; ő is cigány volt. Még a 80-as években ismételten megpróbálták letelepíteni a nomád cigányokat és átformálni őket földművesekké és kézművesekké. 1802-ben egy kormányzói rendelet nyomán megtiltották az idegen cigányok belépését az országba, a bukovinai cigánycsaládoknak pedig határidőt tűztek ki, hogy telepedjenek le; a határidő lejárta után még vándorló cigánycsaládokat pedig kiűzték az országból. 1803-ban megszüntették a cigánykapitányi tisztséget és a cigányok sajátos adóit is. Ezentúl a cigányoknak ugyanolyan adót kellett fizetniük, mint az ország többi lakosának. A cigányokat teljesen beolvasztják a parasztságba.¹²¹

A vándorcigányok letelepítésére később is hozott intézkedéseket Galícia kormányzósága, amelyhez Bukovina tartozott. 1850 körül lesz megint égető ez a probléma a hatóságok számára. Ekkor az igazságszolgáltatás, a rendőrség és a csendőrség foganatosított erélyes intézkedéseket a nomád cigányok ellen.¹²² A múlt század 70-es éveiben a bécsi Belügyminisztérium foglalkozott a legjobb módszerek kidolgozásával, hogy felszámolja ezt a társadalmi jelenséget, és teljes egészében szabályozza a cigányok helyzetét. Ilyen körülmények között készítettek felmérést 1878 nyarán, helységenként, a bukovinai cigányok helyzetéről. A bukovinai letelepedett cigányok száma akkor 5 295 volt, vagyis tartomány lakosságának 1,32%-a. A cigány népesség területi eloszlása viszont rendkívül egyenlőtlen volt. Egyes kerületekben a cigányok elérték a lakosság 2-3%-át (Gura Humorului 3,68%, Solca 2,23%, Storojinet 2,18%), másokban jelentéktelen volt a cigányok száma (például Sadagura kerületben 0,20%). A cigányok a

¹²⁰ Uo. 60.

¹²¹ A vándorcigányok letelepítéséről lásd: R. Fr. Kaindl. i. m. 42-44., J. Polek: i. m. 60-62.

¹²² A. Ficker: i. m. 251.

tartomány déli részébe koncentráálódtak, ahol a lakosság 1,9%-át képezték. 3900 cigány lakott tiszta román, 740 tiszta rutén vagy orosz, 600 pedig vegyes román–rutén településen. A bukovinai cigányok 4/5-e románok között élt, ahol a lakosság 2,12%-át alkották, míg a rutének között élő cigányok ennek a népességnek a 0,57%-át jelentették. (Akkoriban a románok és a rutének vagy ukránok csaknem egyenlő számban voltak Bukovinában). A legtöbb bukovinai cigány anyanyelve a román volt.¹²³

Az 1878. évi összeírásba már nem vettek fel vándorcigányokat. Akkorra a bukovinai cigányok már mind letelepedtek. A XIX. század végén és a XX. század elején a tartományban lévő kevés vándorcigány főként Észak-Erdélyből jött, a magyar hatóságok által kiadott útlevéllel, néhányan pedig Romániából. Megjelenésük szórványos volt, csak az ország délkeleti részein vándoroltak, Rădăuți, Storojineț és Vijnița kerületben.¹²⁴

7. A cigányok Besszarábiában a cári uralom idején (1812–1918)

Amikor 1812-ben a bukaresti orosz–török béke következtében a cári birodalom magához csatolta Moldva felét, a Prut és a Dnyeszter közötti területet, ebben az új tartományban, amelyet ezentúl Besszarábiának hívtak, a cigányok a rabszolgák társadalmi-jogi helyzetében voltak.¹²⁵ A cári uralom megtartotta a rabszolgarendszert. A cigányok külön társadalmi kategóriát alkottak. Az 1818-ban megjelent „Așezământul obrazovaniei oblatei Bessarabiei” (Megállapodás Besszarábia tartomány megalakításáról) kilenc rendbe sorolja a tartomány lakóit, s ebben a cigányok a nyolcadik rendbe kerültek, a kilencediket a zsidók alkották.¹²⁶ Ugyan ez a megállapodás a cigányokat két kategóriába sorolta: egy ré-

¹²³ A felmérés adatai uo. 251–257.

¹²⁴ Uo. 261, 262.

¹²⁵ A XIX. századi bukovinai cigányokról lásd: K. H[annatki]: Tîgane. Kiainev, 1866, 90–105. (Kivonat a: *Bessarabskih Oblastnih Vjedomostei*); V. S. Zelencuk: i. m. 213–219.; Z. C. Arbore: *Basarabia în secolul XIX*. Bukarest, 1899, 113–117.; I. Nistor: *Istoria Basarabiei*. S. Neagoe kiadása. Bukarest, 1991, 204, 205.

¹²⁶ P. Mihail, Z. Mihail: *Acte în limba română tipărite în Basarabia*, I (1812–1830). Bukarest, 1993, 35.

szük „a kincstár közvetlen fennhatósága alá tartozik és maga az oblasti (tartomány) kormányozza őket – tehát állami cigányok –, más részük, akik „az egyházi terület, az udvari méltóságok és a bojárok, a hivatalukat veszítettek és a kereskedők rabszolgái voltak”, vagyis a magánszemélyek cigányai. Az állami cigányok *dajdie* néven fizettek adót, a régi rendszer szerint, a magánszemélyek rabszolgái mentesültek minden állami kötelezettség alól.¹²⁷

A cári Besszarábiában a cigányok néhány évtizeden át a régi életmódjukat folytatták. A legtöbben nomádok voltak. Csoportokba szerveződve az országban vándoroltak, főleg a kovács-, a rézműves és a fafaragó mesterséget folytatva.

A hatóságok csak az állami vagy a koronához tartozó cigányok helyzetével törődtek. 1812-ben, amikor Scarlet Sturdza kormányzósága idején elkészült az állami cigányok első összeírása, 340 állami cigánycsaládot vettek nyilvántartásba. Az állami cigányokat három osztályba sorolták, aszerint, hogy évi 40 vagy 20 lej adót fizettek, a harmadik csoporthoz tartozó cigányok (öregék, özvegyasszonyok és árvák) mentesültek minden közteher alól.¹²⁸ A hatóságok éveken át különböző intézkedésekkel próbáltak véget vetni a „csavargásnak” és letelepíteni az állami cigányokat.¹²⁹ 1829-től kezdve áttértek a cigányok erőszakos telepítésére Bender és Akerman (Cetatea Albă) megyében, ahol parcellákat, pénzkölcsönt és vetőbúzáat kaptak, és 4 évig mentesültek az adófizetés alól. Parasztokat, állami jobbágyokat akartak faragni belőlük. Ez a próbálkozás végül a cigányok ellenállása miatt megbukott. Akerman megyében mégis sikerült két cigányfalut alapítani: Cairt és Faraonovcát. Ott 752 családot telepítettek le, akik között 9202 gyeszjatyin földet osztottak ki. Ezek a falvak azonban siralmas állapotba kerültek, ezek az új állami jobbágyok problémákat okoztak a hatóságoknak: mivel megtagadták az adófizetést és a szolgáltatások teljesítését.¹³⁰ Később, 1839-ben, amikor megalakult a dunai kozák hadsereg, az orosz kormányzó megpróbálta ebbe bevonni a dél-besszarábiai állami cigányo-

¹²⁷ Uo. 38.

¹²⁸ Z. C. Arbore: i. m. 116.

¹²⁹ V. S. Zelencuk: idézett helyen.

¹³⁰ Uo. 214

kat is. A kozák hadseregben azonban csak kisszámú cigány maradt.¹³¹

A hatóságok ilyen intézkedései ellenére a korona legtöbb cigánya folytatta hagyományos életmódját. Besszarábiában és Ukrajna szomszédos kormányzóságaiban vándoroltak sátraikkal. 1813-ban 221 cigánycsalád tartozott a koronához, 1839-ben már 1135. Közéjük kerültek a tulajdonosuk által felszabadított cigányok, valamint a Moldvából, a Pruttól nyugatra eső területekről szökött és senki által sem követelt rabszolgák. Az 1858. évi összeíráskor Besszarábiában 5615 állami és 5459 bojári cigány volt, az utóbbiak közül 2978 udvari rabszolga, 2481 pedig nomád volt.¹³²

A bojári cigányokat illetően a hatóságok csak 1861-ben avatkoztak be. Abban az évben, amikor a törvény felszámolta a jobbágyságot és egyéni szabadságot adott a parasztnak az Orosz Birodalom egész területén, a bojári cigányok rabszolgaságát is megszüntették Besszarábiában. Sokan közülük viszont már korábban felszabadultak. Azok a tulajdonosok, akik tudomást szereztek a felszabadításról, önként szabadították fel rabszolgáikat, elűzték őket birtokukról, hogy megszabaduljanak a kötelező földjuttatástól. A volt bojári rabszolgák egy része a kormányzói hatóságok közvetlen beavatkozásával főleg a kolostorok környékén jutottak földhöz. Ők így parasztok lettek. Mások továbbra is háztartási szolgák maradtak a volt gazdájuknál. Azok, akik nem értettek a földműveléshez, a nomád kézműves és a muzsikuss cigányok sorait növelték.¹³³

A besszarábiai cigányok száma fokozatosan csökkent, az elrománosodás és a még nomád életmódot folytató besszarábiai (vagy Moldvából, a Prut másik partjáról jött) cigányok Ukrajnába és Oroszországba vándorlása miatt. A cigányok száma a lakosság egészéhez viszonyítva jelentéktelenné vált. Míg 1835-ben a 13 000 cigány a lakosság 1,8%-át képezte, 1859-ben a 11 000 cigány az 1,0%-át. 1897-ben a hivatalos statisztika szerint Besszarábiában 8636 cigány élt, akik a tartomány 1 935 412 fős lakos-

¹³¹ Uo. 214, 215.

¹³² Uo. 215–217.

¹³³ Uo. 217.

ságának 0,5%-át jelentették.¹³⁴ Az Orosz Birodalomban (ahol 1897-ben 45 000 cigányt írtak össze) Besszarábiában volt a legtöbb cigány. Nagyromániában viszont, ahová 1918 után visszatért, Besszarábia tartományában volt a legalacsonyabb a cigány lakosság száma.

8. *Cigányok a XIX. századi Erdélyben*

A XIX. században az erdélyi cigányok többsége a szó szélesebb értelmében letelepedett volt. A falusi és városi településeken a románok, a magyarok, a székelyek és a szászok mellett helyezkedtek el. A letelepedési folyamat egyfelől természetes fejlődés eredménye volt, mivel a korabeli társadalom erős modernizációs áramlatba kerülve, egyre kevesebb teret engedett a nomád életnek, amit a cigányok hagyományosan folytattak, másrészt a Habsburg-hatóságok cigány-„civilizációs” politikájának következménye. Erdélyben a cigányok letelepítése irányított volt. A fejedelemség vezetőinek világos elképzelése volt a letelepítésre. Az állandó lakóhely kijelölését a mezei munkához kötésnek kellett követnie, majd a helyi lakosság életmódjának, nyelvének elsajátítása, a cigány nyelv elhagyása, végül cigány mivoltuk eltorlása és a teljes beolvadás.

1794-ben a cigányok helyzetének tanulmányozásával és a beilleszkedésüket legjobban elősegítő módzatainak kidolgozásával megbízott bizottság azt ajánlotta Erdély kormányzójának: ne engedje meg a cigányoknak, hogy sokan telepedjenek le egy helyen, távol és elkülönülve a többiektől; keveredniük kell a többi lakossal, mivel ez a szomszédság hatással lesz a cigányokra, hogy elfogadják a többiek öltözködését, szokásait és nyelvét. Voltak más okok is, amelyek miatt úgy döntöttek a hatóságok, hogy megtiltják a cigányok tömörülését bizonyos helyeken. Az 1794. évi jelentés szerint a kovácsok, patkókovácsok, általában a kézműves cigányok valamennyien bizonyos helyeken gyűlnek össze, ami megnehezíti megélhetésüket, míg máshol hiányoznak

¹³⁴ Uo. 158, 219.; P. Cazacu: *Moldova dintre Prut și Nistru (1812–1918)* Chișinău, 1992. 107–109.

az ilyen mesteremberek. Ezért megtiltják a cigányoknak, hogy egy helyen tömörüljenek és elrendelik, hogy ahol szükséges, máshová költöztessék őket. Azt ajánlják azonban, hogy az így szétszórt cigányokat kis csoportokban a falvak szélén telepítsék le; ezt a követelményt az a körülmény indokolta, hogy a falusiak elégedetlenek voltak a cigányok jelenlétével a lopások és a gyűjtogatások miatt, amiket okoztak.¹³⁵

A XVIII. század és főleg a XIX. század elején a volt vándorcigányok letelepednek az erdélyi, bánsági, Körös-vidéki és máramarosi falvakban, városokban. Az ezt megelőző időszakban viszonylag kevés településen élt letelepedett cigány. Most viszont az erdélyi települések emberi arculatának részévé válnak. Az ország egész részén szétszórták a cigányokat, valamennyi övezetben és csaknem valamennyi településen, attól függetlenül, hogy ott melyik etnikum volt túlsúlyban. Egy-egy faluban alacsony volt a számuk, általában 2-3 család. A cigányok voltak a falvak kovácsai, patkolókovácsai, de voltak olyan cigányok is, akik másfajta munkát végeztek.

A XIX. század első felében Erdélyben és Magyarországon már nem követték szigorúan az előző időszak cigánypolitikáját. A cigányok nagy számának letelepítése a kemény tereziánus és jozefiánus törvények alkalmazása nélkül ment végbe. Erdélyben csak a 40-es évek első felében vetődött fel ismét a (vándor)cigányok problémája. 1841–44-ben a Diéta ismételten foglalkozott a cigányokkal és megpróbálta szabályozni a helyzetüket. Ekkor egy újabb tervet készítettek, ami több szempontból is valójában az 1794-es bizottság által javasolt intézkedések átvétele volt.¹³⁶ Az 1850 és 1860 közötti évtizedben, a bécsi központosított vezetés idején Erdélyben és Magyarországon a tereziánus és jozefiánus kor egyes rendőri intézkedéseit léptették újra hatályba a nomád cigányok ellen. Ugyanakkor egyéni és helyi kezdeményezések is voltak a cigányok „civilizálására”. Hám János, Szatmárnémeti püspöke 1857-ben az általa épített házban nyitott meg egy iskolát a cigánygyerekek számára, amit a ferences rendi szer-

¹³⁵ A. Gebora: i. m. 57, 60.

¹³⁶ Az Erdélyi Országgyűlés iratait A. Hlerrmann] publikálta: A cigányok megtelepítéséről. In *Etnographia*, 1893. 1–3. szám. 94–107.; átvette őket Mezey B.: i. m. 111–118.

zetesekre bízott. Ez az iskola azonban nagyon rövid ideig működött.¹³⁷

Az osztrák–magyar dualizmus korában (1867–1918) a budapesti hatóságok jogi és rendőri intézkedések egész sorát fogantatosították, amelyek közvetlenül vagy közvetve a cigányokra vonatkoztak: a csavargás leküzdése, a sátoros cigányok mozgásterének korlátozása, a szálláshelyüket elhagyó cigányok erőszakos hazatelepítése, a koldulás betiltása és cigányok által elkövetett bűntényekkel szemben a közrend fenntartása stb. A magyar parlament több ízben is foglalkozott a cigány lakossággal. 1906 és 1914 közötti időszak gazdag volt az ilyen jellegű intézkedésekben, amelyek a tereziánus és jozefiánus dekrétumokra emlékeztettek. A cigánypolitika elnyomó jellegű volt, mivel vármegyei és országos szinten is „fekélynek” tartották a cigányokat.¹³⁸ A döntések idején, a XIX. század végén és a XX. század elején, a cigányok gazdasági-társadalmi helyzete általános romlásnak indult. Főleg az iparcikkek versengése érintette súlyosan a cigányok piaci helyzetét, hiszen visszaszorította, ha nem tette bizonyos esetekben fölöslegessé a hagyományos cigánymesterségeket, elszegényítve ennek a népességnek a túlnyomó többségét.¹³⁹

Az 1851. évi népszámlálás idején a Magyar Királyságban összesen 30 304 cigány élt, ebből 11 440 a Vajdaságban és Bánságban (amelyek akkor egy tartományt alkottak) és 18 864 Magyarországon (a mai Románia nyugati övezeteit is felölelte). Az Erdélyi Fejedelemségben 52 665 cigány volt. További 800 cigány szolgált akkor az osztrák hadseregben.¹⁴⁰ Fényes A. 1867-es statisztikája szerint az osztrák–magyar dualizmus létrejötte után az akkori Magyarország egész területén 95 500 cigány élt, ebből 33 000 a tulajdonképpeni Magyarországon, 58 000 Erdélyben, 4500 Horvátországban, Szlavóniában és a katonai határvidéken (a Bánság egy része is ide tartozott).¹⁴¹ Az 1880. évi népszámláláskor Magyarországon és Erdélyben 75 911 cigányt vettek nyil-

¹³⁷ I. H. Schwicker: i. m. 73.

¹³⁸ Pomogyi L.: *Cigánykérdés és rendezési kísérletek a dualista kori Magyarországon*. Budapest, 1982.; Mezey B.: i. m. 26–30., Gy. Szabó: i. m. 76–81.

¹³⁹ Uo. 76.

¹⁴⁰ I. H. Schwicker: i. m. 75.

¹⁴¹ Uo.

vántartásba, Horvátországban és Dalmáciában 1499-at, a katonai határvidékeken 1983-at, összesen 79 393-et. A tulajdonképeni Erdélyben 56 006 cigány volt. Az összeírás azonban részleges, hiszen csak azokat a személyeket írták be cigánynak, akik anyanyelvükként beszélték a cigány nyelvet.¹⁴² De számukat tekintve a cigányok így is Erdély negyedik nemzete volt a románok, a magyarok és a szászok után.

A dualizmus kori Magyarország cigányságáról az 1893-as összeírás ad pontos képet. A Belügyminisztérium rendeletére készítették, és a szokott népszámlálástól eltérően a közvélemény által cigánynak nevezett összes személyt feltünteti. Az összeírás leplezetlen célja a cigányság helyzetének pontosabb és részletesebb megismerése volt, hogy visszaszorítsák a csavargást és megvalósítsák a nomád cigányok helyhez kötését; a dualizmus éveiben ezek a kérdések foglalkoztatták a magyar politikai tényezőket. Az összeírás rendkívül részletes képet ad erről a népeségről: a cigányság kategóriái, lakáskörülményeik, életkoruk, családi állapotuk, vallásuk, anyanyelvük, foglalkozásuk, írni-olvasni tudás stb.¹⁴³

Az egész Magyar Királyságban 274 940 cigány élt, akik az 1890-ben összeírt lakosság 1,80%-át tették ki. Cigányokat az akkori Magyarország 12 693 községe közül 7962 faluban írtak össze. A legtöbben a szorosan vett Erdélyben éltek: 105 035 cigány, az össznépesség 4,67%-a. A legnagyobb arányban Kis-Küküllő (6,74%) és Nagy-Küküllő (9,97%) vármegyében voltak, a legkevesebben Szolnok-Doboka (2,37%) és Csík (2,05%) megyékben. A legtöbb cigány Felvincen (12,7%), Hátszegen (10,5%) és Erzsébetvárosban (10,5%) lakott.¹⁴⁴ Az 1918-ban Romániához csatolt területeken 1893-ban összesen 151 711 cigány élt. Min-

¹⁴² Uo. 75–89. (Számos statisztikai adattal, külön a közigazgatási egységekről.)

¹⁴³ Az összeírás eredményei megjelentek: *A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei*. Budapest, 1895. Az összeírás adatait összegyűjtötte: Gy. Szabó: i. m. 99–118. A volt Erdélyi Fejedelemségre vonatkozó adatok: I. Bolovan: *Considerații demografice asupra țiganilor din Transilvania la sfârșitul veacului XIX*. In *Anuarul Institutului de istorie Cluj-Napoca*, XXXII, 1993, 187–193.

¹⁴⁴ *A Magyarországon*. 19, 20.; I. Bolovan: i. m. 187, 188.

denhol letelepedtek, az adott helység vagy övezet etnikai túlsúlyától függetlenül.

Az 1893-ban összeírt cigányok közül 243 432 volt letelepedett, 22 570 félig letelepedett (vagyis hosszabb vagy rövidebb ideig egy helyen laktak, ahová évadjellegű vándorlásaik után visszatértek), 8938 pedig nomád vagy sátoros cigány volt. Ez utóbbiak sátraikkal járták az országot. Összesen 1026 sátrat írtak össze, ami átlag 8 személyt jelent sátoronként. A legtöbb nomád cigányt Krassó-Szörény (1969 személyt, az itt élő cigányok 22,0%-át), Hunyad (428 személyt) és Temes (426 személyt) vármegyében írtak össze.¹⁴⁵ A cigányok megtelepítésére jellemző, hogy a 7720 községben, ahol letelepedett cigányok éltek, 52%-ban a többségi lakosságtól elkülönülve, külön negyedekben éltek; közel 40%-ban a helyi lakossággal keveredve, 8%-ban pedig elkülönülve vagy a többiekkel keveredve. A tulajdonképpeni Erdélyben a helyzet jelentősen más volt. Itt 1095 településen (a cigányok által lakott helységek 55,9%-a) a cigányok a többi falusival keveredve éltek, 218 (11,1%) faluban a cigányok házai a település szélén vagy a többségi lakosság lakásai közé keveredve álltak. A legtöbb esetben, a XIX. század második felétől kezdve költöznek be a cigányok a falvak belsejébe.¹⁴⁶

104 750 cigánynak (38,1%) anyanyelve a magyar volt, 82 405-nek (29,97%) a cigány, 67 046-nak (24,39%) a román, 9857-nek (3,59%) a szlovák, 5861-nek (2,13%) a szerb, 2396-nak (0,87%) a német, 2008-nak (0,73%) a rutén, 306-nak (0,11%) a horvát és 311-nek (0,11%) pedig más nyelv. Erdélyben a cigányok 40,58%-nak anyanyelve a cigány, 39,6%-nak a román, 31,0%-nak a magyar és 0,2%-nak a német. (A hivatalos népszámlálás adatai szerint a tartomány 56,72%-a román, 31,0%-a magyar, 9,67%-a német és 2,6%-a más nemzetiségű.) A Magyar Királyság területén élő cigányok 52,16%-a már nem beszélte a cigány nyelvet, és pedig a letelepültek 53,82%-a, a nomádok 13,1%-a, félig letelepültek 51,06%-a.¹⁴⁷ Vallásuk szerint a cigányok közül 39,26% római

¹⁴⁵ *A Magyarországon*. 34.

¹⁴⁶ *Uo.* 28.; I. Bolovan: i. m. 189.

¹⁴⁷ *A Magyarországon*. 56, 57.; I. Bolovan: i. m. 191.

katolikus, 26,81% ortodox, 20,28% görög katolikus, 11,82% református, 0,93% unitárius és 0,76 lutheránus.¹⁴⁸

Annak ellenére, hogy a cigányság túlnyomó része falusi lakos, ténylegesen a mezőgazdaságban dolgozók száma rendkívül kicsi. A legtöbb cigány kézművesként dolgozott a földművesek között. Ezt a foglalkozást 50 506 (33 930 férfi és 16 756 nő) cigány folytatta. A legelterjedtebb foglalkozások: kovács 12 749 fő (a dolgozó cigányok közül 25 % volt kovács, az országban működő kovácsok 22,5 %-a), rézműves 2077, szegkovács 1660, kanalas 1976, faedény készítő 2968, téglaegető 3948, vályogvető 5667, kötélverő 1998, kefekötő 1720 stb. 16 784 muzsikus cigány volt.¹⁴⁹ A 6 éven felüli cigányok 92,39%-a írástudatlan volt. Az iskoláskorú cigánygyerekek 69,15%-a nem járt iskolába, összehasonításképpen: az iskolaköteles összlakosság 19,35%-a nem tanult.¹⁵⁰ (Az analfabétizmus aránya az ország férfilakosságának 37,89%-át és a nőknek 46,89%-át érintette.) Az 1893. évi összeírás adatai azonban szélesebb körre terjednek ki, mint az itt felsoroltak.

Az 1893-as összeírás adataiból kitűnik, hogy a letelepítési folyamat széles volt Erdélyben és Magyarországon a XVIII. század második felében és az egész XIX. század folyamán. A vándorcigányok gyakorlatilag jelentéktelen kisebbségre apadtak. A cigányok túlnyomó többsége falusi vagy városi környezetben telepedett le, ahol valamilyen mesterséget tanultak, amiből meg tudtak élni. Néhányan (ami igaz, nagyon kevesen) egyenesen kisbirtokosok lettek. Az 1893. évi statisztika mutatja, hogy a cigányoknak a többségi lakosság életformájába való integrálódásának a teljében vagyunk. Igaz, hogy a legtöbb cigány szociális helyzete periférikus volt. Nyilvánvaló viszont az a tény, hogy a XIX század végére a cigányok olyan mértékben kerültek közelebb a többségi lakosság társadalmi és foglalkozási körülményéhez, mint soha a korábbi időben. A cigányok sokat veszítettek társadalmi, foglalkozási és kulturális sajátosságaikból.

Ez viszont nem jelentette feltétlenül a cigányok nyelvi és kulturális beolvadását, amire az osztrák–magyar hatóságok politi-

¹⁴⁸ *A Magyarországon*. 51.

¹⁴⁹ Uo. Lásd a 82. és 83. oldalon a táblázatokat.

¹⁵⁰ Uo. 69.

kája irányult. Kétségtelen, hogy, kizárólag Erdélyről szólva, egyes területeken a cigányok teljesen beolvadtak a román, a magyar, a székely, még a szász falusi közösségekbe is. Az etnikai elkülönülés azonban az olyan helységekben is megmaradt, ahol a cigányok és a többségi lakosság érintkezése szorosabb volt, amint a cigány lakások elhelyezkedéséből kitűnik. Erdélyben a cigányok jobban megőrizték etnikai azonosságukat, mint Magyarországon. Erdélyben, ahol a románok, a magyarok, a szászok közötti etnikai különbségek és a nemzeti öntudat – főleg a „nemzetiségek századában” – rendkívül erős volt, a települések szélén élő cigányok a században mindvégig külön közösséget alkottak, még akkor is, ha elsajátították a helybeliek nyelvét és elhagyták a saját nyelvüket. A cigányok „elnemzettelenítési” folyamata Erdélyben kisebb mértékű volt, mint Magyarországon vagy a Régi Regátban (királyságban – a ford.).

IV. FEJEZET

A CIGÁNYOK ROMÁNIÁBAN A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

1. A cigányok helyzete a két világháború között *Beilleszkedés és beolvadás*

1918-ban, az egységes román nemzeti állam megszületésekor, Nagy-Románia polgárai lettek a besszarábiai, bukovinai, erdélyi (Bánsággal, Körös-vidékkel és Máramarossal együtt) cigányok¹ is. Az új tartományokban lakó cigányok részben eltérő történelmi tapasztalatai és kulturális sajátosságai rendkívül bonyolulttá tették a romániai cigány lakosság képét.

Az 1930. évi népszámláláskor 265 501 személy vallotta magát cigánynak, vagyis a romániai lakosság 1,5%-a.² Az ország településeinek csaknem a felén éltek akkor kisebb vagy nagyobb számban cigányok. 221 726 cigány (a cigányság 84,5%-a) élt falun, 40 775 (15,5%) pedig a városokban. A falusiak 1,5%-a volt cigány, a városiak 1,1%-a. Tartományonkénti megoszlásuk nem volt egyenletes. A legtöbb cigányt Erdélyben írták össze; a Kárpátokon belüli tartományban 75 342 cigány élt, a lakosság 2,3%-a. Havaselnén 71 784 cigány élt (a lakosság 1,8%-a), Moldvában 32 194 (1,3%), Olténiában 22 239 (1,5%), a Bánságban 17 919 (1,9%), Körös-vidék–Máramaroson 15 895 (1,3%), Bukovinában 2 164 (0,3%), Besszarábiában 13 518 (0,3%), Dobrudzsában 11 446 (1,4%). A legtöbb cigány a következő megyékben lakott: Ilfov (Bukaresttel együtt) 17 230, Maros 11 305, Dolj 8065, Kolozs 7869,

¹ 1919. április 27-én a Dicsőszentmártonban összehívott erdélyi cigánygyűlés képviselői üdvözölték az 1918. december 1-ji gyulafehérvári országgyűlés határozatát, Erdély egyesülését Romániával, és hűséget esküdtek az új hazájuknak. (1918. *Unirea Transilvaniei cu România*. III. kiadás. Bukarest, 1978, 666, 667.)

² *Recensământul general al populației României din decembrie 1930, II (Neam, limbă maternă, religie)*. Bukarest, 1938, XXXII–LVI. Lásd még a Bukaresti Állami Levéltárat, Minisztertanács Elnökségi gyűjtemény (a továbbiakban A.S.B., P.C.M. alap) 42/1940. irat.

Kis-Küküllő 7 573, Prahova 7 348, Ialomița 7 228. A lakosság egészéhez viszonyítva a cigányok aránya Erdélyben volt a legnagyobb: Kis-Küküllő 5,1%, Naszód 4,1%, Maros 3,9% és Fogaras 2,9%.

A tartományok közötti különbségek a cigányoknak a települések lakosságának egészéhez viszonyított arányára is vonatkozik. Erdélyben majdnem minden településen éltek cigányok, de kisebb számban, míg a Régi Regátban bizonyos helyekre tömörültek. Munténia, Olténia és Moldva számos településén igen magas volt az arányuk, itt több tucat falunak kizárólag cigány lakói voltak. Ugyanitt találhatók azok a települések is, ahol a cigányok sokan voltak. A legtöbben Bukarestben éltek: 6795 személy (a lakosság 1,1%-a), azután következett Urziceni (13,4%), Orsova (8,5%), Țirgu Frumos (8,3%) és Mizil (8,1%).

Az 1930. évi népszámlálás során 101 015 személy (a cigányság 37,2%-a) anyanyelve a cigány volt. Az ország lakosságának 1,5%-át jelentik, a cigány anyanyelvűek csak 0,6%-át. Voltak olyan megyék, amelyekben tömegesen éltek cigányok, akik csaknem teljesen elvesztették anyanyelvüket: Szeben megyében a cigányok 10,3%-ának az anyanyelve cigány volt, Fogarasban 10,7%, Brassóban 11,5%, Gorj megyében 13,0%, Prahovában 16,0%, Vâlcea-ban 17,7%. Bukovinában, Dél-Erdélyben és Havaselnén volt jellemző a cigány nyelv elhagyásának folyamata. Mivel a cigányok 2/3-nak a román, a magyar (Erdély magyarulakta vidékein) vagy más nyelv lett az anyanyelve, egy hosszú és előrehaladott beolvadási jelenséggel van dolgunk.

Nem fér kétség hozzá, hogy az 1930-as népszámlálás nem tükrözi pontosan az akkor Romániában élő cigányok számát. A felmérést a megkérdezettek nyilatkozatai alapján állították össze; így voltak olyan cigány eredetű lakosok, akik nem vallották magukat cigánynak. Ezt vagy azért tették, mert a „cigány” nevet lealacsonyítónak tekintették, vagy mert a cigányok más nemzetekhez tartozónak érezték magukat, amelyekkel azonosultak.³ A romániai cigányok reális számát mindenki másként látta azok közül, akik ezzel a népességgel foglalkoztak. Bizonyos adatokat hoztak napvilágra: Martin Block úgy számolt, hogy Romániá-

³ S. Manoilă, D. C. Georgescu: *Populația României*. Bukarest, 1938, 59.

ban 350 000–400 000 cigány élt.⁴ Egyes román biopolitikai szakértők, akik a „cigányveszélyre” akarták felhívni a közvélemény figyelmét, 400 000,⁵ sőt 600 000 cigányról beszélnek.⁶ Mások a cigányok soraiból eltérő adatokat hoztak nyilvánosságra, 1 millióra becsülve a cigányok számát.⁷ Ion Chelcea, aki behatóan tanulmányozta ezt a kérdést⁸ a Romániában élő cigányok számát az 1930-ban összeírt lélekszám kétszeresére, vagyis 262 501 helyett 525 000-re tette. Ő három csoportba sorolja a cigányokat: *a)* akik külső jellegükben is igazi cigányok, és „tudatosan” ehhez az etnikumhoz tartoznak, *b)* akik a beolvadás határán állnak, akik az etnikai hovatartozásuk tekintetében ingadoznak, *c)* akik teljesen beolvadtak, de akik még felismerhetőek.⁹ A népszámlálási adatok kiigazítására irányuló próbálkozások igen kis mértékben vették figyelembe az etnikai beolvadás folyamatát, amelynek következtében a cigány eredetű lakosság egy része integrálódott a többségi lakosságba adott övezetben vagy helységben. Megfigyelték, hogy a hegyeken túli tartományokban a cigányok határozottabban nyilatkoztak, mint a Régi Regátban élő társaik, ahol az összeírás idején a cigányok ténylegesen többen voltak, mint amennyit nyilvántartásba vettek. Ennek az eltérésnek a magyarázata az igen erőteljes erdélyi etnikai és nemzeti definícióban, valamint a cigányok tömeges asszimilációs folyamatában rejlik, ami a Kárpátoktól délre és keletre ment végbe egész idő alatt, még a két világháború közötti időszakban is.¹⁰ Az említett fenntartásokkal élve, a népszámlálási adatok az egyedüli megbízható adatok, és ezeket tekintették a való helyzethez legközelebb állóknak, amikor a 40-es évek elején felmerült bizo-

⁴ M. Block: *Mœurs et coutumes des Tziganes*. J. Marty fordította. Párizs, 1936, 64.; Ua.: *Die materielle Kultur*, 52.

⁵ I. Facaroaru: *Amestecul rasial și etnic în România*. In *Buletinul eugenic și biopolitic*. IX, 1938, 282.

⁶ Gh. Făcăroaru: *Câteva date în jurul familiei și statutului biopolitic*. Bukarest, 1941, 17. (Kivonat a *România Eroicaból*).

⁷ Az 1938-as Romániai Romák Közgyűlése szerint ők a 784 793 cigány érdekeit képviselik (G. Potra: *Contribuțiuni*. 125, 126.). A *Timpul* folyóiratban (Craiova, III., 41. szám, 1934. július 29. 1.) 1 millió romániai cigányról írtak (!)

⁸ I. Chelcea: i. m. 63–88. (A Hány cigány van Romániában? című fejezet).

⁹ Uo. 84.

¹⁰ A.S.B., P.C.M. alap, 42/1940, f. 5–6.

nyos faji természetű intézkedések fogyanatosítása a cigányok ellen.

A népszámlálás számadatai alatta maradtak a XIX. század végén készített összeírásoknak. A cigányok számának csökkenése a népszámlálások során a beolvasztási folyamattal magyarázható az évtizedek folyamán. A legtöbb településen 1930-ban kevesebb cigányt írtak össze, mint korábbi népszámlálásokon. A két népszámlálás között eltelt időszakban körülbelül 200 községből eltűntek a cigányok. 1893-ban a magyar hatóságok által Erdélyben, Körös-vidéken és a Bánságban készített összeírás adatait és a román hatóságok 1930. évi népszámlálási végeredményét összehasonlítva, a cigányok számának jelentős csökkenését tapasztaljuk. 1893-ban 151 711 cigány volt, 1930-ban pedig csak 109 156, tehát 42 555 személlyel, 28,1%-kal kevesebb. Voltak viszont olyan megyék, ahol főleg gazdasági és társadalmi jellegű változások miatt érezhetően megnőtt a cigányok száma: Szilágy megye (44,4%-os növekedés), Beszterce-Naszód (23%), Nagy-Küküllő (8,8%), de általában csökkenés mutatkozott. A Kárpátokon túli 462 községben, ahol 1893-ban mindegyik faluban legalább 50 cigány élt, 1930-ban 127 faluban nem változott vagy nőtt a cigányok száma, 266-ban csökkent, míg 69-ből teljesen eltűntek a cigányok.¹¹ A beolvasztási jelenség a Regátban volt a legszembetűnőbb. A XIX. század végén legkevesebb 200 ezer főre becsült cigány közül 1930-ban a Régi Regát tartományaiban már csak 137 663 cigány volt, ami megközelítőleg 31%-os csökkenést jelent.

A népszámlálási adatok szerint a két világháború közötti Romániában a cigányság számbelileg a hatodik nemzetiség volt a románok, a magyarok, a németek, a zsidók, az ukránok és az oroszok után. A cigány népesség rendkívül heterogén konglomerátum volt, különböző nyelvű, foglalkozású, társadalmi helyzetű stb. csoportokkal. Egyesek a régi cigány nemzetségeket folytatva, többé-kevésbé megváltozott formában a hajdani közösségi életet éltek: rézművesek, medvetáncoltatók, kanálkészítők stb. A legtöbben viszont szakítottak a hagyományos életformával; a román vagy más nemzetiségű lakosság között éltek, beleolvad-

¹¹ Uo. f. 14-16.

tak az adott falusi vagy városi közösségbe.¹² Ami mégis egyesítette ezeket az egymástól nagyon eltérő cigánycsoportokat és a cigány identitás tudatát adta nekik, az a közös eredeten kívül és kitzasztott társadalmi helyzetükön kívül másodsorban az a körülmény volt, hogy a környezetük lakossága elszigetelte őket, mint cigányokat.

A két világháború közötti évtizedekben a Romániában élő cigányság jelentős változásokon esett át. Az ország korabeli társadalmi fejlődése őket is érintette. Foglalkoztatási szempontból ugyan továbbra is megőrizték egyik jellegzetességüket. Egyes csoportjaik tovább folytatják hagyományos mesterségeiket. Vanak követői a cigány kézművességnek. Ebben a korban is a román falvakban például a kovácmesterséget kizárólag cigánymunkának tartották. Ugyanígy a téglavetést és a paraszti gazdaságban használt szerszámok készítését is. A teknővájók látták el általában a háztartásokat a szükséges faáruval. És cigány muzsikuskok zenéltek mindenütt.¹³

Ezek a mesterségek viszont, amelyek a cigányokra a legjellemzőbbek voltak, egyre inkább hanyatlásnak indultak. Az ipari cikkek versengése és a falusi környezet fejlődésének következtében a parasztok a cigányok által készített kezdetleges tárgyak helyett gyári készítményeket vásárolnak. Ezenkívül a korábbinál sokkal nagyobb számban román mesteremberek is megjelentek a falvakban, megtörve a cigányok korábbi „monopóliumát”. A 30-as években készült néprajzi kutatások rávilágítottak a teknővájók válságos helyzetére. Egész teknővájó települések indultak hanyatlásnak sajátos foglalataskodásuk tekintetében. Elvesztették monopolhelyzetüket a parasztgazdaságoknak fából készített termékekkel való ellátásában. Ezentúl csak kisebb tárgyakat készítettek: seprűket, orsókat, gereblyéket stb.; és más megélhetési forrást is kellett keresniük. Erdélyben a teknővájó és az aranymosó cigányok általában más munkához alkalmazkodtak (földművelés a falujukban, idénymunka más helyen, szőnyegkereskedelem). A Regátban viszont idegenkedtek minden egyéb elfoglalt-

¹² A korabeli cigánylakosságról lásd: I. Chelcea: i. m. 22–62.

¹³ A Romániában élő cigányok foglalkozását a XX. század első feléből, etnográfiai oldalról is, lásd: M. Block: *Die materielle Kultur*. 87–125.; I. Chelcea: i. m. 102–149.

ságtól. A teknővájó cigányok egy része proletárrá válik a szó rossz értelmében. A sajátos mesterségük eltűnésével a teknővájó közösségek is feloszlanak¹⁴. Az ipari konkurencia miatt ekkor tűnnek el a forrasztó cigányok. A meszelő és a házaló cigányasszonyok egyre ritkábban tűnnek fel a bukaresti városképben. A cigány kőművesek külföldi mesterek versengésével néznek szembe. A lókupecsek is eltűnően vannak. A medvetáncoltatóknak megtiltják munkájuk folytatását, az Állatvédő Társaság tiltakozásai miatt.¹⁵ A cigányok más szakmai csoportjait is bizonyos korlátozásokkal sújtják.¹⁶ Még a muzsikus mesterség is hanyatlásnak indul. A gramofon, a rádió, a modern zenét játszó zenekarok konkurenciája miatt egyre csökken a muzsikus cigányok száma, sok városban eltűnnek a cigánybandák.¹⁷ Sőt a cigány zenészek az ország egyes területein elvesztik sokáig élvezett monopolhelyzetüket, mivel a zenélést külön iskolákban is tanítják, és sok román megtanulja azt.¹⁸ Ilyen előzmények után sok cigány kényszerült rá, hogy más mesterség után nézzon. A két világháború között így felvirágzott a cigányok vándor kereskedése. Egyes vándorcigány csoportok kóborlásuk során sajátos készítményeket a paraszti háztartás termékeivel már korábban is elcseréltek, amiket aztán máshol adtak el. Ez azonban csak kiegészítő foglalkozás volt. A két világháború között a házalás sok cigány mestersége lett. Széles körben elterjedt főként a méteráru-kereskedelem. Főleg Erdélyben voltak házaló cigányok, akik a hatóságok által kiadott engedéllyel folytatták mesterségüket. A legtöbb esetben azonban azok a cigányok, akik kénytelenek voltak felhagyni hagyományos mesterségükkel, olyan foglalatatoskodás felé orientálódtak, amit a társadalom lenézett. Az elszegényedés a kis kézműves cigányból nem csinált munkást, a legjobb esetben napszámos vagy utcaseprő lett belőle. A két világháború

¹⁴ I. Chelcea: i. m. 119–124.

¹⁵ Bukaresti Állami Levéltár, a Csendőrségi Főfelügyelőség alapja (a továbbiakban A.S.B., I.G.J. alap), 95/1940. okirat, f. 269–276, 459, 460.

¹⁶ *Glasul Romilor*, III., 11. szám, 1938. június 8.; IV., 12. szám, április 5. 2. (Messerű care dispar című cikk).

¹⁷ Uo. III., 11. szám.3.; *Timpul*, III., 40. szám, 1934. július 18.2.

¹⁸ O. Bârlea: „Conservatorul” de lăutari din Rociu. In *Sociologie românească*, IV., 1942., 471–475.

közötti időszakban a cigány népesség foglalkoztatási struktúrája radikálisan átalakult.

A falun élő cigányok többsége mezőgazdasági vagy ehhez kapcsolódó munkát vállalt. Az 1918–1920-ban megvalósított romániai földreform következtében a falun élő cigányok egy része is kisbirtokos lett. A háborúban harcolt cigányok és családjuk – egyes helyeken más cigányok is – a többi paraszthoz hasonlóan kis parcellákat kaptak. A reform nem érintette viszont a nomád cigányokat, akik nem kötődtek egyetlen faluhoz sem. Hasonlóképpen a teknővájók többségének sem adtak földet, akik a mesterségük sajátossága miatt erdős övezetekben laktak, és így nem telepedtek le maradéktalanul. A sok kisbirtokos cigány miatt, a románoktól elválasztó szakadék kezdett elmosódni. A cigányok letelepítésével együtt megkezdődött beolvadási folyamat így erős impulzust kapott.

A tulajdonképpen mezőgazdaságban betöltött szerepük viszont mellékes volt. Egy-egy falu viszonylatában jelentéktelen volt a cigányok tulajdonában lévő földterület. A szántó-vető munka nem volt a cigányok kedvenc foglalkozása. A két világháború között uralkodó gazdasági-társadalmi körülmények között és főleg a román falu polarizálódása miatt sok cigány elvesztette földjét, amit a földreformtól kapott. Ion Chelcea az Olt völgyében 1939-ben készített adatfelvétel során megállapította, hogy Sárkány faluban a cigányok földjük 57,9%-át eladták, Alsóucsán 73,3%-os volt ez az arány¹⁹. A cigányok, mivel általában nem volt vagy nagyon kevés földjük volt, részes művelésbe vállaltak vagy árendába vettek földet. Sokan napszámért, terményért dolgoztak, vagy pedig adósságaik fejében.

A cigányok ugyan nem lettek földművesek, de még mindig nagy szerepet játszottak a mezőgazdasági szerszámok javításában vagy más falusi mesterségek folytatásában. Az ország egyes részein a kézműves munkákat – főleg a kovácmesterséget – továbbra is szinte kizárólag a cigányok végezték el. Hasonlóképpen általában a cigányok közül kerültek ki (főleg Erdélyben) a falu kondásai és csordásai.

¹⁹ I. Chelcea: i. m. 104, 133.

A falusi cigányoknak a két világháború közötti időszak vitathatatlanul sok tekintetben fejlődést hozott. Jobb házakat építettek, mint a múltban, jobban kötődnek a mezei munkához, egyesek közülük pedig földbirtokosok lettek, egyre jobban beilleszkednek a falusi közösségbe stb. De a cigányok és a románok közötti különbségek továbbra is megmaradtak. A cigányság továbbra is általános jellegzetességként a falu legszegényebb társadalmi rétege maradt. Rendkívül olcsó és mindig elérhető munkaerőt jelentenek. Alacsonyabb társadalmi és gazdasági helyzetük miatt külön társadalmi osztályt képeznek. Egy besszarábiai faluban – ahol még erősek voltak a múlt századi hatások – készített vizsgálat során kiderült, hogy a cigányok negyedik csoportot alkottak, a „dvoreni” (udvaronc), a „mazili” (hivatalvesztett és adófizető bojárrok) és a „lărani” (parasztok) után.²⁰ Azonban egyre jobban elhalványulnak a cigányok és a románok között húzódó határok. Sok cigány meggazdagodása, a falusi románokhoz közel álló társadalmi-gazdasági helyzet megszerzése elősegíti beilleszkedésüket a falusi közösségbe. Ezek a cigányok elfelejtik anyanyelvüket, rokonságba kerülnek a románokkal, a falusi közösség tagjainak tekintik őket; kifejezik óhajukat, hogy románoknak tekintsék őket, iskolába küldik gyermekeiket, ami valójában előrehaladott beolvadási folyamatot jelent.

A cigányok nyelvi, kulturális és etnikai beolvadása szinte szabályszerűen a földhöz juttatástól függött. Az I. világháború utáni agrárreform, amire akkor került sor, amikor a cigány népesség nagy része már integrálódott, gyorsította ezt a folyamatot. A Román Szociális Intézet szociológusai által végzett helyi szintű kutatások tanúsítják ezt a fejlődést. Egy Naszód megyei faluban végzett kutatás például kiderítette, hogy az itteni cigányok nem beszélték az anyanyelvüket, nem követték a cigány szokásokat, román énekeket énekeltek és román táncokat jártak, román népviseletbe öltöztek, és sok más sajátos cigány elemet románnal váltottak fel. A románokhoz való közeledés egyre nyilvánvalóbb lett. Részt akartak venni a közösségi életben, románnak tartották magukat és azt akarták, hogy románoknak is tekintsék őket. Kiváltképpen a románok és a cigányok közötti vegyes házassá-

²⁰ Domnica I. Păun: Țigani în viața satului Cornova. In *Arhiva pentru Știință și Reforma Socială* X, 1932, 1-4 szám. 521.

gok segítették ezt a fejlődést. Az ilyen házasságból született gyerekek románoknak tekintették magukat, úgyhogy a beolvadás már az első nemzedéktől kezdve megtörtént.²¹ Egyes helyeken a keveredés következtében végbement cigány sorból a románba való felemelkedést „nembéli felemelkedésnek” nevezték.²²

Ez a nyelvi és etnikai beolvadási tendencia a romániai cigányok jelentős részére volt jellemző. Az etnikai átalakulás véleményünk szerint a cigányok jelentős részét érintette. A folyamat kiterjedését viszont nehéz megállapítani. Azok a falvak, ahol néhány évtizede még sok cigány élt, (csaknem) teljesen románná váltak, ez utóbbiak elrománosodása következtében. Sok helyen a lakosság csak azokat hívta „cigányoknak”, akik nem régen települtek le. A falu régi cigányai, akik évtizedekkel vagy évszázadokkal azelőtt telepedtek le, már beolvadtak a helyi közösségbe. Csak a neve vagy a bőrszíne árulkodott egyesek eredetéről. Az egyes helyeken megtalálható „cigánysor” helynév mutatja, hogy a falunak azon a részén valamikor cigányok laktak.²³

A két világháború közötti időszak román társadalmának minden szinten az volt az általános véleménye, hogy a cigányok a végleges beolvadás küszöbén állnak, a teljes felszívódás csak idő kérdése. A 30-as években végzett és ezt a népeiséget is felölelő falusi szociológiai kutatások is erre a következtetésre jutottak.

A foglalkoztatási és küllemi változások következtében a hagyományos közösségi élet is hanyatlásnak indult. A legtöbb cigányközösség felbomlott. A nomád cigányok most már elenyésző kisebbséget alkotnak. A hagyományos rendek és a cigányvezetők hatalma hanyatlik. Egyetlen nemzedék leforgása alatt a cigányok sokat veszítettek kulturális és civilizációs örökségükből. Ebben a korban más, a hagyományostól eltérő összetartó erők születnek: a cigányszervezetek, az újszerű cigányvezetők, a külön etnikai csoporthoz való tartozás tudata.²⁴ Ezek a modernizációs folyamat kezdetét jelzik.

²¹ A. Boia: Integrarea tiganilor din Sant (Nasaud) în comunitatea românească a satului. In *Sociologie românească*, III. 1938, 7–9. szám, 351–365.

²² Domnica I. Păun: i. m. 527.

²³ I. Chelcea: i. m. 97.

²⁴ Lásd a következő alfejezetet.

A román társadalom a társadalmi és a küllemi fenntartások ellenére általában nyitott volt a cigányokkal való érintkezést illetően. A cigány népesség nagy részének elrománosodása, vagy Erdély magyarlakta területein az elmagyarosodása a cigányok befogadására való nagyfokú készség jegyében ment végbe. A cigányság vezetői szintjén minden megmozdulást – keresztelők, esküvők, hittérítés, jótékonyági bálók stb. – segítettek és pártfogolták a román közélet meghatározó személyiségei.²⁵

A nomád cigányok kimaradtak a változásokból. A sátoros vagy vándorcigányok – ahogy a nomádokat hívták – kevesen voltak és egyre fogyóban, de folyamatos vándorlásuk és vonzerejük miatt, amit festői megjelenésük váltott ki, többnek tunk. Ők nem illeszkedtek be ugyanúgy a falusi vagy a városi környezetbe. Mesterségeikkel évszakonként vándoroltak az országban. A közigazgatási, katonai stb. hatóságok nehezen tudták ellenőrizni csoportjaikat. Egy elmúlt kor maradványának tartották őket, ami nem illeszkedett be a modern viszonyokba. Ezért a hatóságok törődtek a vándorlás megszüntetésével. A központi vezetés alig szólt bele a probléma megoldásába, a helyi szervekre bízta azt. A vándorcigányok csak a helyi hatóságok engedélyével verhetek sátrat a falvak szélén. Mivel veszélyt jelentettek – gyakran lopással vádolták őket – sok esetben elűzték ezeket a cigányokat. 1933-ban szabályozzák a kérdést, olyan értelemben, hogy 8 napig tartózkodhattak egy helyen.²⁶ 1934-től kezdve megtiltották, hogy a nomád (vagy kézműves) cigányok a Csendőrség Központi Felügyelete által kiállított engedély nélkül vándoroljanak az országban.²⁷ Gyakran előfordult, hogy azok a falvak, amelyeknek a szélén huzamosabb ideje sátoroztak vándorcigányok, mindent megtettek, hogy ezeket a csoportokat eldugott helyre távolítsák, a forgalomtól távol, hogy ne jelentsék a falu szégyenfoltját.

A nomadizmust csak úgy lehetett felszámolni, ha falvakhoz kötik a cigányokat. Voltak olyan községek, ahol a hatóságok földet adtak a „helybeli” sátoros cigányoknak, hogy házat építsenek rajta. Országos szinten viszont nem volt ilyen letelepítési

²⁵ G. Potra: *Contribuțiuni* 125.

²⁶ *Timpul*, II. 17. szám, 1933. november 14. 1.

²⁷ Uo. VI. 66. szám, 1937. augusztus 17. 2.

politika, így gyakran előfordult, hogy a csendőrök a falvakból még a földtulajdonos cigányokat is elűzték. Azok a cigányszervezetek, amelyek a nomádok „csavargásának” felszámolásában a cigány népesség felszabadításának egyik elemét látták, házhelyet kértek a sátorosok számára – hogy helyhez legyenek kötve²⁸ – és esetleg megművelhető földet. A két világháború között azokon a vidékeken, ahol föld állt rendelkezésre, felvetődött a vándorcigányok „telepítésének” gondolata. A problémával több ízben is foglalkoztak a hatóságok, de konkrét intézkedést nem hoztak. Érdekes a cigányok reagálása erre a hírre. Hogy kikerüljék a telepítést, sok helyen cselhez folyamodtak: házakat vásároltak a faluban, így jogilag az illető község lakói lettek. Letelepedésük azonban csak formális volt. Nem mondtak le teljesen a régi életmódjukról. A házakban inkább a lovakat tartották, ők pedig továbbra is a szabad ég alatt éltek. Ion Chelcea az alsóporumbáki (Fogaras megye) sátoros cigányok helyzetéről ír, akik megvásároltak egy helyet a faluban, amelyen házak voltak. Kezdetben megpróbálták beköltözni a házakba, később felhúzták a sátrakat a szobában, és abban laktak. Végül a sátrakat kivitték az udvarra, a szobák pedig üresen álltak.²⁹ A cigányok vándorlása azután is folytatódott, amikor már ház- meg földtulajdonosok lettek. Mozgási területük azonban általában ugyanarra a megyére vagy néhány községre szűkült. Egyre több nomád cigány mond le erről az életmódról és telepszik le véglegesen, a szekérkaravánokban csökken a sátrak száma, a közösség szét-esőben van, és sajátos szervezeti felépítése is bomlásnak indul. 1942-ben, amikor a román hatóságok a Dnyeszteren túlra deportálták az ország területén élő nomád cigányokat, ezek 11 441-en voltak.³⁰

²⁸ Uo. II., 17. szám, 1933. november 14.1. (Colonizarea tiganilor nomazi című cikk.)

²⁹ I. Chelcea: i. m. 14.

³⁰ A.S.B., I.G.J. alap, 1942/126. számú irat. f. 204.

2. „A szervezkedés” A 30-as évek emancipációs mozgalma

A Romániában élő cigányok két világháború közötti fejlődését cigányszervezetek és felszabadítási mozgalmuk megjelenése is bizonyítja.³¹ Ekkor jelent meg az új típusú cigány elit. A román társadalomra a két világháború között jellemző mobilitás utat nyitott a cigány származású személyek érvényesülése előtt.³² Voltak ebben az időszakban a cigányok soraiból kikerült értelmiségiek, művészek, kereskedők stb., akik nem tagadták meg eredetüket és részt vettek közösségük életében. Ez új jelenség volt. Eddig törvényszerű volt, hogy egyes cigányok társadalmi felemelkedése etnikai identitásuk elvesztéséhez vezetett. Ezek az emberek, akik bizonyos társadalmi pozíciót értek el, és akik a cigányok szemében a siker példaképei voltak, a közösség formális vezetői lesznek. A cigányok régi társadalmi szervezete teljesen eltűnt. A helyi vagy a területi közösségek élén még mindig a cigányvajdák és a vezérek álltak. Az új elitnek azonban egyre nagyobb lesz a szerepe a régi vezetők rovására.

A 20-as és a 30-as években azokon a helyeken, ahol jelentős cigány közösség élt, polgártársaik példáját követve, a cigányok saját társadalmi-szakmai szervezeteket alapítottak. Ezekben tömörültek az azonos foglalkozású, azonos érdeklődésű cigányok. A román társadalomban az ilyesféle szervezetek egész hálózata épült ki. A muzsikások több városban is létrehozták saját szervezetüket. A legfontosabb „A zenélő ifjúság” nevű volt, Bukarestben. Vezetői közül, a híres Grigoraș Dinicu a cigányok társadalmi és kulturális egyenjogúságáért harcolt. Kálborban (Fogaras megye) Lazăr Naftanailă cigány paraszt 1926-ban megalapította a helyi cigányok egyesületét, az „Új Paraszti Testvériség” társaságot. Ez a szomszédos szász egyletek mintáját követte, és a cigányok gazdasági és kulturális felemelkedését szorgalmazta.

³¹ G. Potra: *Contribuțiuni*. 124–126.; Fr. Rimmel: *Die Roma Rumäniens. Volk ohne Hinterland*. Bécs, 1993, 45–61.; T. Amza: *Țiganii o lume a contrastelor*. [Bukarest], 1994, 65–70.

³² J. E. Gyurgyevich: *Die Romi. Zur Volkwedung der Zigeuner Rumäniens*. Szeben-Hermannstadt, 1934, 45–61. (kivonat a *Der Spiegel*ből); uő.: *Zigeunerromantik in den Karpathen. Vom Nomadentum zur Zivilisation - Einbuch in die Kultur*. Hermannstadt, 1937, 5.

1934-35-ben újságot is szerkesztettek „Cigány Nemzet” címmel.³³ Sárkány falu (Fogaras) cigányainak is volt saját társaságuk. Fogarason a cigányoknak saját temetkezési egyesületük³⁴ volt.

Idővel felötlött az ország valamennyi cigányának egyesítése egy etnikai jellegű szervezetben, amely érdekeiket védi. Ennek a gondolatnak a kezdeményezője Calinic I. Popp-Serboianu, aki cigány származású archimandrita volt. Teológiai tanulmányokat végzett, és egy Párizsban 1930-ban megjelent könyv szerzője (*Les Tsiganes. Histoire-Ethnographie-Linguistique-Grammaire-Dictionnaire*). Papként szolgált, és egy ideig szerzetes volt olténiai kolostorokban, ahol sikerült kivívnia a cigányok tiszteletét. A romániai demokratikus keretek lehetővé tették ilyen jellegű társulás létrehozását, sőt ott volt más nemzeti kisebbségek gazdasági, kulturális, politikai stb. szervezetének mintája.

1933-ban két ilyen szervezet is született. 1933 márciusában Calinic I. Popp-Serboianu Bukarestben megalapította a Romániai Cigányok Általános Szövetségét. A Szövetség programja – a társadalmi és kulturális eszméken kívül, amelyek a román társadalmat is foglalkoztatták – a cigányság sajátos problémáit is magába foglalta. Ezek a következők voltak:

- a cigányok írás-olvasásra tanítása, a felnőtteket esti tanfolyamokon, a nomád cigányokat mozgó iskolákban;
- cigány népi egyetem létrehozása, a cigány „nemzeti múzeum” megalapítása;
- cigány történelemmel foglalkozó könyvek kiadása, „ősi énekeink gyűjtése”, „tánciskolákat táncaink számára”;
- műhelyek létrehozása „nemzetünk természetének megfelelő mesterségek” számára;
- „törekvés minden törvényes úton, hogy a városok és a falvak polgármesteri hivatalai, valamint az érintett hatóságok földet adjanak nekünk, és típusházakat építsenek a hajléktalanoknak, akiknek 20-30 év leforgása alatt kell ezt a saját lakást kifizetniük”;
- „törekvés arra, hogy telepítsenek le minden nomád cigányt, megadva nekik a szükséges földet az ország különböző részein; a Szövetség magára vállalja a teljes felelősséget azért,

³³ Fr. Rimmel: i. m. 46, 47.

³⁴ I. Chelcea: i. m. 170.

hogyan letelepíti és jó útra téríti őket, kiirtva a lopást és a kéregetést”;

- az azonos foglalkozású cigányok céhekbe tömörítése és kisiparosként történő elismerése, az ennek megfelelő jogokkal az Általános Társadalombiztosítási Pénztárban;
- „megyei tanácsok” és „az öregek legfőbb tanácsának” megalapítása, a cigányok közötti vitás kérdések rendezésére stb.³⁵

Șerboianu egyik munkatársa, G. A. Lăzăreanu-Lăzurică cigány származású író és újságíró kilépett a Szövetségből, és megalapította a Romániai Romák Általános Szövetségét. Az 1933. október 8-án tartott kongresszuson az ország minden részéről érkezett cigányok megválasztották a vezetőbizottságot, amelynek elnöke G. A. Lăzăreanu-Lăzurică lett, tiszteletbeli elnöke pedig a zenész Grigoraș Dinicu. Lăzurică ugyanakkor felvette a „romániai cigányok vajdája” címet.

A két szervezet között harc folyt a tagokért, a cigányok sorai-
ban. A vezetők kölcsönösen vádolták egymást a korabeli sajtó-
ban. A hatóságok nem voltak kívülállók ezekben a vitákban. Pillanatnyilag azonban a kettő közül egyiknek sem sikerült törvényesítenie saját szervezetét. A hatóságok különböző kifogásokkal utasították vissza törvényes elismerésüket.

A Szövetségben belül nézeteltérések mutatkoztak. 1934 őszén Lăzuricát eltávolította az elnöki székből Gheorghe Niculescu alelnök, aki bukaresti virágárus volt, valamint a Munkaügyi Minisztérium és a Kereskedelmi Tanács tanácsosa is, aki kinevezte önmagát a „romániai romák aktív elnökének és vajdájának.” 1934 novemberében sikerült elismertetnie a Szövetséget mint jogi személyt. A Romániai Cigányok Általános Szövetsége, amelynek élén megint Șerboianu és Lăzurică állt, meg is kapta a jogi elismerést 1935-ben, de nem sikerült elfogadtatnia magát; végül eltűnt, átadva a helyet a rivális szövetségnek. A Niculescu vezetése alatt álló UGRR (Romániai Romák Általános Szövetsége) kétségtelenül a cigányok legfontosabb szervezete volt, az egyetlen, amely országos szinten működött. A Szövetség statisztika-

³⁵ *Timpul*, II. 11–12. szám, 1933. szeptember 25. 1, 2.

tikája szerint 1939-ben a megyékben 40 fiókszervezete volt, 454 alközpontja és 784 793 tagja (!).³⁶

A Szövetség célkitűzése a „roma nemzet egyenjogúsítása és felébresztése” volt. Arra törekedett, „hogya a mi roma nemzetünk sorsa javuljon, hogya szégyenkezés nélkül élhessünk a honfitársaink mellett.” Az UGRR programja pontról pontra átvette a korábbi szövetség célkitűzéseit.³⁷ Az UGRR formálisan 1941-ig működött. Az 1938-as hatalomváltással (a királyi diktatúra bevezetésével) viszont korlátozták tevékenységét. Követelésének teljesítésére irányuló akciójával, a hatóságoknál folytatott állhatatos közbenjárásával sikerült földhöz juttatnia a nomád cigányok egy részét, a Patriarkátus közvetlen támogatásával sok vándorcigányt megkereszteltek³⁸ és sok párt adtak össze; a Szövetség jogügyi osztályt hozott létre, ahol tagjai ingyenes jogi tanácsokat kaptak; elérték, hogya egy orvosi rendelőben és egy szülészeten a cigányok ingyenes ellátást kapjanak; közbenjártak a hatóságoknál, hogya vándorcigányok szabad utazási engedélyt kapjanak, hogya folytathassák mesterségüket,³⁹ több megyei gyűlést és országos kongresszust is tartottak; az UGRR saját újságokat is kiadott: az *O Róm* címűt, Craiovában (két számmal 1934 szeptember–októberében) és a *Glasul Romilor*t Bukarestben (1934–1941) stb.

Tartományi szinten a 30-as évekből az olténiai mozgalmat kell megemlíteni. Egy csoport cigány származású értelmiség: Aurel Manolescu-Dolj (újságíró), Marin I. Simion (költő), N. St. Ionescu (ügyvéd), és C. S. Nicolăescu-Plopșor tanár fektették le egy helyi cigányszervezet alapjait. A hagyományos cigány vezetők támogatását is sikerült megnyerniük. 1933-ban M. I. Simion, Șerboianu egyik munkatársa néhány cigányvajdával együtt megalapította a Romániai Cigányok Általános Szövetségének Olténiai Tartományi Körét. Az olténiai cigányok a Szövetség kettészakadása után is hűek maradtak Șerboianuhoz. A. Manolescu-Dolj kikiál-

³⁶ G. Potra: *Contribuțiuni*. 124, 125.

³⁷ *Glasul Romilor*, I. 1. szám, 1934. november 1–15. 1, 2.

³⁸ Miron Cristea pátriárka és a helyi hivatalok képviselőinek jelenlétében 1934. október 14-én Ploieștiben 100 nomád cigányt kereszteltek meg (*O Róm*, I. 2. szám, 1934. október 22. 2.; *Glasul Romilor*, I. 1934. 1. szám, 1.)

³⁹ *Glasul Romilor*, I. 1934. 1. szám, 3.

totta magát az olténiai cigányok „nagyvajdájának”. 1934-ben, amikor az UGRR megkapta a jogi státust, az olténiai vezetők átléptek ebbe a szövetségbe, hogy 1936-ban kilépjenek, mivel szerintük a központ nem törődött az olténiai cigányok sorsával, és önálló szervezetet hoztak létre craiovai székhellyel. Hovatarozásától függetlenül az olténiai szervezet egész idő alatt aktív szerepet játszott. Fő vezetője M.I. Simion volt, aki önmagát szintén „az olténiai cigányok vajdájának” nevezte. Ezekben az években Olténiában cigány gyűléseket tartottak, a nomád cigányokat is bevonták a Szövetségbe. Közbenjártak a hatóságoknál olyan esetekben, amelyekbe belekeveredtek a cigányok. 1933-ban megalakították a craiovai kosárfonók szakszervezetét, amelyet nyilvántartásba vettek a törvényszéken.⁴⁰ Az olténiai szervezet saját kiadványokat is megjelentetett. 1933 szeptemberétől az olténiai szervezet a *Țimpul* című újságot is támogatta, amelyet A. Manolescu-Dolj adott ki; az újság 1938-ig jelent meg. 1934-ben az *O Róm* – az UGRR félhivatalos lapja – két száma jelent meg. Az olténiai cigányszervezet égisze alatt hozták létre az „*O Róm*” Könyvtár sorozatot, amelyben C. S. Nicolăescu-Plopșor 1934-ben két cigány folklór könyvet jelentetett meg, cigány nyelven és román fordítással: *Ghileă romané (Cântece țigănești, Cigánydalok)* és *Paramiseă romané (Povești țigănești, Cigánymesék)*.

Ezek a vezetők megpróbálták elmélyíteni a cigányok etnikai identitástudatát. A cigányszervezetek és sajtótermékeik bevezették a „roma” kifejezést, amit mindenki el akartak fogadtatni. Elutasították a „cigány” nevet, mivel lealacsonyító, és kérték, hogy az okiratokban és a tankönyvekben a „roma” nevet használják. A téma köré még elméletet is gyártottak; kijelentették, hogy a „roma” szó szanszkrit eredetű, ami e népesség nemes eredetét bizonyítaná, a mai helyzetükkel ellentétben. Ez is a vezetők által indított emancipációs mozgalomnak az egyik aspektusa. Mindkét cigányszervezet programjában szerepelt a roma egyház⁴¹ megalapításának gondolata, ahol saját papjaik szolgálnának, cigány nyelven, valamint egy roma iskola létesítésének gondolata is, ahol roma tanítók cigány nyelven írt tanköny-

⁴⁰ *Țimpul*, II. 11–12. szám, 1933. szeptember 25.

⁴¹ C. S. Nicolăescu-Plopșor: Casa, școală și biserică romilor. In *O Róm*, I. 2. szám, 1934. október 22. 1.

vekből tanítanának. Ugyanitt esett szó a cigány „törvényhozásról” is: a cigányság törvényszékeiről, amelyek a köztük lévő peres ügyekben ítélnének. Hasonlóképpen érdemes megemlíteni a kulturális örökség, főleg a történelem iránti érdeklődést, ami a cigánysajtóban tükröződik. Ezek az eszmék a saját identitás megőrzésére helyezett hangsúlyt mutatják. Léteztek a beolvadást támogató érvek is – a nomádok letelepítése mindenáron –, így a 30-as évek romániai cigánymozgalmát nem lehet „nacionalista” jelzővel illetni.⁴² A cigányszervezetek tevékenysége a modernitás és a tradíció keveredését mutatja, amely egyben a cigányság helyzetét is jelzi.

Ez volt az, amit a kor szóhasználatában cigány „szervezkedésnek” neveztek. A cigányság kis része vett részt a szervezkedésben, a besorolásuk pedig bizonyos mértékig formális és erőltetett volt. A siker nemcsak a szervezetek vezetőitől és aktivistáitól, az „inspektoroktól” függött, hanem a cigányok helyi vezetőitől (cigányvajdáktól), valamint a hatóságoktól is. A találkozókra összehívott cigányok mozgósítása olykor a helyi hatóságok közreműködésével történt. A cigányszervezetek által szolgáltatott adatok messze álltak a valóságtól. Nehéz is volt egy helyre összegyűjteni annyira különböző csoportokat. A cigányság körében (akár cigányoknak vallották magukat, akár nem) jelentős nyelvi és kulturális eltérések voltak. Egyes kategóriák már nem beszéltek a cigány nyelvet. Tagjai pedig nem is fogadták el, hogy ők cigányok. Természetesen nem minden cigány válaszolt a felhívásra, hogy lépjen be a szervezetekbe.

Meg kell említeni azt a megállapítást is, mely szerint a cigányság vezetői messze álltak a modern vezető típusától. Mint láttuk, hajlottak arra, hogy kisajátítsák a „cigányvajda” titulust. Nem volt régi cím, úgyhogy Romániában a hagyományos cigányvezérek sohasem viselték, inkább a romantikus irodalom terméke volt, ami megteremtette a „cigányvajda” mítoszát. A mi cigányvezetőink felfogása szerint a „vajda” cím birtokosa a helyi vezetők fölött állt, és fennhatósága kiterjedt egy régió vagy az egész ország területén élő cigányokra. A vezérek középszerű személyiségek voltak. Hízelnéppel vették körül magukat; az általuk

⁴² Ahogy J.-P. Liégeois teszi: *Tsiganes*. 295.

irányított újságok tele vannak a személyüket tömjénező írásokkal. A szövetségekből hiányzott a demokratikus szervezettség. Inkább személyes társulások voltak. Egyes vezetők még igyekeztek is saját céljaikra használni a társaságokat, hogy bekerüljenek a politikai életbe. A craiovai *Timpul* újság körüli csoportosulásra volt jellemző ez a törekvés. Doljban a helyi vezetők 1933–34-ben megpróbálták megszerezni a cigányok szavazatait. A. Manolescu-Dolj és C. S. Nicolăescu-Plopșor belépett a Nemzeti Liberális Pártba (a Gh. Brătianu-féle PNL-be); az utóbbi pedig e párt jelöltjeinek listáján szerepelt a megyei tanácsi választásokon.⁴³ Az újság arra kérte a cigányokat, hogy szavazzanak a párt listájára. A választások után felkérték a képviselőket, hogy lépjenek fel a cigányok érdekében. 1937-ben a Keresztény Nemzeti Párt (az Octavian Goga vezette PNC) megnyerte Șerboianu és Lăzurică támogatását. A KNP és az említett két cigányvezető egyre nagyobb befolyásra tett szert Manolescu és *Timpul* című újsága felett. Az év végi választások miatt a KNP folyóirata, a *Țara Noastră* hetente különkiadásban jelent meg a romák számára. Gh. Nicolescu azzal vádolta Șerboianut és Lăzuricát, hogy meg akarják szerezni a cigányok szavazatainak többségét, hogy képviselők lehessenek.⁴⁴

Úgy értékelhetjük, hogy a 30-as évek romániai cigánymozgalmának eredményei szerények. Bizonyos mértékig sikerült felhívni a közvélemény figyelmét a cigányok társadalmi problémáira. A két világháború között a cigányokat a társadalom részének tekintették, a korabeli sajtó pedig bemutatta a cigányszervezetek tevékenységét.

Ezek a tények mind a cigányok sokoldalú fejlődését mutatják Nagy-Romániában. A két világháború között több országban indult el a cigányok szervezkedése saját érdekeik szolgálatában.⁴⁵ Egyes romológusok erről a korszakról egyenesen, mint a „cigány nacionalizmusról” beszélnek. A Romániában történtek az európai cigányság általános fejlődéséhez tartoztak. 1933-ban,

⁴³ *Timpul*, III. 38–39. szám, 1934. június 10. 4.

⁴⁴ Fr. Rimmel: i. m. 57, 58, 60.

⁴⁵ G. Puxon: *Einhundert Jahre Nationalbewegung der Zigeuner*. In *In Auschwitz vergast, bis heute verfolgt. Zur Situation der Roma in Deutschland und Europa*, hrsg. von T. Zülch, Reinbek bei Hamburg, 1979, 291–293.

Bukarestben került sor a cigányok nemzetközi gyűlésére, amelyen sok európai ország küldöttei vettek részt. Megbeszélték a cigányság problémáit és stratégiáját a „fajtánk fennmaradásáért és az azonos polgárjogokért folytatott harcban”, olvasható az elfogadott határozatban. Itt fektették le a nemzetközi cigányszervezet alapjait. Ennek célja az etnikai öntudat és nemzeti büszkeség megszilárdítása volt. Ez volt a legfontosabb cigánytalálkozó a II. világháború előtt.⁴⁶

1938-ban a királyi diktatúra véget vetett annak a demokratikus keretnek, ami ezt az egész pozitív fejlődést lehetővé tette, és emiatt a romániai cigányok története a két háború közötti időszakban csak a kezdetét érhetette meg olyan irányzatoknak, amelyeknek már nem sikerült megszilárdulniuk.

* W. J. Haley: The Gypsy Conference at Bucharest. In *JGLS* (3), 13(1934), 182–190.; G. Puxon: i. m. 292, 293.

AZ ANTONESCU-RENDSZER CIGÁNYPOLITIKÁJA

1. A 30-as, 40-es évek faji szemlélete Romániában és a cigányok

A két világháború közötti időszakban a román társadalom nem fordított különösebb figyelmet a cigányokra. A cigányok sok tekintetben folytatták megszokott életmódjukat. Általában a falvak, a városok peremén laktak. Fejlődésük viszont kétségtelenül a többségi lakosságba való beilleszkedés és beolvadás irányába mutatott. Az ország politikai tényezői számára nem jelentettek etnikai problémát. Annak ellenére, hogy külön etnikumként írták őket össze, akiknek saját nyelvük van, inkább társadalmi kategóriaként kezelték őket. Következésképpen a román kormányok politikai programjában a cigányokat nem sorolták a nemzeti kisebbségek közé. A nemzetiségi törvények nem vonatkoztak a cigányokra is. A két világháború közötti román nacionalizmus mentes volt a cigányellenes megnyilatkozásoktól. A nacionalista elméletekben nem utaltak a cigányokra. A szélső jobboldalnak – elsősorban a vaskárdista mozgalomnak – a kisebbségekkel szemben tanúsított magatartása általában az antiszemitizmusban merült ki. Sem az „elrománosítási” politika, sem a Goga-Cuza-kormány által 1938 elején, majd a királyi diktatúra alatt elfogadott kisebbségellenes törvények nem vonatkoztak a cigányokra. Az 1938 februárjában az Alkotmányban bevezetett jogi és politikai megkülönböztetés a „vérszerinti románok” és a „román állampolgárok” között, a kisebbség helyzetének megszigorítása stb. tulajdonképpen a zsidókat és bizonyos mértékig más nemzetiségeket érintett.¹ Az Antonescu-rezsimig a cigányok kimaradtak az 1938–40-es évek nyíltan rasszista hangúlyú intézkedéseiből. Jellemző, hogy az 1938-ban létrehozott

¹ E. V. Popa: *Minoritățile etnice în statul național român*. Bukarest, 1944, 76, 77.; I. Stanciu: *Statutul juridic al populației evreiești din România în perioada 1878–septembrie 1940*. In *Revista istorică*, III. 1992. 3–4. szám. 329, 330.

Nemzeti Kisebbségi Főbiztosi Hivatal nem foglalkozott a cigányokkal is. A két világháború közötti román politikai életben és az eszmék áramlásában nem létezett „cigányprobléma”, ahogyan „zsidókérdés” létezett.

A cigányok és az általuk okozott állítólagos „probléma” iránti érdeklődés először a kor „tudományos világában” jelentkezett. A cigányok a 30-as években a biopolitika egyes román képviselőinek, a német faji elméletek követőinek figyelmébe kerültek. Romániában a cigányokról készített kisszámú kutatás addig csak a népcsoport történelmével, néprajzával és nyelvével foglalkozott. A két világháború közötti időszak egyik újdonságát a Dimitrie Gusti vezette bukaresti szociológiai iskola interdiszciplináris kutatásai jelentették. A monográfiai kutatási csoportok a cigányokkal, mint a falusi közösség tagjaival foglalkoztak; amikor pedig kifejezetten velük törődtek, ezt azzal a céllal tették, hogy tanulmányozzák integrációjukat és asszimilációjukat a román közösségben.²

Biopolitikai tekintetben kezdtek másként foglalkozni a kérdéssel. Az antropológia tág keretei között, a más országok, főleg a német tudományban tapasztalt fejlődéssel párhuzamosan, nálunk is önállósodott, mint külön tudomány a biopolitika és az eugenika (fajegészségtan). A biopolitika alapjait Romániában a kolozsvári Iuliu Moldovan professzor fektette le. A biopolitika és az eugenika iránti érdeklődés 1926-ban intézményesült, amikor az ASTRA-ban megalakult a biopolitikai és eugenikai alosztály, valamint megjelent a Kolozsvári Közegészségügyi Intézet periodikája, a *Buletinul eugenic și biopolitic* (A biopolitikai és eugenikai közlöny).³ Alkalmazott jellegűek voltak ezek a kutatások. Már kezdettől fogva alárendelték őket a nemzet (mint etnikai közösség) sorsa iránti aggodásnak. A 30-as évek második felében a román biopolitikai szakértők konkrétan a nemzeti kisebbségekkel és ezeknek a románokkal való kapcsolataival foglalkoztak, és útbaigazítást akartak adni az államnak a kisebbségi politikában. Bevezették az „etnikai tisztaság”, az „alacsonyabb rendű etnikumok”, az „etnikai promiszkuitás” stb. fo-

² A. Boia: i. m. Domnica I. Păun: i. m. (521–527.)

³ Cf. I. Făcăoaru: *Antropologia în stat ca știință și ca obiect de învățământ*. [Kolozsvár], f.a. 14–16.

galmát. Véleményük szerint Romániában olyan kisebbségek is éltek, amelyek „bioetnikai veszélyt” jelentettek. Ők az „Európán kívüli eredetű kisebbségek” vagy „teher-kisebbségek”: a cigányok, a zsidók és mások. Eltérően a történelmi kisebbségektől, amelyek nem jelentettek ilyen veszélyt.⁴ Ez volt nálunk a román-ság faji felsőbbrendűségét hirdető elmélet kezdete. Nem volt egy kiforrt elmélet, és követői közül senki sem volt jelentős személyiség. Általában a német fajelmélet egyes elemeinek átvételére szorítkoztak, amelyek a II. világháborúban fontos szerepet kaptak a zsidók és a cigányok kiirtásának előkészítésében.

Ilyen összefüggésben tárgyaltak a cigányok „problémájáról” is. Egyébként magát a fogalmat is ezek a „tanult” emberek vezették be nálunk. A társadalmi kitaszítottság, a nyomor, a nagyméretű bűnözés stb. miatt a cigányokat a román társadalom fekélyének tekintették. A fajelmélet teoretikusai szerint nálunk a „veszély” két irányból érkezett. Egyrészt a cigányok számáról és a lakosság egészére vonatkoztatott arányáról volt szó, valamint a románokhoz képest magas születési arányszámról. Nyilvánvalóan túlzó számadatok kerültek napvilágra, amelyek szerint Romániában 400 000 vagy akár 600 000 cigány él. A 40-es években, hivatalos megbízásból a cigány népesség demográfiájával foglalkozó statisztikusok és a bizalmas anyagok elvetették ezeket a számokat. Az 1930. évi népszámlálás hivatalos adatainak adtak hitelt, noha elismerték, hogy a cigány lakosság egészét nem írták össze. Ma, diakronikusan szemlélve a cigány népesség fejlődését, megállapíthatjuk, hogy a cigányság aránya az ország össznépességéhez viszonyítva nem volt kevesebb, mint a 40-es évek elején. Sőt, a két világháború közötti időszakban, a mult-hoz képest sokkal inkább az volt az irányzat, hogy ez a népesség egyre tökéletesebben integrálódjék, nyelvileg és etnikailag asszimilálódjék. Talán ez is szolgáltatott okot arra, hogy a román fajgyűlölők eljárásában nem a demográfiai érv nyomott legtöb-bet a latban. Az ő megítélésük szerint paradox módon a cigányok beolvadásában rejtett a legnagyobb veszedelem. Ioan Făcăroaru, a cigányokkal kapcsolatos rasszista kutatások fő teoretikusa úgy vélekedett, hogy a másodrendű kisebbségek beolvadása „etni-

⁴ Uő: *Amestecul rasial și etnic în România*. 276–277.

kai sajátosságaink elidegenedését és elszegényedését” jelentené. A cigányság beolvadásának veszélyéről beszélt: „A beolvadási folyamat nemcsak a cigányok nagy száma miatt gyorsult fel és súlyosbodott, hanem a nálunk uralkodó politikai körülmények egyéb tényezői miatt is: a román nép toleráns készsége, a cigányok elterjedése az ország egész területén, társadalmi keveredésük a helyi városi és falusi lakossággal, a közös iskola, sok cigánynak földhöz juttatása és letelepedésük megkönnyítése, ami előmozdította beilleszkedésüket a román közösségbe, bármilyen törvényes megszorítás hiánya és végül a kormányok és a közigazgatási hivatalok védő hajlandósága.”⁵ A szerző elégedetlen volt, hogy Romániában, ahol a legtöbb cigány él – szerinte legkevesebb 400 000 –, a hatóságok semmilyen intézkedést sem hoztak e népcsoport ellen, és nagyra értékelte más országok, főleg Németország, ilyen irányú politikáját. Ugyanakkor elutasította a másik lehetőséget: a „biológiai elszigetelést” vagy a „teljes etnikai elkülönítést” is. Szerinte az etnikai elkülönítés a gyakorlatban megvalósíthatatlan, ha mégis sikerülne, akkor gazdasági és morális veszteségekhez vezetne.⁶ A cigányok „problémáját” faji problémaként fogták fel, így a javasolt megoldások csak rasszisták lehettek. Íme a „gyakorlati megoldás”, amit egy másik szerző 1941-ben ajánlott: „A nomád és félig nomád cigányokat internálják kényszermunka táborokba. Ott cserélik ki ruhájukat, borotválják meg őket, vágják le a hajukat és sterilizálják (kiemelés a szerzőtől) őket. Az eltartási költségek fedezetére kényszerítsék munkára őket. Az első nemzedékkel meg is szabadulnánk tőlük. A helyüket nemzeti elemek vehetik át, akik képesek rendszeres és alkotó munkára. A letelepedett cigányokat lakóhelyükön sterilizálják, hogy egy nemzedék alatt megtisztuljon tőlük a hely. Helyükre mindenhol a nemzet legjobbjai kerüljenek, az országból vagy a határon túlról [...] Így a falvak és a városok pereme nem lesz többé szegényfolt és mindenféle társadalmi betegség fertőző góca, hanem a nemzet számára hasznos, nem pedig ártalmas etnikai fal.”⁷ Ezekben a szövegben nyilvánvaló a *Zigeunerwissenschaft* alkotója, Robert Ritter eszméinek befolyá-

⁵ Uo.283.

⁶ Uo.282–286.

⁷ Gh. Făcăroaru: i. m. 17, 18.

sa, aki elméleti szinten készítette elő a náci Németországban a cigányok kiirtását.⁸ Az ő műveit használták fel érvelésként, hogy a cigányokkal szemben állami politikára van szükség.

Az ilyen vélemények persze nem terjedtek el széles körben Romániában. A 30-as évek faji problémájának kérdése néhány biopolitikus körére szorítkozott. Az egyetemi körök elzárkóztak az ilyen jellegű kutatásoktól. A cigányokra vonatkozó faji elméletek nem találtak visszhangra a korabeli sajtóban és a közvéleményben sem. Még a román szélsőjobb oldal politikai diskurzusába sem hatoltak be. De a helyzet megváltozott az 1940-ben bekövetkezett politikai pálfordulással, amikor a demokratikus eszmék feledésbe merültek és az ország a náci Németország politikai és ideológiai uralmi szférájába került. A vasgárdisták csak hatalomra jutásuk után fogadták el a cigányok elleni rasszista politikát. A cigányokat ekkor a zsidókkal együtt kezelték. A Vasgárda félhivatalos lapjában 1941. január 18-án (tehát néhány nappal azelőtt, hogy a vasgárdistákat kiűzték a kormányból) bejelentik a „cigányprobléma elsőbbrendűségét” a vasgárdista nemzeti állam előtt álló sok egyéb problémához képest, és rámutatnak annak a szükségszerűségére, hogy tiltsák be a házasságkötést románok és cigányok között, majd fokozatosan szigeteljék el a cigányokat valamilyen gettóban.⁹ A legionárius kormányzás alatt azonban nem hoztak semmiféle intézkedést a cigányok ellen. Újdonság, hogy a 40-es évek elején megjelent és a cigányokkal foglalkozó néhány tudományos munkában olyan rasszista eszmék és koncepciók jutnak kifejezésre, amelyekkel addig nem találkoztunk a román tudományban és az illető szerzők addigi műveiben sem. Jeles tudósok foglalkoznak most elméletileg az a „problémával”, amit állítólag a cigányok jelentenek. A cigányokkal foglalkozó egyetlen román tudományos monográfiában javasolt megoldások a korabeli politikai viszonyok között: az ország peremére telepítésük, a Dnyeszteren túlra való deportálásuk, sőt sterilizálásuk¹⁰ is. A politikai hatalom nyomásával,

⁸ J. S. Hohmann: *Vervolgte ohne Heimat. Geschichte der Zigeuner in Deutschland*. Frankfurt am Main, Bern, New York, Paris, 1990, 107–123.

⁹ L. Stan: *Rasism față de țigani*. In *Cuvântul* (új sorozat), XVIII. 53. szám, 1941. január 18. 1.9.

¹⁰ I. Chelcea: i. m. 100, 101.

de a rasszista elemekkel keveredő idegengyűlölő légkörrel is magyarázhatjuk ezt a jelenséget, ami megvolt a román társadalom egy részében. A 30-as években az eugenika híveinek faji eszméi szerepet játszottak, ha elszigetelten is, az Antonescu-kormány zsidó- és cigánypolitikájának előkészítésében.

2. A „cigányprobléma” az Antonescu-rendszerben

A 40-es évek elején az úgynevezett „cigányprobléma” hirtelen megjelenésének semmi köze sem volt a román hatóságok hagyományos magatartásához, amit ez iránt a népesség iránt tanúsítottak. A XIX. század közepén bekövetkezett felszabadításukkal kezdve az Antonescu-rendszerig, a cigányok egyetlen kormány részéről sem kaptak különösebb figyelmet. A cigány „probléma” megjelenése egyfelől a román nacionalizmus kifejlődéséhez, másfelől pedig az 1940-ben Romániában végbement politikai rendszerváltozáshoz kapcsolódott. Az 1940 nyarán bekövetkezett dráma, a területi veszteségek és a hagyományos értékek összeomlása – beleszámítva az utolsó demokratikus eszméket is, amelyeket felelőssé tettek azért a helyzetért, amelybe az ország került – a nemzeti érzéseket az idegengyűlölet felé tolta. Azzal, hogy Ion Antonescu tábornok került hatalomra és az ország a hitleri Németország politikai és ideológiai pályájára állt, az idegenek elleni intézkedések állampolitikává váltak. Az Antonescu-rendszernek ez a fasiszta eleme főként a Vaszgárdára és arra az időszakra korlátozódott, amelyben (1940. szeptember 6. – 1941. január 21.) a legionáriusok helyet foglaltak a kormányban. A nacionalista jellegű intézkedések az Antonescu-rendszer belpolitikájának egyik lényeges koordinátáját képezték. Az „elrománosítási” politika, vagyis a román elemek felkarolása a társadalmi, a gazdasági élet minden területén, és az idegen elemek – főleg a zsidók – korlátozása, sőt kirekesztése, döntő az Antonescu-rendszer jellegét illetően. Sőt, vannak olyan elemek, amelyek arra utalnak, hogy Antonescu maximális terve az ország etnikai megtisztítása volt. A marsall 1943. november 16-án a következő kijelentést tette a Minisztertanács ülésén: „Ha a körülmények segítenek, hogy megnyerjük a háborút, akkor legyetek biztosak, hogy nincs más választásunk, mint a kisebbségi tömegek elmozdítása egy

olyan reform segítségével, amit meg kell hoznunk, és a román elem köréből fel kell számolni ezeket a kisebbségi tömegeket..."¹¹ A zsidók és a cigányok részleges deportálására irányuló intézkedéseket e politika kezdetének lehet tekinteni.

A cigánypolitika a szó legszorosabb értelmében Ion Antonescu műve volt. 1941. február 7-én ő vetette fel a Minisztertanácsban a cigányok ellen irányuló néhány intézkedés gondolatát. Egy bukaresti szemle után, az elsötétítés alatt elkövetett súlyos bűncselekmények hatására követelte az összes cigány kiürítését a városból.¹² Ez volt az Antonescu-rezim cigányellenes politikájának kezdete. A cigányoknak a Dnyeszteren túlra telepítése is Antonescu döntése volt, ahogy az 1946-os tárgyaláson bevallotta.¹³ Megemlíthjük, hogy Antonescunak a cigányokkal kapcsolatos egyetlen rendeletén sincs rajta az ő aláírása, és ezek sem a „Hivatalos Közlönyben”, sem másutt nem jelentek meg. Az utasításokat szóbelileg kapták meg a miniszterek, akik a Csendőrség Országos Felügyelőségének továbbították végrehajtás végett. Antonescu közvetlenül kísérté figyelemmel, hogy miként hajtották végre őket, úgyhogy azt a politikát, amit Romániában a háborús években alkalmaztak a cigányokkal kapcsolatban, joggal tekinthetjük Antonescu művének.

A bizonyos tudományos körökből származó rasszista véleményeknek semmilyen szerepük sem volt a cigányokra vonatkozó döntések meghozatalában. Igaz ugyan, hogy a Minisztertanács Elnöksége bizonyos érdeklődést mutatott egy „népességpolitika” kidolgozása iránt, és a Központi Statisztikai Hivatalhoz érkeztek is ilyen irányú igények. Egy ilyen anyagban Sabin Manuilă a cigányokról, mint nagy problémáról beszél: „A románok nagy faji problémáját a cigányság jelenti. A románok után a legnépesebb etnikai csoportot alkotják. Egyben országunk promiskuitási és fajtalansági elemét is képezik. Semmi sem történt a cigányprobléma megoldása érdekében.”¹⁴ A Minisztertanács El-

¹¹ Cf. *Evreii din România între anii 1940–1944*, I., *Legislatia antievreiască*. Lya Benjamin által összeállított kötet. Bukarest, 1993, XL.

¹² I. Dan: „Procesul” mareșalului Ion Antonescu. Bukarest, 1993, 161.

¹³ *Procesul marii trădări naționale; stenograma desbaterilor de la Tribunalul Poporului asupra Guvernului Antonescu*. [Bukarest], 1946, 66.

¹⁴ A. S. B., Sabin Manuilă alap.XIII.209.

nökségének megrendelésére¹⁵ 1942 szeptemberére készült el a Központi Statisztikai Hivatal által kidolgozott tanulmány a cigányok számáról, a cigányok deportálásának végére. A rendelkezésünkre álló anyagokból kiderül, hogy az Antonescu-kormány cigánypolitikájának indítékai inkább társadalmi természetűek voltak, mivel a bevallott cél a bűnözés kiirtása és a társadalmi képből azoknak a problémáknak a kiküszöbölése volt, amelyeket ez az elszegényedett népesség okozott, főként a városokban. A hatóságok egyetlen cigányellenes intézkedésében sem szerepelnek rasszista indoklások.

Ugyanakkor, a cigányok elleni rendszabályokat az Antonescu-kormány által az országban bevezetett erőskezü politikájának és annak a szigorú ellenőrzésnek az összefüggésében kell nézni, amit az állam az élet minden területén gyakorolt. A közrend bevezetésének szükségessége képezte a legális alapot az Antonescu-féle kormányzáshoz, és ezért folytattak olyan politikát, ami mindent felszámolt, ami nem fért a rend keretei közé, ahogyan ezt akkor értelmezték. Ezzel magyarázhatók a kommunisták, a vasgárdisták (1941 januárjában), a zsidók, a cigányok, a kisebb vallási felekezetek stb. üldözése. Nem szabad elfelejteni a bűnözés, a koldulás, a prostitúció, a munka megtagadása stb. ellen hozott igen kemény törvényeket sem.

Antonescu cigánypolitikájának legfontosabb összetevője a Dnyeszteren túlra deportálásuk volt, 1942 nyarán és az ősz elején. Amint látni fogjuk, kb. 25 000 cigányt, vagyis az összes vándorcigányt és a letelepedettek egy részét is a Dnyeszteren túlra vitték. Az intézkedést „problémás”, a hivatalos szervek által „veszélyesnek” és „nemkívánatosnak” minősített cigányok ellen hozták. Nem áll rendelkezésünkre egyetlen olyan anyag sem, amely megkísérelné e kifejezések megvilágítását. A következő szempontok alapján történt a cigánylakosság megszürése a deportálás céljából: az életmód, a nomád életmód, a korábbi ítéletek száma és a megélhetési forrás vagy olyan állandó munka hiánya, amiből meg lehet élni. Az összes „problémás” cigányt el akarták szállítani, és úgy tűnik, hogy Antonescu az ország egész cigány lakosságának kitelepítését tervezte a Dnyeszteren túli

¹⁵ A.S.B., P.C.M. alap, 1940/42. irat.

területekre. 1942. október elején azonban minden újabb deportálást 1943 tavaszára halasztottak, hogy aztán végleg felhagyjanak vele. Bizonyos belső és külső tényezők hatására megváltozott Antonescu cigány- és zsidópolitikája.

A cigányok többségét, akiket nem soroltak a veszélyesek és nemkívánatosak, tehát a túlnyomó többségük kategóriájába, nem érintette az Antonescu-rendszer politikája. Nem vették el polgári jogukat – ahogy az ország zsidó lakosságával történt – vagyunk nem esett áldozatul az „elrománosítási” politikának, mint a zsidók esetében. A cigányokat is behívták a hadseregbe és a fronton harcoltak, mint a többi állampolgár. A fronton harcoló és a mozgósítható cigányok és családjaik mentesültek a deportálás alól, még azok is, akik a kitelepítésre kijelöltek kategóriájába tartoztak. Ha közülük el is vittek egyeseket különböző okok miatt a Dnyeszteren túlra, ott, legalábbis elméletben, kíméletesen bántak velük. Az ország déli, mezős vidékein, a nagy mezőgazdasági birtokokon élő cigányokat érintették az új szabályok, akik sok éven át dolgoztak itt, nevetségesen kevés pénzért, és még szálláshelyet sem kaptak. Ezek a cigányok nyomorban éltek. 1942 novemberében a Csenedőrségi Főfelügyelőség, 1943 júniusában maga Antonescu marsall utasította a földbirtokosokat, hogy építsenek állandó lakhelyet a birtokukon dolgozó cigányoknak.¹⁶ De csak kevés helyen építettek lakásokat az ebbe a kategóriába tartozó cigányok számára. A háború alatt száz és száz cigány menekült el a Magyarország által elfoglalt Észak-Erdélyből, és telepedett le Kolozs-Torda és Arad megyékben. Néhány helyi csenedőrségi szerv javaslata ellenére, hogy internálják őket munkatáborokba, vagy deportálják őket a Dnyeszteren túlra, a Csenedőrségi Főfelügyelőség a helyben maradásuk mellett döntött. Nem utasították ki őket az elfoglalt területre.¹⁷

A cigányok elleni intézkedések tehát csak egy részüket érintették. A román kormány eljárásában nem tekintették a cigányokat egy egésznek. A kormányt csak azok a cigányok érdekelték, akiket jogi és társadalmi helyzetük miatt veszélyeseknek és nemkívánatosaknak tekintettek, és ezeknek a többségét a Dnyeszte-

¹⁶ Uo. 1275/1943. irat, f. 4–12. Temesvári Állami Levéltár, Temesvári Csenedőrségi Felügyelőségi alap, 156/1943. irat, f. 8–10.

¹⁷ A.S.B., I.G.J. alap, 130/1942. irat, f. 607, 609, 611.

ren túlra deportálták. Más cigányokkal nem foglalkozott a kormány, és ők nem is estek áldozatul a megkülönböztető intézkedéseknek. Ion Antonescu nyilatkozatai az etnikai tisztaságról nyilvánvalóan a cigányokra is vonatkoztak. Ezek viszont egyszerű kijelentések maradtak. Az etnikai tisztogatás eszméje sohasem vált az Antonescu-kormány politikai programjává, cigánypolitikáját pedig az ellenőrizhető tények prizmáján át kell megvizsgálni. A cigányok Dnyeszteren túlra való kitelepítése az Antonescu-rendszer belpolitikájának jól körülhatárolható összetevője. A cigányok „problémája” azonban nem élvezett elsőbbséget. A kormány politikájában teljesen periférikus szerepet játszott.

3. *Deportálás a Dnyeszteren túli területekre (1942-1944)*

A második világháború és Ion Antonescu marsall kormányzásának korához kapcsolódik a cigány deportálás epizódja a Dnyeszteren túli területekre. Ezt a problémát, valamint azoknak az éveknek a romániai cigánypolitikáját eddig elkerülte a kutatás figyelme, annak ellenére, hogy a Romániában 1940–41 között végbement események a történészek érdeklődésének középpontjában voltak és vannak ma is. Amit a cigányok Dnyeszteren túli kitelepítéséről tudunk, az néhány igen sovány adatra korlátozódik: Antonescu és munkatársai perének 1946-os jegyzőkönyve említi,¹⁸ néhány deportált írásban rögzített vallomása¹⁹ és Zaharia Stancu 1968-ban kiadott *Şatra* (A cigánysátor) című regénye, amely megtörtént tényekkel mondja el egy nomád cigányközösség kitelepítését. A háború idején az európai cigányokkal foglalkozó irodalomban a romániai deportálások arányával és az áldozatok számával²⁰ kapcsolatban vannak bizonyos spekulációk, de látni fogjuk, hogy a dokumentált kutatás más adatokat szolgáltat.

¹⁸ *Procesul marii trădări naţionale*. 42, 65, 66, 104, 108, 305.

¹⁹ I. Cioaba: Il genocidio in Romania: una testimonianza. In *Lacio Drom*, 20 (1984), 2–3 szám. 54–56., Fr. Remmel: i. m. 66–72.

²⁰ D. Kenrick, G. Puxon: *Sinti und Roma - die Vernichtung eines Volkes im NS-Staat*. von Astrid Stegelmann. Göttingen, Wien, 1981, 95, 96, 135.

A Dnyeszter és a Bug folyók közé eső területet, a szovjet Ukrajna részét 1941 nyarán német és román csapatok foglalták el. Adolf Hitler és Ion Antonescu levélváltását követően, és az 1941. augusztus 31-én aláírt tighinai román–német egyezmény értelmében ez a terület a román állam közigazgatása alá került, végző státusát a háború után akarták rendezni.²¹ A Dnyeszteren túli terület (ahogyan ettől kezdve a Dnyeszter és a Bug közötti területet nevezik) román polgári közigazgatása Gheorghe Alexianu kormányzóval az élen a gazdasági és a társadalmi élet normalizálásával és a terület gazdasági kiaknázásával foglalkozott. A kormányzóság 1944. január 29-ig működött, amikor a hadi események miatt a katonai közigazgatás vette át a helyét. A Dnyeszteren túli terület volt az a hely, ahová a román hatóságok 1941 és 44 között a besszarábiai és a bukovinai zsidókat, valamint a romániai cigányok egy részét deportálták.

1941 elején, amikor először merült fel az a probléma, hogy a cigányok ellen intézkedéseket foganatosítsanak, még nem vetődött fel a deportálás gondolata. A Minisztertanács 1941. február 7-ei ülésén Ion Antonescu rámutatott, hogy „az lett volna a megoldás, hogy megvárjuk a Duna mocsarainak lecsapolását, és ott építsünk cigányfalvakat, amelyek halászáttal stb. foglalkoznak majd. Egy másik megoldás az, hogy kezdjünk tárgyalásokkal nagy földbirtokosokkal. A Bărăgani síkságon mindig munkaerőhiány volt. Építsünk fel ott falvakat átmeneti jelleggel, építsünk házakat, barakkokat, orvosi ellátást, kereskedelmet, kocsmákat stb.”²² A kezdeti terv az volt, hogy a cigányokat külön falvakba letelepítsék le a Bărăganon. Csak később intézkedtek, hogy a Dnyeszteren túlra deportálják őket. A deportálást Ion Antonescu a cigányok által elkövetett lopásokkal és bűncselekményekkel indokolta, amelyeket cigányok az elsötétítés idején követtek el, és amelyek rettegésben tartották a városok lakóit.²³

A deportálási intézkedést a „problémásnak” tartott cigányok ellen készültek foganatosítani. Ezért 1942 májusa végén a rendőrség és a csendőrség összeírta az ebbe a kategóriába tartozó cigányokat. A nomád cigányokat vették nyilvántartásba, család-

²¹ O. Verenca: *Administrația civilă română în Transnistria*. Chișinău, 1993, 34–37.

²² I. Dan: i. m.

²³ *Procesul marii trădări naționale*. 66.; I. Dan: i. m. 264.

jukkal együtt; a letelepültek közül azokat, akiket elítéltek, a visszaeső bűnözőket és akiknek nem volt megélhetési forrásuk vagy pontos foglalkozásuk. A két kategóriába tartozó cigányok névsorát a községekben, a városokban és a megyékben állították össze és továbbították a Csendőrségi Főfelügyelőségnek.²⁴ Ebből a két kategóriából összesen 9471 nomád és 31 438 letelepedett cigányt vettek nyilvántartásba. A Csendőrségi Főfelügyelőség, amely irányította a műveletet 1942. május 17-én rendeletet adott ki, amelyben elrendelte, hogy az összeírás után a cigányok, az újabb parancsig nem hagyhatták el a megye területét, ahol összeírták, és a rendfenntartó szervek szigorúan nyilvántartották őket.²⁵ Az 1942-es összeírás alapján kezdett hozzá a Csendőrségi Főfelügyelőség a deportálási művelet megszervezéséhez.

A kitelepítést a nomád cigányokkal kezdték. 1942. június 1-jétől gyűjtötték össze őket a csendőrök a megyeszékhelyeken, és azután szállították őket a Dnyeszteren túlra. Minden nomád cigány – kivétel nélkül – kitelepítésére a parancsot 1942. június 25-én adta ki a Minisztertanács Elnöksége.²⁶ A művelet 1942. augusztus 15-én ért véget. Azokat a cigányokat, akik a deportálás idején mozgósítás alatt voltak vagy a fronton harcoltak, a Vezérkar parancsára kiemelték a katonai nyilvántartásból, és családjuk után küldték a Dnyeszteren túlra. Erre a területre összesen 11 441 cigányt deportáltak (2352 férfit, 2375 nőt és 6714 gyereket).²⁷

Ami az 1942 májusában összeírt letelepedett cigányokat illeti, az első szakaszban a hatóságok megrostálták őket. Az első deportálási hullámba a „veszélyesnek és nemkívánatosnak” minősített cigányokat és családjukat választották ki, összesen 12 497 személyt. A többi 18 941 cigányt később akarták kitelepíteni. A katonaszolgálatra behívott és a behívható cigányok családjukkal együtt helyben maradtak, még akkor is, ha szerepeltek a veszélyesnek ítélt személyek kategóriájában. A nomád cigányok kitelepítésének idején a hatóságoknak még nem volt kidolgozott

²⁴ A.S.B., I.G.J. alap, 1942/201. irat, 1942/202. irat, 1942/203. irat.

²⁵ Aradi Állami Levéltár, Arad megye Csendőrségi alapja, 1942/13. irat, f. 141.

²⁶ A.S.B., I.G.J. alap, 130/1942. irat, f. 1.

²⁷ Uo: 126/1942. irat, f. 204.

tervük a letelepedett cigányokat illetően. Őket vagy a Dnyeszteren túlra kellett deportálni, vagy az ország lágereibe kellett internálni. Végül Ion Antonescu az első változat mellett döntött. 1942. július 22-én adta ki a kitelepítési parancsot. A művelet kezdetét augusztus 1-jére tűzték ki.²⁸ Erre azonban csak 1942. szeptember 12-e és 20-a között került sor.

1942 szeptemberében a Dnyeszteren túlra 13 176 letelepedett cigányt deportáltak, többet, mint amennyit terveztek; sőt mi több, a kitelepített cigányok névsora nem egyezett a deportálásra javasolt személyek listájával. Az ügyben indított vizsgálat kiderítette, hogy a kitelepítés idején sok deportálásra javasolt cigány eltűnt, és olyanokkal helyettesítették őket, akik el akartak menni. Jelentős volt azoknak a cigányoknak a száma, akiket nem vettek fel a deportálási névjegyzékbe, de elmentek a beszállási pályaudvarokra, és a beszállási kapkodás közepette, meg annak következtében, hogy a cigányoknál nem volt személyi igazolvány, a többi cigány közé vegyültek. Mások a menetrend szerinti vonatokkal utaztak Tighinába, és ott csatlakoztak a különböző cigánycsoportokhoz.²⁹ Az a hír járta a cigányok között, hogy a Dnyeszteren túlön földet kapnak majd. Ez részben megmagyarázza sok cigány óhaját, hogy elutazzon Romániából.

A művelet végrehajtásával megbízott csendőrök és rendőrök sok visszaélést követtek el. Összesen 538 katonai szolgálatra behívott vagy behívható cigányt is elszállítottak családotul. Egyik esetben egy szabadságos katona családját (feleségét és annak szüleit) vitték el a Dnyeszteren túlra a csendőrök; ráadásul az illető család vagyonos is volt.³⁰ Tévedésből román családokat is deportáltak, valamint törököket Dobrudzsából. Egy 1942. december 6-án kelt tájékoztató szerint az Oceakov megyébe deportáltak között 62 román és 6 török család található.³¹ A kitelepítettek közül egyeseknek román feleségük volt. Mesteremberek (kovácsok, muzsikások, munkások stb.), ház- és földtulajdonosok, vagyonosak is voltak a deportáltak között. Nagyszámú kérvény jelzi ezeket a helyzeteket, és kéri a visszaélések orvoslását.

²⁸ Uo. 130/1942. irat, f.7–10.

²⁹ Uo. 126/1942., f.208–211

³⁰ A.S.B., P.C.M. alap, 202/1941–1944., f.274–277.

³¹ A.S.B., I.G.J. alap, 120/1942. irat, f.126.

A fronton harcoló vagy a hátszágban szabadságukat töltő cigány katonák tiltakoztak a túlkapások ellen. A Minisztertanács Elnöksége és a Vezérkar kérte a túlkapások orvoslását. A Belügyminisztérium egyik rendelete szerint ezek a visszaélések „jogos zavart keltettek a cigány katonákban, akiknek a családját összeszedték és a Dnyeszteren túlra szállították, miközben ők a haza iránti kötelességüket teljesítették, a legmegtisztelőbb őrhelyeken.” Ennek megfelelő intézkedéseket rendelnek el. Ezenkívül megkülönböztetett bánásmódot kérnek ezeknek a katonáknak a családjá számára; a „család” kifejezés a cigányok által használt tág fogalomként értendő, úgyhogy a mentesítést a kitelepítés alól ki kell terjeszteni a katonai szolgálatra behívott vagy behívható cigányok ágyasaira és a kapcsolatokból született közös gyerekeikre is.³² A vizsgálatok végén 311 családfő és 950 személy, összesen 1261-en kaptak hazatelepedési értesítést.³³ De nem térhetett haza mindenki. Azok a kitelepített cigányok, akiknek a családtagjai a fronton voltak vagy a szovjetellenes háborúban vagy 1916–18-as háborúban harcoltak, megkülönböztetett bánásmódban részesültek, amennyiben bizonyos anyagi kedvezményeket kaptak.³⁴

Ugyanakkor a cigányokat úgy hurcolták el lakóhelyükről, hogy meg sem engedték nekik, hogy összeszedjék személyes holmijukat és a legszükségesebb háztartási eszközöket, hogy életben maradhassanak ott, ahova deportálják őket. Még arra sem volt elegendő idejük, hogy pénzzé tegyék javaikat. Nem egy esetben a csendőrsők parancsnokai és a rendőri szervek kihasználták a lehetőséget, és nevetséges áron vették meg a cigányok különböző javait és jószágát. A kitelepített cigányok házáat és más javait az Országos Románosítási Központ vette át.³⁵

A cigányok deportálása nem volt népszerű intézkedés. Kezdetről fogva, amikor kibontakozóban voltak a kitelepítési műveletek, sok helyen a lakosok arra kérték a hatóságokat, hogy ne vigyék el a helybeli cigányokat, mert a faluban szükség van rájuk, hiszen rendszerint ők voltak a falu kovácsai. Néha az egész falu aláírta ezeket a kérvényeket. Hasonlóképpen egyes demok-

³² Uo. 43/1943. irat, f. 450–451.

³³ Uo. f. 313–314.

³⁴ Uo. 77/1943. irat, f.47; 43/1943/43. irat, f. 286.

³⁵ Uo. 126/1942. irat, f.10–11

ratikus személyiségek is tiltakoztak ez ellen az intézkedés ellen. Constantin I. C. Brătianu, a Nemzeti Liberális Párt elnöke, egy 1942. szeptember 16-án kelt és Ion Antonescunak címzett nagyon kemény hangú levélben ítélte el az indokolatlan és kegyetlen kitelepítést, illetve kérte ennek az üldöztetésnek a leállítását, ami néhány évszázaddal vetett vissza bennünket a történelembe.³⁶

A veszélyesnek minősített letelepedett cigányok kitelepítését az 1942 májusában összeírt többi cigány deportálása követte volna, vagyis még 18 941 (az eredetileg összeírt cigányok) vagy 18 262 (a szeptemberi deportálás után ennyien maradtak) személy.³⁷ Amikor megrostálták a letelepedett cigányokat, az volt az elképzelés, hogy a katonai szolgálatra behívott vagy behívható cigányokat és családjaikat az országban lágerekbe internálják.³⁸ A hatóságok végül a deportálás mellett döntöttek. Erre azonban már nem kerülhetett sor, mivel 1942. október elején leállították a cigányok és a zsidók Dnyeszteren túlra deportálását. Október 2-án a Belügyminisztérium felfüggesztette a kitelepítést a következő év tavaszáig,³⁹ október 14-én pedig elrendelte, hogy ne deportáljanak többé semmilyen cigánykategóriát a Dnyeszteren túli területre, akár nomád, akár büntetett előéletű cigányok legyenek; csak azokat a cigányokat vigyék el, „akik a pusztá jelenlétükkel is veszélyt jelentenek a közrendre.”⁴⁰ Az újabb kitelepítések leállításáról a Minisztertanács hozott határozatot 1942. október 13-án.⁴¹ Ezután már csak kisszámú cigányt szállítottak a Dnyeszteren túlra, azok közül, akik kivonták magukat a nyári deportálások alól.

Az 1942–44 között a Dnyeszteren túli területre deportált cigányok pontos számát nem könnyű meghatározni, hiszen 1942 tavaszán állandó áramlás indult el mindkét irányba, a Dnyeszteren túlra és onnan vissza, a hazatelepítések és egyes személyek deportálása miatt. 1942. október elején, miután befejeződött

³⁶ *Documents Concerning the Fate of Romanian Jewry During the Holocaust.* J. Ancel kiadása, IV. Jeruzsálem, 1985, 225.

³⁷ A.S.B., I.G.J. alap, 126/1942. irat, f.205.

³⁸ Uo. f. 2.

³⁹ Uo. f. 205.

⁴⁰ Uo. 203/1942, f. 337.

⁴¹ *Țimpul*, VI., 1954. szám, 1942. október 16. 3.

a két cigány kategória kitelepítése, a Dnyeszteren túl 24 686 cigány volt: 11 441 nomád, 13 176 letelepedett és 69 külön engedéllyel (a börtönből való szabadulás után) kitoloncolt személy.⁴² Ha ehhez hozzáadjuk az utólag deportált néhány száz cigányt is, akkor körülbelül 25 000-re tehető a Dnyeszteren túlra deportáltak száma. A Dnyeszteren túli Területek Csendőri Felügyelősége vette nyilvántartásba a kitoloncolt cigányokat. Az összeírásban egyik hónapról a másikra változik a cigányok száma az ideoda utazgatás miatt. 1942 késő ősztől a deportáltak száma folyamatosan csökkent, a hazatelepítések és a megemelkedett halálozási arány miatt, amit az éhezés, a hideg, a betegségek és a nélkülözés okozott.

A cigányokat a Dnyeszteren túl, a Bug folyó partján elterülő falvak határában telepítették le, Golta, Ocsakov, Balta és Bereзовka megyében. A nomád cigányok többségét Golta megyébe szállították, a letelepedettek csaknem mind Ocsakov megyébe kerültek. Ebbe a megyébe 13 850 személy került⁴³ ebből a kategóriából. Egyesek földbe ásott kunyhókban kaptak szállást, mások pedig házakban. Általában a fél falut kiürítették, a helybeli ukránokat a szomszédok házába költöztették, az így felszabadult házakban cigány lakókat helyeztek el. A cél érdekében egyes Bug menti falvakat teljesen kiürítették, a kitelepített ukrainai lakosság az adott megye belseje felé húzódott vissza.

A Dnyeszteren túlra deportált cigányok helyzetét az 1942. december 18-án a Dnyeszteren túli Terület Kormányzósága által kiadott rendelet szabályozta.

Ez előírányozta a következőket:

- A cigányok a falvakban kapnak szállást, a szükségletek és a munkára fogás lehetőségei szerinti 150–350-es csoportokban, egyikük vezetése alatt, azzal a kötelességgel, hogy a kiosztott munkát elvégzik; ezért fizetést kapnak, mint a helybeli munkások.
- A szakképzett munkásokat a működő és a létrehozandó műhelyekben szakmájuk szerint hasznosítják.
- A többi cigányt munkacsoportokba szervezik, egyikük felügyelete alatt. Őket a mezőgazdasági munkákban, favágás-

⁴² A.S.B., I.G.J. alap. 126/1942. irat, f. 203.

⁴³ Uo. 43/1943. irat, f. 321.

nál, fatárgyak faragásánál, a bőrök, a szőr, az állati belek összegyűjtésében, a fémtárgy, a selejt papír, a rongyok stb. gyűjtésénél fogják hasznosítani.

- Nemi megkülönböztetés nélkül minden cigány 12 évestől 60 éves korig köteles a műhelyekben vagy a megalakított munkacsoportokban dolgozni.
- Az átlagon felül teljesítő cigányokat megjutalmazták, a többletmunka értékének 30%-ával.
- A lakóhely szerinti vezetők a szálláson való jelenlétéért, a munkacsoport-vezetők pedig a munkahelyen való megjelenésért felelnek.
- Azokat a cigányokat, akik engedély nélkül elhagyják a kijelölt településeket vagy igazolatlanul hiányoznak a munkából, büntetőlágerbe internálják, amit minden megyében létrehoznak.⁴⁴

A javasolt intézkedéseknek biztosítaniuk kellett volna a kitelepítettek megélhetését a kötelező lakhely-rendszer körülményei között. Ezek a követelmények azonban csak papíron valósultak meg. A Dnyeszteren túli területen már a kezdetben is nagyon nehéz volt a cigányok helyzete. Csak kevés cigánynak biztosítottak munkát vagy más lehetőséget a megélhetéshez. Csak egy részük dolgozott gazdaságokban és földközösségekben (az egykori kolhozokban). Ezekben is csak általában időszakosan és kis létszámban volt rájuk szükség, mivel a munkáltatók szívesebben alkalmaztak helybelieket. A szakképzett cigányok számára nem szerveztek műhelyeket, nem szereztek be gépeket számukra.

Nehéz helyzetük részben annak köszönhető, hogy nagy csoportokban tömörültek egy-egy helyen. Az úgynevezett kolóniák általában nagyok voltak, több száz személlyel. Ocsakov megyében a csaknem 14 000 cigányt kezdetben három helyre helyezték el: Kovaliovka és Balšaia-Karanika és az Alexandrudar falvakban található laktanyákba. Tömeges elhelyezésük ilyen nagy számban rendkívüli helyzetet okozott; mivel a helyi hatóságok, akiktől a cigányokat érintő intézkedések függtek, nem tudtak szállást, ruhát és munkalehetőségeket biztosítani számukra. Egy

⁴⁴ Uo. 130/1942., f. 118–119.

ocsakovi ügynök 1942. december 5-i jelentése a cigányok drámai helyzetét mutatja: „[...] Amíg az alexandrudari laktanyákban laktak, a cigányok leírhatatlan nyomorban éltek. Alultápláltak voltak. 400 gramm kenyeret kaptak a munkaképesek és 200 grammot az öregek és a gyerekek. Néha adtak nekik egy kis krumplit és sózott halat is, nagyon kicsi mennyiségekben.

A rossz táplálkozás miatt sokan annyira lefogytak, hogy már csak csont és bőr voltak. Naponta – főleg az utóbbi időben – 10-15 cigány halt meg. Tele voltak élősködőkkel. Orvosi ellenőrzés egyáltalán nem volt, a gyógyszerek pedig hiányoztak. Mezteleknek voltak, a fehérnemű és a cipő is nagyon hiányzik. Vannak nők, akiknek teste (az alteste) a szó szoros értelmében fedetlen. Szappant érkezésük óta nem kaptak, így nem mosakodtak, nem is tudtak mosakodni, és az egyetlen inget, amit viselnek, sem tudták kimosni.

A cigányok helyzete általában borzalmas, szinte elképzelhetetlen. A nyomor miatt néhányan már csak árnyékuk önmaguknak, csaknem elvadultak. A rossz szállás, a hiányos táplálkozás és a hideg miatt kerültek ilyen állapotba. Az éhezés lopásra kényszerítette őket, megrémítve az ukránokat. Otthon egyes cigányok megszokásból loptak, itt, az otthon tisztességes cigány is lopni kezdett, mert az éhezés rákényszerítette erre a szégyenletes cselekedetre.

A mostoha körülmények következtében folyó év november 25-ig körülbelül 309 cigány halt meg. Az Ocsakov és Alexandrudar közötti úton sok cigány holttestet találtak. Ezek éhen haltak vagy megfagytak.

Az alexandrudari laktanyák cigányait az említett községek emberibb körülmények közt szállásolták el, de ezzel még nem oldódott meg az Ocsakov megyebeli cigányok sorsa. A helyzetük csak kis mértékben javult, hiszen kevésbé voltak kitéve a hidegnek, és fertőtlenítették őket. De ha nem kapnak elég fát vagy fűtőanyagot, akkor a házakat is lakhatatlanná teszik, mint a laktanyákat. A hideg kényszeríti őket erre, saját kárukra súlyosbítják majd a helyzetüket és nem gondolnak arra, hogy nagyobb lesz a megfagyás veszélye. Hasonlóképpen, ha nem kapnak emberibb ételmet, orvosi ellátást, gyógyszereket valamint ruhát, akkor halálozási számuk nem fog csökkenni, hanem a faggyal együtt növekedni fog. Az oroszoktól is egyre gyakrabban fognak lopni.

A helybeli lakosság így is fel van háborodva, a közhangulat különben is rossz, mivel télvíz idején lakoltatták ki őket, hogy házaikba cigányok költözzenek, akiket nem tudnak elviselni.”⁴⁵

A csendőri szervek lépéseket tettek a megyeházánál, hogy a cigányok életfeltételeit biztosítsák. A csendőrség több ízben is javasolta a cigány kolóniák felszámolását és lakóik szétszórását a falvakban, legfeljebb 20 családot falvanként, hogy könnyebben lehessen felügyelni és munkára fogni őket. A hatóságok helyi szinten néha keresték a megoldást, hogy legalább ennivalót kapjanak a cigányok. 1943-ban Balta megyében kilakoltatták a cigányokat és kunyhókba költöztették őket; művelésre földet adtak nekik, hogy legyen mit enniük. Másutt felszámolták a cigánytelepeket, lakóikat pedig ukrán falvakban osztották el, így könnyebb volt élelmezni és munkára fogni őket.

A Dnyeszteren túli területen a megélhetési feltételek nagyon mostohák voltak. A havi csendőrségi jelentések tükrözik ezt az állapotot, valamint a polgári szervek (polgármesterek, prefektusok, bírók, a Dnyeszteren túli Területek Kormányzósága) érdekeltenségét. A Kormányzóság által kijelölt élelmiszeradagokat nem vették figyelembe. A cigányok nem kaptak elég ennivalót. Néha heteken át semmit sem kaptak. Egyes helyeken csak azok kaptak enni, akik a faluközösségeknek dolgoztak. Ugyanakkor tüzelőfát sem juttattak számukra, hogy fűtsenek és megfőzzék az ennivalót, munkát pedig csak a deportáltak kis részének biztosítottak. A ruházkodás nagy probléma volt, annál is inkább, mivel a kitelepítéskor a cigányok nem vihetek magukkal váltóruhát vagy más személyes holmit. A legalapvetőbb dolgok hiányoztak, nem volt edényük, amiben megfőzzék az ennivalót. Orvosi ellátás sem létezett, a gyógyszerek pedig hiányoztak. Pap nélkül temettek. Akiknek volt aranyuk, román pénzük vagy más holmijuk, eladták a helybelieknek, hogy életben maradjanak.

Megemlítjük, hogy a hatóságok gyakran arra hivatkoztak, hogy amikor volt munkalehetőség, akkor a cigányok kibújtak alóla, vagy gyenge munkát végeztek. A dokumentumok szerint szívesebben járták a falvakat, ahol koldultak vagy loptak, ami felháborította az ukránokat és sok fejtörést okozott a hatóságoknak.⁴⁶

⁴⁵ Uo. f. 129, 130.

Ugyanakkor a cigányokban erős vágy élt, hogy megszökjenek a Bug menti telepekről. Minden lehetőséget kihasználva, egyedül vagy csoportosan próbáltak hazatérni. A legtöbb esetben elfogták és visszavitték a szökevényeket. A Dnyeszteren túli hatóságok képtelenek voltak ellenőrizni ezeket a mozgásokat. Az ilyen esetekre kilátásba helyezett büntetőtáborok nem léteztek. Csak 1943 tavaszán, amikor a cigányok elvándorlása nagy méreteket öltött és az elfogott cigányok száma meghaladta a 2000-et, létesítettek egy ilyen lágert Goltán, ahová 475 cigányt internáltak.⁴⁷

Az ismertetett körülmények következtében a Dnyeszteren túlra deportált cigányok nagy része halt meg az éhínség, a fagy, a betegségek és a nyomor miatt. Az Ocsakov megyében deportált cigányokról 1942. december közepén (3–4 hónappal a deportálás után) készített jelentésekből kiderül, hogy Balšaia-Karanika körzetében 3881 cigányból több mint 150 (3,8%)⁴⁸ halt meg, Alexandrovka övezetében pedig 3585-ből 388 (10,8%).⁴⁹ Egy 1943 szeptemberében készült tájékoztató, amely bemutatja a cigányok tragikus helyzetét, rámutat, hogy „téli a hideg és az alultápláltság következtében a cigányok meg fognak halni, mint tavaly télen is, így a Dnyeszteren túli területen a cigányok problémája tavaszra megszűnik, eltűnésükkel egy időben.”⁵⁰

A Dnyeszteren túl meghalt cigányok pontos számát nem ismerjük. Az 1946-os perben a vád szerint „tíz- és tízezer férfi, nő és gyermek halt meg az éhség, a hideg és a betegségek miatt”.⁵¹ A Háborús Áldozatok román bizottsága 36 000 Dnyeszteren túl meghalt cigányról tájékoztatott. A szám nyilvánvalóan túlzó, hiszen a deportáltak teljes száma 25 000-re tehető. 1944 májusában, amikor a Dnyeszteren túli területek kiürítése és a cigányok elszállítása után a csendőrség név szerint összeírta a Romániába visszatért cigányokat, ebben a nyilvántartásban csak megközelítőleg 6000 személyt találunk.⁵² Nyilvánvaló azonban, hogy a kitelepítést több ember élte túl. Ez az összeírás zűrzavaros kö-

⁴⁶ Uo. 166/1942. irat, f. 171,172.; 140/1943. irat, f. 9-11.

⁴⁷ Uo. f. 533-538.

⁴⁸ Uo. 43/1943. irat, f. 363, 364.

⁴⁹ Uo. 84/1943. irat, f. 237, 238.

⁵⁰ Uo. f. 176.

⁵¹ *Procesul marii trădări naționale*. 42.

rülmények között készült, amikor az ország egyes részeit már megszállta a szovjet hadsereg, vagy frontvonalba kerültek. Sok cigány volt ekkor útban hazafelé, így a cigányok nem elhanyagolható része megszabadult az összeírástól. Arról sem szabad megfeledkezni, hogy a román hadsereg és hatóságok visszavonulása után sokan helyben maradtak, majd szétszóródtak a Szovjetunió területén. Becsléseink szerint a Romániából Dnyeszter mellékére deportált 25 000 cigány fele ott lelte a halálát.

Kiürítésről lévén szó és ismerve a náci politika cigányellenességét, felvetődik a kérdés, hogy a román hatóságok szándékosan küldték-e halálba a cigányokat. Nincsenek még bizonyítékok, amelyekből arra lehetne következtetni, hogy a cigányság fizikai megsemmisítését akarták volna. Az átnézett anyagokból nem tűnik ki, hogy a Dnyeszteren túli román polgári és katonai hatóságok kivégzéseket szerveztek volna a cigányok körében. Tudjuk viszont, hogy a környéken tartózkodó német katonák néhány esetben tettek ilyeneket.⁵³ A cigányok reménytelen helyzete a Dnyeszteren túl, ami sokuk halálát okozta, annak tulajdonítható, hogy a hatóságok gyakorlatilag a helyi közösségek gondjaira bízták őket, amelyeknek nem volt szükségük rájuk, jelenlétük csak teher volt számukra. A cigányoknak a Dnyeszteren túli területre történő „kolonizálása” – aminek nemcsak a veszélyesnek tartott elemeknek az országból való eltávolítását kellett volna jelentenie, hanem ennek a területnek a gazdasági hasznosítását is – nyilvánvalóan nemcsak tragédia volt, hanem az ottani román polgári közigazgatás kudarca is.

Azok a cigányok, akik túléltek a deportálást, 1944 tavaszán tértek vissza Romániába, a szovjet támadás elől visszavonuló román hadsereggel és közigazgatással egy időben. Már 1943 őszén egyre több cigány hagyta el engedély nélkül a telepeket, az elfogott cigányokat pedig visszavitték a Dnyeszteren túli területre. 1944 március–áprilisában azonban a cigányok meg sem várták a hatóságok valamilyen külön hazatelepítési intézkedését, hanem átkeltek a Dnyeszteren, azután az ország belseje felé húzódtak. Néhány esetben a visszavonuló román és német ka-

⁵² A.S.B., I.G.J. alap, 86/1944. irat, f. 149–217.; 97/1944. irat.

⁵³ Egy eset leírása uo. 43/1943. irat, f. 260.

tonai egységek és a román vasút dolgozói is közvetlenül segítettek a cigányoknak. 1944. április 19-én a Csendőrségi Főfelügyelőség kiadta a parancsot, hogy a Dnyeszter mellékéről elszökött cigányokat állítsák meg és fogják munkára.⁵⁴ A rendeletet május 17-én megismételték.⁵⁵ Ezeknek a cigányoknak átmeneti szállást jelöltek ki, megtiltották nekik az utazást. Különböző birtokokra akarták munkára küldeni őket. De a Dnyeszteren túli nélkülözések után a többségük alkalmatlan volt a munkára. Másokat különböző birtokosoknál mezőgazdasági munkára osztottak be, ugyanannyi fizetésért, amennyit a földműves parasztok kaptak.⁵⁶ A cigányok azonban gyakran visszautasították a munkát, azt mondván, hogy nem értenek hozzá, ami elkésérítette a helyi hatóságokat.⁵⁷ A cigányok így továbbra is az éhhalál küszöbén maradtak. Ilyen helyzetben egyes csoportjaiknak megengedték, hogy visszatérjenek eredeti falujukba. 1944. augusztus 23-án, amikor megdöntötték az Antonescu-kormányt, a fasisztának tartott törvényeket eltörölték, véget vetettek a korábbi cigánypolitikának. 1944. szeptember 13-án a Rendőrségi Államtitkárság rendeletet adott ki, hogy minden Dnyeszteren túlról hazatért cigányt „hagyjanak a mesterségüknél, és intézkedjenek, hogy különböző munkahelyekre irányítsák őket.”⁵⁸

4. Az Antonescu-rendszer cigánypolitikája és az európai cigányok sorsa a II. világháború idején

Az Antonescu-rendszer cigánypolitikája csak egy fejezet az európai cigányok sorsából a II. világháború idején. A háború éve alatt a cigányság kollektív drámai tapasztalatokat szerzett azokban az országokban, amelyek német megszállás alatt voltak, vagy a náci Németország politikai befolyása alá kerültek. Majdnem

⁵⁴ Uo. 86/1944. irat, f. 76.

⁵⁵ Uo. f. 91.

⁵⁶ Uo. f. 220, 225–227, 290.

⁵⁷ A Galati Csendőrségi Felügyelőség jelentése szerint „a tulajdonosok nincsenek megelégedve a munkaképesekkel, mivel a hozzá nem értésük mellett még rosszindulatúak is, ráadásul egyesek szárnyasokat, ruháneműt stb. lopnak, ami miatt szabadságra küldik őket.” (Uo. f. 97).

⁵⁸ Uo. f. 295.

mindenütt intézkedéseket hoztak ellenük; nem mindig azonosakat, amelyek kisebb vagy nagyobb számukat érintették, kezdve a polgári jogok korlátozásától, egészen teljes közösségek megsemmisítéséig. Vitathatatlan, hogy Németországban és más országokban a népirtás politikáját alkalmazták a cigányokkal szemben. A cigányok is áldozatul estek a náci faji politikának. Hosszú ideig mellőzték a náci rendszer faji politikájának cigány epizódját. Az utóbbi időben azonban a cigányokat is kezdik összekapcsolni a holocausttal, mint a zsidókat.

A cigányok II. világháborús sorsára ugyan viszonylag későn figyeltek fel a történészek, ennek ellenére a témának már van irodalma, amelyből nem hiányoznak az értékes információk, de amely távol áll a mai kutatási követelményektől. Erre az irodalomra az jellemző, hogy inkább a szóbeszédre és a visszaemlékezésekre támaszkodik és kevésbé a levéltári anyagokra. Vannak többé-kevésbé alaposan kidolgozott tanulmányok, amelyek megpróbálnak képet adni erről a problémáról egyik vagy másik országban, vagy összesíteni próbálják az információkat a német megszállás alá került egész európai terület vonatkozásában. Tanulmányozták az úgynevezett *Zigeunerwissenschaft*-ot, amely előkészítette a német hatóságok cigányellenes politikájának ideológiáját (*Zigeunerpolitik*), továbbá azokat a közigazgatási, jogi és más jellegű intézkedéseket, amelyeket a II. világháború idején a cigányok ellen foganatosítottak Németországban és más országokban.⁵⁹ Az Auschwitz-Birkenau és más náci lágerekben tervszerűen kiirtott, az SS-csapatok, a Gestapo, a németek által megszállt országok csendőrsége és fasiszta milíciája által agyonlőtt,

⁵⁹ H.-J. Döring: *Die Zigeuner im NS-Staat*. Hamburg, 1964.; Miriam Novitch: *Le Génocide des Tsiganes sous le régime Nazi*. Paris, 1968.; C. Bernadac: *L'Holocauste oublié. Le massacre des Tsiganes*. Paris, 1974.; D. Kenrick, G. Puxon: i. m. 53–136.; H. R. Huttenbach: *The Romani Porajmos: The Nazi Genocide of Gypsies in Germany and Eastern Europe*. In *The Gypsies of Eastern Europe*. D. Crowe és J. Kolsti szerkesztette. Armonk/New York, London, 1991, 31–49.; Sybil Milton: *Nazi Policies Toward Roma and Sinti, 1933–1945*. In *JGLS*(5), 2 (1992), I. szám. 1–18.; A. Fraser: i. m. 257–270.; Selma Steinmetz: *Österreichs Zigeuner im NS-Staat*. Wien, 1966.; Erika Thurner: *Nationalsozialismus und Zigeuner in Österreich*. Wien, 1983.; J. Gotovitch: *Quelques données relatives à l'extermination des Tsiganes de Belgique*. In *Cahiers d'Histoire de la Seconde Guerre Mondiale*. 4, 1976, 161–180.; B. A. Sijes: *Vervolg van Zigeuners in*

az akkor számos országban létesített munkatáborokban és a különböző betegségekben meghalt stb. cigányok számát 250 000–500 000-re becsülik. Egyes szerzők és cigánypolitikusok még nagyobb számokról beszélnek⁶⁰ (Európában 1939-ben a cigányok száma 900 000 körül mozgott). A cigányokat ért veszteségek egyes országokban óriásiak voltak. Németországban az 1938 előtt összeírt 16 275 cigányból 14 325-öt megöltek, csak 1950-en (12%) éltek túl a borzalmakat. Horvátországban csaknem valamennyi cigányt kiirtottak (1% maradt életben), a szerbiai megszállt területeken, Belgiumban, Hollandiában, Luxemburgban, Észtországban, Litvániában, a megszállt Franciaországban, Lettországon, Ausztriában, Csehországban, Lengyelországban is hasonló a helyzet. A Szovjetunió megszállt területein a németek sok cigányt öltek meg. A becslések szerint a náci Németország által megszállt országokban élő cigányok 70–80%-a esett áldozatul a népiirtási programnak.⁶¹

Ezek a számok azonban szerzőnként nagyon eltérőek, és a világos levéltári adatok hiányában fenntartással kell kezelni őket. Az utóbbi évek írásaiban nyilvánvaló az a törekvés, hogy növeljék a nácizmus áldozatainak számát a cigányok soraiban, anélkül hogy újabb érvekkel álltak volna elő. Valószínű, hogy ezeknek a számoknak a többsége közelebb áll a valósághoz, mint a romániai cigány holocaust-irodalom adatai. Ezekben Románia a legtöbb áldozattal szerepel: 36 000 megölt cigány a Dnyeszteren túli területen. Ez nyilvánvaló tévedés, a korabeli román levéltári dokumentumok mást bizonyítanak; a Dnyeszteren túlön meghalt személyek számát nagyon nehéz megállapítani, azt viszont tudjuk, hogy ide körülbelül 25 000 embert deportáltak a cigányok közül. Amikor egy-egy ország esetében kezdtek részletesen tanulmányozni ezeket a számokat, ezek az adatok túlzottnak bizonyultak, és korrigálták őket. A magyarországi cigányok esetében például általában azt állítják, hogy azokat a cigá-

Nederland 1940-1945. The Hague, 1979.; Bogumila Michalewicz: *L'Holocauste des Tsiganes en Pologne*. In *Tsiganes: identité, évolution*. Actes du Colloque pour le trentième anniversaire des Etudes Tsiganes. Paris, 1989, 129–139.

⁶⁰ I. Hancock: *The Pariah Syndrome. An Account of Gypsy Slavery and Persecution*. Ann Arbor, 1987, 81. 600 000 cigány áldozatról beszél.

⁶¹ H. R. Huttenbach. i. m. 45.

nyokat internálták munkatáborokba, akik nem végeztek rendszeres munkát, 1944-ben pedig, a német uralom idején 31 000 cigányt deportáltak Magyarországról a haláltáborokba, akik közül alig 3000 volt a túlélő.⁶² Egy újabb kutatás arra a következtetésre jutott, hogy Magyarországon 1944 márciusától-októberéig, amikor a magyar zsidókat a lengyelországi haláltáborokba deportálták, sem a német megszálló, sem a magyar hatóságok nem intézkedtek hasonlóképpen a cigányok ellen. 1944 őszén a magyar katonai és polgári hatóságok az ellenőrzésük alatt lévő területeken élő cigányokat kényszermunka századokba kezdték szervezni. Ezzel egy időben egyes vármegyékből cigányokat telepítettek ki. Az internált, deportált vagy kényszermunkára besorozott cigányok száma Magyarországon 5000-re tehető, a meghalt cigányoké pedig több százra.⁶³

Milyen mértékig vett részt az Antonescu-kormány a náci holocaust politikában? A hitleri Németországban a cigányok ellen fokozatosan intézkedtek, a polgári jogok megvonásától kezdve a deportálásig, majd a lágerbe internálásukig és végül a szisztematikus megölésükig. Kidolgozott politika volt ez, ami mögött több évtizedes *Zigeunerforschung* és *Zigeunerpolitik* áll. Romániában ebben a tekintetben más volt a helyzet. A külön cigánypolitikának itt nem volt hagyománya. Láttuk, hogy Romániában a háború alatt a cigányok ellen hozott intézkedések arra korlátozódtak, hogy közülük egyeseket a Dnyeszteren túlra deportáltak. Romániában nem hoztak létre sem gettókat, sem munkatáborokat a cigányok részére. Főleg nomád cigányokat és a letelepedettek egy kis részét, összesen 25 000 embert, a cigánylakosság mintegy 10%-át telepítették ki. Tehát a romániai cigányellenes politika méretei eltértek a németországi és a német megszállás alatt álló országokbeli politikánál. Romániában nem létezett a cigányokat törvényen kívül helyező intézkedés. A cigányok legnagyobb részét nem érintette a deportálás. Ők továbbra is teljes jogú állampolgárok maradtak. E tekintetben jellemző az a tény, hogy a német gyakorlattól eltérően, ahol a hatóságok a deportálási intézkedéseknél nem tettek semmilyen különbséget, és láge-

⁶² D. Kenrick, G. Puxon: i. m. 93.

⁶³ Karasi L.: *A cigánykérdés Magyarországon 1919–1945. Út a cigány Holocaust-hoz*, f. 1, 1992, 82–135, 144.

rekbe vitték azt a néhány cigányt is, akik tisztí rangban szolgáltak a hadseregben,⁶⁴ Romániában a cigányokat is mozgósították, és ők is a fronton harcoltak, mint a többi állampolgár. A hadsereg nyilvántartásában szereplő cigányok családait nem telepítették ki; ha a behívott vagy behívható cigányok családait tévedésből mégis a Dnyeszteren túlra deportálták, akkor a katonai hatóságok közbelépésére hazaszállították őket, vagy jobb bánásmódban részesültek a Dnyeszter mellékén, mint a többi kitelepített.

A nemkívánatos etnikai csoportok kitelepítése viszont a náci politika jellemzője. Ahogyan a németeknek volt egy „szemégtöd-rük” az elfoglalt Lengyelországban, ahová a zsidókat és a cigányokat deportálták a Reichből, ugyanilyen szerepe volt a Dnyeszteren túli területnek a román hatóságok számára, hiszen a zsidók és a cigányok egy részét ide deportálták az országból. A Dnyeszteren túlra deportálás modellje valószínűleg a német deportálási gyakorlat volt.

Egy másik kérdés az, hogy a román cigányok kitelepítése német javaslatra valósult-e meg, vagy a Németország által kifejtett nyomás hatására. A cigányokat illető deportálási intézkedésekre való áttéréssel együtt Németország érdekelt volt abban, hogy a cigányok problémáját más országokban is „megoldják”. A félhivatalos német véleményt tükröző *Volkstum im Südosten* című folyóirat egyik 1942-es számában „Die Zigeunerfrage im Südosten” című cikkének éppen az volt a célja, hogy a délkelet-európai országoktól kérje a faji jellegű intézkedések fogyanatosítását a cigányok ellen. Külön utalva Romániára, ahol Ruland Fritz szerző véleménye szerinte a cigányok nagy száma miatt a cigányproblema megoldása még sürgetőbb, mint másutt; a cikk rámutatott, hogy az ottani közvéleményben egyetlen hang sem hallatszott, hogy felhívja a figyelmet arra a veszélyre, amit a cigányok jelentettek, és reményének adott kifejezést, hogy Antonescu marsall energikus, faji jellegű intézkedéseket fog fogyanatosítani.⁶⁵ A kutatás jelenlegi szakaszában azonban nem tudjuk megállapítani, gyakorolt-e vagy sem Németország politikai-diplomáciai nyomást

⁶⁴ B. Michalewicz: i. m. 131.

⁶⁵ R. Fritz: Die Zigeunerfrage im Südosten. In *Volkstum im Südosten*. Wien, Oktober 1942, 163–169.

annak érdekében, hogy bizonyos intézkedéseket hozzanak a cigányok ellen. Hajlunk arra a feltevésre, hogy bizonyos azonosságok ellenére az Antonescu-rendszer cigánypolitikája független volt mindattól, ami Németországban és a Reich által megszállt országokban történt. Bizonyíték erre, hogy a román kormány akkor állította le a cigányok kitelepítését (1942 októberében), amikor Németországban Himmler 1942 decemberében kiadta a parancsot a cigányok auschwitz-i deportálására. A zsidókérdés esetében, ahol nyilvánvaló a német nyomás, megállapítható, hogy az Antonescu-kormány intézkedéseit többnyire nem egyeztetették Németországgal. A német hatás főleg az idegengyűlölő, rasszista ideológiában nyilvánult meg, amelynek elemeit, legalábbis politikai szinten, megtaláljuk az 1940–44 közötti román kormány politikájában.

Miért a Dnyeszteren túlra deportálták a cigányokat? A válasz, úgy hisszük, a román kormány terveiben található, ennek a területnek a jövőjét illetően. Az 1941 augusztusában aláírt német–román megállapodás átmenetileg rendezte a Dnyeszter és a Bug közötti terület státusát, a háború után került volna sor a végleges rendezésre. A területet 1941-ben megkapta a román közigazgatás. Nem csatolták Romániához, nem kapcsolták a vámterülethez és itt az egyetlen használatban lévő pénznem a német volt (RKKS). Minden tekintetben idegen terület maradt, román katonai megszállás alatt, amit gazdaságilag a román kormány aknázott ki. Még ha a németek azt tanácsolták is Antonescunak, hogy Románia kelet felé terjeszkedjék, Észak-Erdély elvesztésének kárpótlásaként, amelyet Hitler 1940-ben Magyarországnak adott, a román hatóságoknak nem állt szándékukban annektálni a Dnyeszter és a Bug közötti területet. Szerintük a háború befejezése után a Dnyeszteren túli területnek német kézre kellett volna kerülnie. Éppen azért, mert ez a terület nem volt és később sem lett volna Románia része, ez volt a legmegfelelőbb hely a zsidók és a cigányok, valamint a nemkívánatosnak tartott személyek deportálására. A román hatóságok felfogásában a Dnyeszteren túlra deportálás egyértelmű volt az országból való eltávolítással. A terület státusának szabályozásakor, a román hatóságok kivonulásával együtt, a deportáltaknak Románia határain kívül kellett volna maradniuk.

1942 őszén, amikor Németországban a „végső megoldásra”

való áttérést készítették elő a cigányok ellen, a román hatóságok leállítottak mindenféle deportálást a Dnyeszteren túli területre. A deportálások leállításában, bizonyos belső okokon kívül, amelyek összefüggtek a demokratikus pártok egyes képviselőinek tiltakozásaival, úgy tűnik, fontos szerepet játszott a Reich Külügyminisztériumának közbelépése. 1942 augusztusában és szeptemberében, amikor javában folyt a cigányok kitelepítése a Dnyeszteren túlra, az ukrajnai Reichskommissar az elfoglalt keleti területek miniszteréhez fordult, ez pedig a berlini Külügyminisztériumhoz, felhíva a figyelmet a cigányok Bug mentére telepítésének a veszélyeire. Véleményük szerint a cigányok letelepedése a Bug keleti partjára azzal a veszéllyel jár, hogy megfertőzik a helyi lakosságot, köztük a német származásúakat is. Az ukrajnai német hatóságok arra kérték Berlint, hogy lépjen közbe a román kormánynál a kitelepítések megszüntetése érdekében⁶⁶. Megemlítjük, hogy 1942 őszén nemcsak a cigányok, hanem a zsidók kitelepítését is leállították. Nyilvánvaló, hogy akkor Antonescu kitelepítési politikájában változás történt. Távol állunk attól, hogy ennek a döntésnek az okait kihámozhassuk. Feltételezések szerint szerepet játszottak benne bizonyos kérdőjelek is a háború kimenetelét illetően. A zsidók Dnyeszteren túlra deportálásával kapcsolatos kutatások nem adtak világos választ erre a kérdésre. Bizonyos azonban, hogy nemcsak felhagytak a Régi Regát zsidóságának tervezett deportálásával, hanem 1942-ben és 1943-ban még haza is telepítettek bizonyos zsidó kategóriákat és megkönnyítették kivándorlásukat Palesztinába.

A román kormány cigánypolitikája, e lakosság egyes rétegeire korlátozott jellegével, a követett céljaival és a hozott intézkedésekkel, sok tekintetben különbözött a Németországban és az általa megszállt országokban történetektől. Annak ellenére, hogy a Dnyeszteren túlra kitelepítettek közül sokan estek áldozatul, nincsenek érveink, amelyek alapján azt állíthatnánk, hogy a deportálás célja a cigányok fizikai megsemmisítése lett volna. Jellemző az a tény, hogy amikor 1944 elején a román hadsereg és közigazgatás visszavonult a Dnyeszter és a Bug közötti területről, akkor a deportálást túlélő cigányok a katonai egységek se-

⁶⁶ D. Kenrick, G. Puxon: i. m. 95.

gítségével tértek haza. Hisszük, hogy bizonyos hasonlóságok ellenére, nem tehető egyenlőségjel a Dnyeszteren túlra deportálás és a náci haláltáborok vagy tömeges kivégzések közé, aminek sok cigány áldozata volt Lengyelországban és más megszállt országban. Egyébként abban az időben Romániát nem olyan országgént tartották számon, ahol radikális intézkedéseket hoztak a cigányok ellen. Bizonyíték erre az a sok cigány, aki azokban az években a Magyarország által megszállt Észak-Erdélyből Romániába szökött.

Az Antonescu-rendszer cigánypolitikája, ilyen sajátosságokkal együtt, a cigányok és a zsidók kitelepítése a Dnyeszteren túli területre, faji jellegű intézkedés volt. A náci Németországban és a megszállt vagy csatlós államokban meghonosított és alkalmazott holocaust-politika logikájához csatlakozott. Ez a cigányság tragikus II. világháborús történelmének román vetülete volt.

VI. FEJEZET

CIGÁNYOK A KOMMUNISTA RENDSZERBEN. NÉHÁNY TÁMPONT

Paradox módon a cigányok történetét a kommunista rendszerben még nehezebb összeállítani, mint a második világháború éveiben velük történeteket. Hosszú ideig Romániának nem volt külön cigánypolitikája. A 70-es évek végén és a 80-as évek elején pedig, amikor a hatóságok megoldást kerestek a cigányság nehéz társadalmi helyzetére, és amikor bizonyos mértékben tettek is valamit az ügyben, ezt a politikát nem folytatták nyíltan. Az ehhez kapcsolódó anyagokat (statisztikák, politikai és hatósági szervek határozatai, szociológiai kutatások stb.) még ma sem publikálták, és sok évig kell még várnunk, amíg a levéltárak, ahol őrzik őket, megnyílnak a kutatók előtt. Következésképpen a cigányokat illetően a kutatás csak kevés hivatalos irathoz férhet hozzá, és ez sem mindig jelentős; a szájhagyományhoz folyamodás pedig külön kutatást feltételez, amire a jelen tanulmány nem vállalkozott. Ilyen helyzetben, a kielégítő kutatásig, ami elsődlegesen most még elérhetetlen levéltári anyagokra támaszkodhat, kénytelenek vagyunk beérni egy vázlattal a cigányság háború utáni történetéről.¹

A Dnyeszteren túli fejezet lezárása után az életben maradt cigányok visszatértek falvaikba; a vándorcigányok egy része Bu-

¹ M. Merfea: *Integrarea socială a romilor*. Brassó, 1991.; *Țigani între ignorare și îngrijorare*. Szerkesztő: Elena Zamfir, C. Zamfir [Bukarest], 1993.; V. Burtea: *Neamurile de romi și modul lor de viață*. In *Sociologie Românească*, S. N., V, 1994, 2–3. szám. 257–273.; M. Băcanu: *Țigani – minoritate națională sau majoritate infracțională?* [Bukarest], 1996, 42–45.; S. Beck: *Ethnicity, Class and Public Policy: Tsigani-Gypsies in Socialist Romania*. In *Giessener Hefte für Tsiganologie*, 3, 1986, 1–4. szám. 1–4, 109–127.; *Destroying Ethnic Identity. The Persecution of Gypsies in Romania. A Helsinki Watch Report*, New York, Washington DC, 1991, 16–35.; Fr. Remmel: i. m. 74–83.; Emmanuelle Pons: *Les Tsiganes en Roumanie: des citoyens a part entiere?* Paris, 1995, 31–54.; stb.

karest külvárosában telepedett le. A Romániai Romák Országos Szövetsége újakezdte tevékenységét Gheorghe Niculescu vezetésével, anélkül hogy bármilyen kiadványt jelentetett volna meg. 1948-ban a kommunista hatóságok feloszlatták a Szövetséget, más szervezetekkel együtt, amelyek nem fértek össze a totalitárius rendszerrel. Az 1946-os választási szövetségben a Demokrata Pártok Tömörülése (választási koalíció a kommunista párt vezetésével) külön kiáltványt intézett a cigányokhoz „Roma testvérek!” megszólítással.² A valóságban azonban a kitelepített személyek hazaszállítása után a hatóságok hosszú évekig nem foglalkoztak a cigányokkal.

1948 után, amikor a kommunizmus már teljesen berendezkedett Romániában, a cigányok nem szerepelnek többé a politikai jellegű hivatalos iratokban. A Kommunista Párt Politikai Irodájának 1948. decemberi határozata a nemzeti kérdésről, amely az új rendszer politikájának határköveit rakta le a nemzeti kisebbségek tekintetében, nem tett említést a cigányokról. Őket nem helyezték az együtt élő nemzetiségek közé. 1989-ig a szocialista Romániában a cigányoktól megtagadták ezt a státust. Következésképpen a cigányságnak, mint nemzetiségnek, nem voltak képviselői a párt és az állami adminisztrációban, nem léteztek olyan intézmények, amelyek a totalitárius kommunista rendszer keretei és korlátai között e népcsoport kollektív jogaiért harcolt volna, vagy sajátos problémáival foglalkozott volna stb. A 60-as évek végén, amikor a nemzetiségek új képviseleti formáját intézményesítették, nem hozták létre – mint a magyarok, a németek és más nemzetiségek esetében – a cigány dolgozók nemzeti tanácsát. Csaknem három évtizeden át, a 70-es évek közepéig a kommunista rendszer nem törődött összességében a cigányság sorsával és nem létezett cigányokkal foglalkozó külön politika sem. Próbálkozás volt a hatóságok részéről, hogy eltüntessék ennek a népcsoportnak a kollektív súlyos problémáit.

A kommunista rendszer első éveiben a cigányok tekintetében addig elképzelhetetlen jelenség mutatkozott: a párt, a rendőrség, a katonaság és az állambiztonsági szervek apparátusában viszonylag nagyszámú cigányt foglalkoztattak. Egyes cigányok-

² L. Cherata: *Istoria Țigănilor. Origine, specific, limbă*, f. 1. [1992], 48.

nak ez a felemelkedése nem annyira a nemzeti kisebbségi politika keretében történt a hatalom első éveiben, hanem inkább a kommunista rendszer társadalompolitikai feltételei között, amely a szegény osztályok bátorítását és az új rendet elutasító régi társadalmi berendezkedés széthúzását tűzte ki célul. Ezzel magyarázható, hogy sok községben cigány került a falusi bírói székbe. A társadalmi ranglétra felborítása az új hatalomnak egyszerű, de biztos eszköze volt arra, hogy híveket toborozzon. A kevés vagy semmi földdel nem rendelkező cigányok elsőnek léptek be a kollektív gazdaságba. A kommunista ideológia segítette a szegények felemelkedését, és a cigány származású állampolgárok is hasznot húztak ebből a konjunktúrából. De néhány év múlva, amikor szükség volt bizonyos képzettségre és rátermettségre, a párt gyorsan megszabadult a cigányoktól. Az 50-es és a 60-as években azonban az „egészséges társadalmi származásnak” köszönhetően a cigányok továbbra is lehettek kishivatalnokok, milicisták, katonai káderek stb. Egyesek politikai karriert futottak be, a párt felső vezetésébe kerültek. Felemelkedésük természetesen nem etnikai eredetüknek volt köszönhető, amit a legtöbben eltitkoltak, hanem annak, hogy szegény rétegekből származtak.

A kommunizmus idején Romániában végbement gazdasági-társadalmi változások a cigányokat is érintették. A gazdaság államosítása, az iparosítási és az urbanizációs folyamat, a falu átalakítása, a mezőgazdaság kollektivizálása révén, a társadalmi „homogenizálás” politikája, a falusi és főleg a városi lakásviszonyok megváltoztatása, a foglalkoztatási átalakulások nem kerültek el a cigányságot sem. A cigány eredetű állampolgárok is megismerték ezeknek a változásoknak a pozitív és negatív hatásait. Mint az ország lakói, a cigányság is részese volt az új rendszer előnyeinek és katasztrófáinak. A romániai cigányok társadalmi története a kommunizmus éveiben közvetlen kapcsolatban állt az ország társadalmi történetével általában. A szociológiai tanulmányok hiányában távolról sem tudjuk részleteiben felmérni azt a hatást, amelyet a Romániában ezekben az években végbement változások a cigány lakosságra gyakoroltak. Megállapíthatjuk viszont, hogy bizonyos tekintetben a változások legalább annyira érintették a cigányokat, mint a lakosság többségét. Vitathatatlan viszont, hogy sajátosságaik – foglalkoz-

tatási és szociális helyzetük a kommunizmus kezdetén, valamint pszicho-szociális jellemvonásaik egyenként és csoportonként – rányomták bélyegüket az egész cigányság fejlődésére.

Az a változás, ami csak ezt a népcsoportot érintette, a még vándorló cigányok letelepítése volt. A 60-as évek elején láttak hozzá a hatóságok a nomád cigányok letelepítéséhez,³ de nem érték el a várt eredményeket. Még ha házakat biztosítottak is számukra, a cigányok egy ideig továbbra is az udvaron felállított sátrakban laktak, a házban pedig a lovakat tartották. Nyáron folytatták vándorlásukat az országban, mesterségeikkel vagy mozgó boltjaikkal. 1977-ben a hatóságok a nomád vagy félig nomád cigányok számát körülbelül 65 000 főre becsülték. Letelepítésük a 70-es évek végén, a 80-as évek elején kezdődött, amikor mindannyiukat településekhez és házakhoz kötötték. A helybeli hatóságok kötelesek voltak lakásokat bocsátani a rendelkezésükre és munkahelyeket biztosítani számukra. Azokból a megyékből, amelyekben sok nomád cigány élt (Maros, Fehér megye stb.), a családok egy részét más megyékbe költöztették át, így bizonyos eltolódás történt más területek felé. Ezek többségét nagy városokban telepítették le. A központból irányították a műveleteket, de a helyi szervek és a milícia hajtotta végre. Ettől kezdve eltűntek az ország térképéről a sátoros cigányok, akik a falvakat járták. Kijelenthetjük, hogy ma már gyakorlatilag megszűnt a vándor életmód. A letelepítések gyakorlati megvalósítása miatt egyes cigánycsoportok szétszóródtak. Véleményünk szerint viszont ezekre a dolgokra nem úgy kell tekinteni, mint valamilyen etnikai jellegű intézkedésre. A nomád cigányok letelepítése társadalmi megfontolásból hozott intézkedés volt.

A kommunista rendszer utolsó évtizedeiben megindult városi átrendezések és főként a „településrendezési” program a cigányokat is érintette az ország többi lakójával együtt. A rendezés általában a városok peremén található egészségtelen negyedek felszámolásával kezdődött. A 60-as és a 70-es években eltűntek Bukarest és más nagyvárosok úgynevezett cigánynegyedei nyomorúságos arculatukkal, ahol súlyos társadalmi problémákkal küzdő emberek éltek, egyesek személyazonossági papírok nél-

³ Uo.

kül; olyan városnegyedek, amelyeket nem lehetett megtűrni a modern városi környezetben. Ezeknek a városnegyedeknek a felszámolás a városkép szempontjából nem volt veszteség. A lebontott házak és viskók lakóinak rendszerint jobb szállást biztosítottak a korábbinál. Bizonyos, hogy a cigányok esetében a városrendezésnek pozitív hatása volt lakáshelyzetükre. Sok cigányt olyan lakóháztömbökben helyeztek el, amelyek komfort fokozata magasabb volt, mint amilyennel korábban rendelkeztek.

Meg kell azonban jegyeznünk azt a tényt, hogy a cigánynegyedek lebontása az illető cigányközösség végét jelentette. A lebontott cigánynegyedek helyén épülő modern lakótelepekkel, a cigányok beköltöztetésével a panelházakba, a helyi cigányközösség – amely egyes helyeken évszázados múltra tekintett vissza, de amely a legtöbb esetben a két háború között alakult – megszűnt létezni. A cigányok az új körülmények között általában kisebbségben voltak, elkeveredtek a többi polgár között. Ez nem azt jelenti, hogy a városrendezési programmal a cigányok szét szórását akarták volna elérni. A városi modernizáció és a településrendezési politika az egész országra kiterjedt; a 80-as évekre pedig arra a téves következtetésre jutottak, hogy egyes városokban és Bukarestben is le kell rombolni a régi, történelmi és építészeti értéket képviselő lakónegyedeket. Úgy tűnik viszont, hogy a cigányok közösségi élete sínylette meg a legjobban hagyományos negyedeik eltűnését.

A lakáskörülmények tekintetében a szocializmus éveiben a cigányok vitathatatlan fejlődésen estek át. A 60-as évekig a cigányokra jellemző viskók nem tűntek el, csak sokkal kevesebb lett belőlük. Az előbb említett cigányok számára a lakótelepre költözés a minimális kényelemhez jutást jelentette. Ugyancsak a nagyvárosokban nagyszámú cigányt államosított házakba költöztettek. Így alakult ki az a helyzet, hogy sok nagyváros központjában jelentős cigányközösség él. Ez a helyzet a 70-es és a 80-as években alakult ki, amikor demográfiai robbanásuk kezdett gondot okozni a hatóságoknak. A szegénynegyedek államosított házaiban kaptak szállást, amelyeket lebontásra ítélték. Kijelenthetjük, hogy a lakás szempontjából a városi cigányok teljes mértékben hasznot húztak a kommunista rendszer szociális juttatásaiból. Az állam lakást biztosított számukra, semmilyen faji megkülönböztetést sem alkalmazva. Az utóbbi évtizedekben a

falun élő cigányok házat építettek, a többségi lakosság mintáját követve. A szász kisebbség által elhagyott falvakba, a kivándoroltak házaiba, Erdélyben és a Bánságban, a helybeli vagy máshonnan jött cigányokat telepítették. Csaknem az egész országban, a cigányok, akik általában a helység peremén tömörülve éltek, kezdtek beszivárogni a falvak központjába. A módosabb cigányok itt építenek vagy vesznek házat, így bizonyos mértékig eltűnik a cigányság egykori topográfiai kirekesztése.

A háború utáni időszakban végbement gazdasági változások következtében a cigányok hagyományos mesterségei és foglalkozásai fokozatosan eltűntek. Az új társadalmi-gazdasági körülmények között a régi kézművességet folytató cigányok kénytelenek voltak korszerű mesterségek után nézni. Különböző csoportjaik sajátos módon alkalmazkodtak ezekhez a követelményekhez. A kovácsok például a nehéziparban és az építkezéseknél találtak munkát, a Bukarest környéki falvakban élő cigányok nagy számban álltak be kőművesnek stb. A városokban gyári munkások lehettek. A városi köztisztaság gyakorlatilag a cigányok monopóliuma lett. A falvakban, ahol megmaradt még, egyes helyeken napjainkig, bizonyos foglalkozási hagyomány, a cigányok a korábbinál nagyobb számban dolgoztak a mezőgazdaságban. A kommunizmus utolsó évtizedeiben még a kollektív gazdaságok is igényt tartottak olykor a cigányok munkájára, annak ellenére, hogy ők nem voltak tagjai az adott szövetkezetnek. Az Állami Gazdaságok (szó szerint Állami Agrár Vállalatok – IAS) viszont, amelyek szinte állandóan munkaerőhiánnyal küszködtek, munkát ajánlottak fel a cigányoknak. A cigányokat főként napszámosnak és idénymunkásnak vették fel. Olykor saját csapatokba szerveződve vállaltak idényjellegű munkát, olyan állami gazdaságokban, amelyek távol estek lakóhelyüktől, a munkaerőt nélkülöző övezetekben. Ebben az évadjellegű munkában, amelyben néha az egész család részt vett, alkalmas volt létfenntartásuk biztosítása. De Romániában a munkához kapcsolódó szezonális vándorlás jelensége eléggé el volt terjedve, és ennek csak a töredékét képezi a cigányok munkába állítása az Állami Agrár Vállalatoknál.

Mégis, bizonyos mértékig, a cigányok hagyományos mesterségei is fennmaradtak. Az ország egyes részein a falvakban szükségessé téglát a mesterséghez jól értő cigányok készítették. Időben

megbeszélték a munkát, majd a meleg időszak beálltával kiköltöztek az illető falu határába, ahol addig dolgoztak, amíg le nem szállították a téglákat. Ha más faluból is kaptak megrendelést, akkor odaköltöztek. Ez azonban szezonmunka volt. A falvakban a kanalas cigányok sem mondtak le teljesen a hagyományos mesterségükről, de a fatárgyak készítése csak egészen kis helyet foglalt el a közös gazdaság munkájában. A rézművesek, a hagyományos termékek iránti kereslet hiányában, a pálinkafőző üstök gyártására tértek át. A falvakban, de egyes városokban is, bádigos mesterséget folytatnak. A lakosság igényli szolgáltatásait, mivel olcsóbbak, mint a kisipari termelőszövetkezetek; néhány cigányt pedig jó mesterembernek tartanak. Mivel az állam gazdasági tevékenysége által hagyott űrt töltötték fel, a hatóságok általában megtűrték őket.

Más cigány kategóriák, még ha nem is volt olyan mesterségük, ami megkönnyítette volna átállásukat valamilyen korszerű foglalkozásra, mégis megtalálták helyüket a gazdaságban. Olyan új foglalkozásra tértek át, ami periférikus jellegű volt, de ami sajátos foglalkozásuk lett, és ami lehetővé tette, hogy megmaradjanak mint külön csoport. Az újrahasznosítható anyagok gyűjtése, vagy a toll és pihe begyűjtése – amelyért cserébe pénzt vagy tárgyakat ajánlottak fel (edényeket, tányérokat, üvegtárgyakat stb.), amelyeket különböző szövetkezetektől kaptak – olyan foglalkozások voltak, amelyeket gyakorlatilag a cigányoknak tartottak fenn. Az utóbbi évtizedekben elburjánzott a kereskedelem a cigányok soraiban. A házaló kereskedést bizonyos cigány kategóriák űzték engedéllyel vagy anélkül. A nagyvárosokban a cigányok voltak a feketepiac főszereplői, ami a kommunista rendszer utolsó évében öltött széles méreteket. Ez a foglalatatoskodás, amit a hatóságok megtűrték, elősegítette a cigányok soraiban a legügyesebb vállalkozók meggazdagodását és a városokban a módos cigányok kategóriájának a megjelenését.

Elmondhatjuk tehát, általános jellemzőként, hogy a kommunizmus éveiben a romániai cigányság jelentős foglalkoztatási változásokon esett át. Legnagyobb részük kénytelen volt felhagyni foglalatatoskodásaival, amelyek régóta jellemzőek voltak rá, és helyet keresni a szocialista típusú gazdaságban. A cigányoknak a meglévő gazdasági-társadalmi rendszerhez való alkalmazkodása azonban sajátos vonásokat vett fel, amelyek megkülönböztet-

tették a lakosság egészétől. Hiányos szakképzettségük miatt a cigányok általában szakmai képzettséget nem igénylő és rosszul fizetett munkákat voltak kénytelenek végezni. Romániában a kommunizmus éveiben végbement nagyarányú társadalmi-foglalkoztatási átalakulási folyamat végére a cigányok a legalsó lépcsőfokra kerültek. Az utóbbi években végzett szociológiai kutatások azt mutatják, amint látni fogjuk,⁴ hogy az iparban vagy más gazdasági ágazatban dolgozó cigányok többsége szakképzetlen vagy kevés képesítést igénylő munkát végez. Eltűnt a régi foglalkoztatási megkülönböztetés a cigányok és a lakosság többi része között, de a cigányság nagy részére gyenge szakmai képzettség vagy a szakképzettség hiánya jellemző, ennek összes következményével (szegénység, munkanélküliség stb.).

Sok cigány viszont nem találta meg helyét az ország új gazdasági-társadalmi szerkezetében. Nem annyira azokról van szó, akik ismertek valamilyen hagyományos mesterséget, amit az új körülmények között nem folytathattak, hanem inkább azokról a foglalkozás nélküli cigányokról, akik mindig léteztek, és sokáig a települések szélén éltek, perifériális lehetőségeket hasznosítva. Elsősorban ezek nem voltak képesek alkalmazkodni az új követelményekhez. A kommunista állam politikája, hogy mindenkinek munkát adjon – valamennyi szociális juttatással, amit ez feltételezett számukra, természetesen a rendszer határain belül – a cigányok esetében nem valósult meg. A cigányok a rendszeres munkát általában kényszernek érezték, és sok bosszúságot okoztak a hatóságoknak, amelyek igyekeztek egy adott munkahelyhez kötni őket. A 70-es évek végén és a 80-as évek elején a hatóságok a „problémás” cigányok „munkába állításával” kiemelten foglalkoztak. Tapasztalniuk kellett azonban ennek a próbálkozásnak a részleges sikertelenségét. Az 1983-ban összeállított jelentés – amely a cigányok munkába állítására vonatkozó intézkedéseket tartalmazza – megállapítja azt a tényt, hogy sok cigány az alkalmazása után elhagyja a munkahelyét.

A háború utáni évtizedekben végbement változások nem a cigánypolitika következményei. Romániában sokáig nem is próbálkoztak a cigányok sajátos problémáinak megoldásával. Az

⁴ Lásd a következő fejezetet.

50-es és a 60-as években nálunk nem létezett a cigányok társadalmi beilleszkedését elősegítő program, mint a többi szocialista országban: Magyarországon, Csehszlovákiában, Jugoszláviában.⁵ Nem úgy kezelték őket, mint egy különálló csoportot, amelynek a sajátossága más típusú eljárást igényel, mint a társadalom többsége. A foglalkozási átirányítást, munkahely keresését stb. egyéni problémaként kezelték, és nem úgy, mint egyik vagy másik etnikai csoport sajátosságát, és még kevésbé, mint egyik vagy másik cigánycsoport sajátosságát. Mégha a hatóságok intézkedései egyes cigánycsoportokat érintettek is, ezek nem voltak etnikai jellegűek.

Csak a 70-es évek közepén, amikor a román társadalomban már jelentős változások mentek végbe, akkor figyeltek fel a hatóságok a cigányok sajátos helyzetére, amely sok tekintetben szembetűnően eltért az ország egészének valóságától. A politikai tényezők azt tapasztalták, hogy a cigányok külön társadalmi problémát jelentenek, következésképpen nekifogtak a cigányok társadalmi beilleszkedését elősegítő program végrehajtásához.⁶

1977-ben a Román Kommunista Párt Központi Bizottsága elemezte a cigányok helyzetét, és külön program kidolgozását kezdeményezte, amelynek a cigányok társadalmi beilleszkedését kellett elősegítenie. Rendkívül kevés információval rendelkezünk erről az anyagról és arról a cigánypolitikáról, amit a 70-es évek

⁵ G. Puxon: *Romn heute – Zur Situation der europäischen Zigeuner*. In T. Zülg: *In Auschwitz vergast, bis heute verfolgt*. Reinbek, 1979, 29–63.; *The Gypsies of Eastern Europe*. D. Crowe és J. Kolsti szerkesztésében. Armonk/New York, London, 1991.; Jaqueline Charlemagne: *Les Tsiganes d'Europe de l'Est*. In *Etudes*, Janvier 1992, 5–14.; A. Fraser: i. m. 271, 272.; J.-P. Liégeois: i. m.; Uő: *Roma, Tsiganes, Voyageurs*. Strasbourg, 1994.; Gy. Szabó: i. m. 82–95, 126–147.; Cigánykérdés a 20. század végi Magyarországon. In *Regio. Kisebbségi Szemle*, 1993, 1. szám. 84–101.; G. Seewann: *Zigeuner in Ungarn 1945–1990. Etnische Minderheit oder soziale Randgruppe?* In *Annuarul Institutului de istorie Cluj-Napoca*, XXXII, 1993, 283–290.; Anna Jurová: *Vývoj rómskej problematiky na Slovensku po roku 1945*. Bratislava, 1993.

⁶ Alig 1974-ben végezték az első szociológiai vizsgálatot a cigányok körében. A következtetéseket az illetékes szerveknek mutatták meg, akik viszont alábecsülték a tanulmány jelentőségét: M. Merfea: *Desore integrarea sociala a romilor. Participare si nu asimilare*. In *Sociologie Românească*, S. N., V. 1994, 2–3. szám, 291.

végén és a 80-as években alkalmazták. A programot sohasem tették közzé, és annak a kornak a levéltári anyagaihoz sem férhetünk hozzá. Eddig csak az a Beszámoló jelent meg, amit 1983-ban a Román Kommunista Párt Propaganda Osztálya készített, amelyben értékelik az addig elért eredményeket.⁷ Ez az anyag sokat elárul a cigánypolitikáról, amelyet azokban az években alkalmaztak. A cigány lakosságra vonatkozó érdekes szociális, demográfiai stb. jellegű adatokat közöl, értékeli ennek a népességnek a reális helyzetét, utal a helyi szinten abban az időben a cigányok társadalmi integrálására alakított bizottságok tevékenységére, összefoglalja azokat a legjellemzőbb eredményeket, amelyeket 1977 után értek el stb.

A Jelentés kitér a vándorcigányok letelepedési mértékére is, a hatóságok földet, építőanyagot adtak nekik és segítettek az építkezésben is. Sok cigányt állítottak munkába. Az iratok nélküli cigányokat a nyilvántartási hivatalokban regisztrálták, intézkedtek, hogy a házasságokat legalizálják, hogy küldjék iskolába gyermekeiket, hogy végezzék el a katonaságot, hogy egészségi ellenőrzésre járjanak. A Jelentés megállapítja, hogy sok cigány, aki részt vesz a programban, abbahagyta az „élősködő” életmódot, és a cigány népesség jelentős része sok szempontból megindult a fejlődés útján.

A Jelentésből ugyanakkor az is kiderül, hogy a cigányok munkába állítása nem járt a várt eredménnyel. 1977-ben a munkaképes cigány lakosság 32,7%-a nem dolgozott, a nők esetében 48%-os ez az arány. 1983-ban a helyzet még súlyosabb. 1977-ben körülbelül 65 000 nomád és félnomád cigány volt, akik közül csak 5600-an végeztek társadalmilag hasznos tevékenységet; ezek közül a legtöbbször időszakos munkája volt, és csak kb. 900-an voltak szakképzettek. Az alkalmazás után sok cigány elhagyja a munkahelyét – az alkalmazkodó képesség hiánya, a szükséges szakképzettség hiánya miatt –, amit még tetézik a munkába nem állított cigányok ellenséges viszonyulása. A cigányok között a bűnözés aránya igen magas. Sok család nem megfelelő körülmények között lakik. Bukarestben és más városokban a cigá-

⁷ In *Destroying Ethnic Identity*. 108–116 (fordítás; a jelentés függelékeit nem publikálták).

nyok állami lakásokat kaptak, de sokat tönkretettek közülük, lakhatatlanná téve azokat. Gyakran nem fizették a lakbért, a villanyszámlát stb. Sok család tért vissza a régi életmódjához, sátrakba és putrikba költözött. Egészségi és tisztasági körülményeik riasztóak. Sok a szétzüllött család. Az iskolakerülő cigánygyerekek száma is igen magas. A gyerekeket a szülők általában elhanyagolják. Gyakori eset, hogy a cigánygyerekeket a kórházban hagyják, vagy árvaházba adják. A Jelentés következtetése az, hogy a cigányok társadalmilag nem illeszkedtek be, maradi a gondolkodásuk, negatív a hozzáállásuk a munkához és a társadalmi élethez.

A Jelentésben található „A cigányok munkába állításával és társadalmi beilleszkedésével kapcsolatos intézkedések programja”. Külön fejezetekben sorolja fel a cigányság összeírására és letelepítésére, munkába állítására, lakás körülményeik javítására, az egészségi állapotukra és társadalombiztosításukra, kulturális és oktatási területre, a szervezési problémákra irányuló intézkedéseket.

Ha kétségtelenül voltak is bizonyos eredmények, a valóságban a 70-es évek végére és a 80-as évek elejére sem történt sok a cigányok beilleszkedésének tekintetében. A cigányok társadalmi beilleszkedését elősegítő programot csak részben és nagyon rövid ideig alkalmazták. Közbejötték a súlyos gazdasági problémák a 80-as évek közepén, amikor gyakorlatilag felhagytak vele. A 80-as évek, és főként a kommunizmus végnapjai Romániában, a Ceaușescu-rendszer gazdasági és társadalmi hanyatlásának feltételei között, a cigányok helyzetének fokozatos romlásához vezetett. Mivel ők képezték a legkevésbé képzett és a modern gazdaságba a legkevésbé beilleszkedő réteget, a cigányokat összességükben súlyosan érintette a gazdasági válság és a szociális kiadások csökkentése.

Azoknak az átalakulásoknak a mérlegét, amelyen a cigányok estek át Romániában a háború utáni években, természetesen csak pontos kutatások eredményeként lehet majd elkészíteni. Vitathatatlan, hogy egészében véve a cigányok helyzete sok szempontból megjavult: lakás, munkahely, jövedelem, oktatás stb. terén. A kommunista évek sokat jelentettek a cigányok magánéletének korszerűsítésében. A cigányok közül egyesek a modernizáció és az integráció irányába fejlődtek, más társadalmi és anyagi hely-

zetbe kerültek. Megjelent az iparban dolgozó és az értelmiségi cigányok kategóriája. Ez azonban a valóságnak csak az egyik oldala, hiszen az előbb említett cigányok elhanyagolható kisebbséget jelentenek. A kommunizmus alatt a cigányság polarizálódási folyamaton ment keresztül, amely korábban nem volt ilyen erős. A cigányok (többsége) a legégetőbb gazdasági, társadalmi stb. problémákkal küzdő népességi csoport. A négy évtizedes romániai kommunizmus idején kialakított társadalmi struktúrában a cigányok a legalsó fokra kerültek. A legtöbben közülük olyan munkát végeznek, ami esetlegessége miatt csak a túlélést teszi lehetővé. A környező társadalmi fejlődés ellenére a legszegényebbek között maradtak. Statisztikai tekintetben ugyanakkor nőtt a cigányok és a lakosság többi része közötti eltolódás. Ha például a cigány többségű falvakban olyan házak épültek, amelyek a korábbi időszakhoz viszonyítva jobbak, a román parasztok még nagyobb mértékben javították a lakáskörülményeiket, úgyhogy a román és a cigány házak között tovább növekedett a komfort-különbség; a román lakosság köréből gyakorlatilag sikerült kiirtani az írástudatlanságot, ami most csak a cigányoknál fordul elő stb. Az utóbbi évtizedek romániai fejlődésének dinamikája elmélyítette a románok és a cigányok között húzódó gazdasági és szociális szakadékot. A cigányokra történelmük egész folyamán jellemző kizsátozottság erősödött a kommunizmus éveiben. A múltbeli problémákhoz újabbak társultak, mivel a cigányok nem tudtak alkalmazkodni az új változásokhoz.

Ez a rendkívül korlátozott előrehaladás, amit a cigány lakosság a kommunizmus éveiben ért meg, részben azzal magyarázható, hogy hosszú ideig hiányzott a román államnak a cigányok problémáival törődő politikája. Még a 70-es évek végén és a 80-as évek elején is, amikor már volt egy ilyen program, a hatóságok nem törődtek komolyan a cigányokkal. Az állam pénzügyi erőfeszítése nem állt a program szándékainak magaslatán. A cigányok integrálására irányuló politika kudarcra nemcsak e politika koncepciójának és alkalmazási módjának tulajdonítható. Mert a többi szocialista országban is, amelyekben sokkal következetesebb, huzamosabb ideig tartó és jobban összefüggő politikát folytattak, és amelyekben az állam részéről nagyobb anyagi erőfeszítéseket feltételező és sokkal radikálisabb intézkedéseket hoztak – mint Magyarország vagy Csehszlovákia esetében –,

ugyanaz lett az eredmény. Itt is csak részben sikerült integrálni a cigányokat. Egyébként a világon mindenütt, még a nyugati országokban is, a cigányok a modern társadalomba való beilleszkedésük tekintetében jelentenek problémát. Nem tévedünk, ha azt állítjuk, hogy minden integrálási politika kudarca e népcsoport sajátos jellemvonásától is függ.

A cigányság szociális problémái a demográfiai növekedésük miatt még égetőbbek lettek. A 30-as és a 40-es években körülbelül 300 000-s népesség – nem az összeírtak nyilatkozatai alapján⁸ – 1977-ben 540 000-re emelkedett (az említett 1983-as jelentés alapján). Az 1992-es évre a legtöbb hitelt érdemlő becslés az életformájuk alapján mások által cigánynak tartott lakosság lélekszámát minimálisan 819 446 főre (az ország lakosságának 3,6%-a) és maximálisan 1 010 646 főre (a teljes lakosság 4,6%-a) teszi.⁹ Ma lélekszámukat tekintve, a magyarok után (7,1%) a cigányok képezik a második nemzeti kisebbséget. Ez a robbanásszerű demográfiai növekedés a Ceaușescu-rendszer születésbarát politikájának feltételei között következett be, amely minden eszközzel bátorította a sokgyermekes családokat. Olyan helyzet alakult ki, hogy a családi pótlékok és az anyasági segélyek, minimális feltételek között, nagyszámú cigánycsalád létfenntartását biztosították. Ez a segélyrendszer sok cigánynak lehetővé tette, hogy megélhessen anélkül, hogy munkát kellene vállalnia. A fő magyarázat azonban a cigányok demográfiai viselkedésében rejlik, hiszen az eltér a román lakosságétól, amely – beleértve a falusi

⁸ A népszámláláskor összeírt cigányok száma: 1948-ban 53 425 (a lakosság 0,3%-a). (A. Golopenția, D. C. Georgescu: *Populația Republicii Populare Române la 25 ianuarie 1948. Rezultatele provizorii ale recensământului*. In *Probleme economice*, 1948, 2. szám, 28, 30.); 1956-ban 104 216 (0,6%) (*Recensământul populației din 21 februarie 1956*, III, *Structura populației după naționalitate și limba maternă*. Bukarest, 1959, 556.); 1966-ban 64 197 (0,3%) (*Recensământul populației și locuințelor din 15 martie 1966*, I. kötet, I. fejezet. Bukarest, 1969. 113, 153, 154, 158); 1977-ben 229 986 (1,067%), (Comunicat privind rezultatele recensământului populației și al locuințelor din 5 ianuarie 1977. In *Scînteia*, XLVI. évfolyam, 10 829. szám, 1977. június 14. 3.); 1992-ben 401 087 (1,8%), (*Recensământul populației și locuințelor din 7 ianuarie 1992*, I, *Populație - Structura demografică*. Bukarest, 1994, 708, 714.).

⁹ *Țiganii între ignorare și îngrijorare*. 59–63.

lakosságot is – már több évtizede áttért a korszerű demográfiai modellre. Ez is egy oldala a cigányok és a többségi lakosság között húzódó civilizációs szakadéknak. Magas számbeli gyarapodásuk csak rontotta ennek a népességnek a helyzetét az élet-színvonal tekintetében, kellemetlenül érintette a családot, és növelte az alkalmazkodni képtelenek és az árvák számát. A 80-as években a demográfia teher lett a cigány lakosság számára. Újabb akadályt jelentett társadalmi fejlődésének és integrációs folyamatának útjában. A 80-as évek elején megállapították, hogy ez a népességi politika nem megfelelő a cigányok esetében. Az 1983-as jelentés javasolja, hogy az 5 vagy ennél több gyermekes családoknál a családi pótlék folyósítását tegyék függővé az egyik szülő állandó munkaviszonyának igazolásától és attól, hogy gyermekei járjanak-e vagy sem iskolába.

A kommunista rendszerben a cigányok viszonyát a hatóságokhoz az jellemezte, hogy mind az állam, mind a társadalom a cigányok kulturális és etnikai beolvadását szorgalmazta, arra gondolva, hogy csak akkor lehet őket „civilizálni”, ha lemondanak kulturális örökségükről és „románokká” vagy „magyarokká” válnak. Kétségtelen, hogy a cigányok egy része integrálódott a nem-cigány társadalomba, nemcsak a hagyományos közösségükből kiszakított cigányok – akiket iskoláztatásuk, mesterségük stb. által felszívott a társadalom –, hanem a nagyobb cigánycsoportok is. A városi környezetben egy generáció leforgása alatt sok cigány veszítette el etnikai identitását. Bukarestben és nagyobb városokban is megtalálható ez a népes réteg, amely a társadalmi és etnikai változások következtében jött létre. Egyes falvakban, ahol kevesen voltak a cigányok, hasonló jelenség ment végbe; ahol a cigányok kénytelenek voltak felhagyni hagyományos foglalkozásaikkal, életmódjukkal, ott életformájuk, társadalmi viselkedésük, születési arányuk stb. igazodott a nem-cigányokhoz, de gyakran eltolódással. A román (vagy a magyar) nyelv átvétele anyanyelvnek – ahol a cigány nyelv elvesztése nem ment végbe – szinte magától ment. A társadalmi integráció és az etnikai asszimiláció kéz a kézben haladt. Ma a „cigánynak” nevezett lakosság egyáltalán nem jelentéktelen része az etnikai asszimiláció többé-kevésbé előrehaladott állapotában található. Még akkor is, ha a többiek ezeket az embereket cigányokként vagy volt cigányokként azonosítják, ők románoknak vagy a magyar lakossá-

gú helységekben magyaroknak tarják magukat.¹⁰ Nem lehet le-
tagadni, hogy a kommunista Romániában a cigány lakosság egy
részét elérte az etnikai asszimilációs folyamat. Ha mennyiségi-
leg, összességében nehéz is meghatározni, sok falusi közösség
szintjén megnyilvánuló tény.

Romániában a cigányok beolvasztására alkalmazott politika
nem volt kidolgozva és nem ismerte a néhány szomszédos or-
szágban tapasztalt túlzásokat, ahol a cigánygyerekeket elszakí-
tották családjuktól és állami intézetekben nevelték fel, ahol le-
rombolták a cigányfalvakat (Magyarországon), vagy bátorítot-
ták azoknak az asszonyoknak a sterilizálását, akik több gyereket
szültek (Csehszlovákiában) stb. A Ceaușescu-rezsim utolsó éve-
iben Romániát a külföldi sajtóban egyes hangok azzal vádolták,
hogy cigányellenes, sőt faji politikát folytat a cigányok ellen. Igaz
ugyan, hogy Ceaușescu alkalmazta a nacionalista diverziót, de
nem hisszük, hogy faji politikával lehetne vádolni. Romániában
nem hoztak rasszista törvényeket, és nem léteztek külön törvé-
nyek sem a cigányokra. A cigányokat úgy kezelték, mint társa-
dalmi kisebbséget, amelyet valamilyen módon be kell illeszteni
az új gazdasági-társadalmi szervezetbe. A kommunista rendszer-
nek inkább azt lehet a szemére vetni, hogy elhanyagolta a ci-
gányok problémáit, hogy nem törődött eléggé a cigányok szo-
ciális-kulturális helyzetének javításával, hogy az ilyen irányú
intézkedések hozatalánál nem vette tekintetbe a különböző ci-
gány csoportok sajátosságát. Meg kell említenünk, hogy akkor,
amikor Romániát hasonló vádak érték, sok román úgy véleke-
dett, hogy a cigányok Ceaușescu védenecsei. A születési politikát,
ami növelte a cigányok számát, és a 80-as években, bizonyos
korlátokkal, a spekuláció megtűrését, amit elsősorban a cigányok
folytattak, a cigányoknak kedvező feltételeket nyújtó politikaként
értelmezték. Nem hisszük, hogy ezt érvekkel alá lehet támaszta-
ni. Ceaușescu korában a kisebbségeket már nem használták fel
eszköznek arra, hogy a többségi lakosságra nyomást gyakorol-
janak, mint azt az 50-es évek elején tették. Éppen ellenkezőleg,
kijelenthető, hogy Ceaușescu nacionalizmusának bizonyos for-
mái valamilyen mértékben érintették a kisebbségeket. A Ceau-

¹⁰ A cigányok önazonosságának problémája részletesen kifejtve uo. 52, 53.

şescu-rendszer politikájában a cigányok helyét még a jövőben is tanulmányozni kell.

A cigányok gyakran kerültek konfliktusba a milíciával, a helyi hatóságokkal. De nemcsak a soraikban megnövekedett bűnözés miatt. Akár azért, mert „nem kapcsolódtak be a munkába”, akár azért, mert engedély nélkül folytatták mesterségüket, a cigányokat sújtotta a korabeli törvények szigora, amennyiben „társadalmi parazitáknak” tekintették s a nagy építkezésekre vagy a Duna–Fekete-tenger csatornához küldték őket. Az említett törvények természetesen nemcsak a cigányokat érintették. A cigányokat közvetlenül érintő intézkedés a magánszemélyek tulajdonában lévő arany elkobzásáról szóló 210/1960. számú és a 244/1978. sz. rendeletek voltak. A cigányok, főként a sátorozók, akiknek a szemében az arany felhalmozási tárgy volt, ekkor veszítették el fő vagyonukat. Ez az intézkedés a cigányok számára ugyanazt jelentette, mint a kommunizmus első éveiben a mezőgazdaság kollektivizálása és az ipar államosítása a lakosság többi részének. A hatóságok a hagyományos vezetőkön keresztül ellenőrizték a különböző cigány csoportokat. Egyesek közülük még külföldre is utazhattak, nemzetközi cigánytalálkozókra, ahol romániai etnikumuk képviselőinek tekintették őket.

VII. FEJEZET

A CIGÁNYOK (ROMÁK) MAI HELYZETE ROMÁNIÁBAN

1. A szociális helyzet

Az utóbbi éveken több kutatás foglalkozott a cigányok (romák) szociális helyzetével. A legátfogóbb és legpontosabb felmérés 1992-ben készült a Bukaresti Egyetem és az Életminőséget Kutató Intézet közös szervezésében. Az eredményeket a *Țiganiî între ignorare și îngrijorare*¹ (Cigányok a mellőzés és az aggodalom között) című kötetben publikálták. A felmérés olyan próbamin-tát ölel fel, amelyet a szerzők reprezentatívnak tartanak a romá-niai cigány (roma) lakosságot illetően. A tanulmány nem feled-kezik meg a „modernizált” cigányokról (romákról), akik korsze-rű életformára váltottak át és akik nem akarják cigányoknak (romáknak) tartani magukat. Mégis elsősorban a lakosságnak azzal a részével foglalkozik, amelynek tagjai cigányoknak (ro-máknak) vallják magukat – akár minden vonatkozásban (akár nem hivatalos, akár hivatalos, közigazgatási formában), akár csupán nem hivatalosan –, és akiket a többségi lakosság cigá-nyoknak tart. A roma aktivistákat és a magukat a roma közös-séghez tartozóknak valló és a romák soraiból kikerült új üzletem-bereket képviselő szűk kategóriával együtt képezik a szó szoros értelmében vett etnikai profillal rendelkező romániai lakosságot, amelynek a lélekszámát a kutatás szerzői 819 446 és 1 millió között valószínűsítik (tehát az ország teljes lakosságának 3,6%-ára, illetve 4,3%-ára).² A munka adatai tehát a cigány (roma) la-

¹ *Țiganiî între ignorare și îngrijorare*. Szerkesztette: Elena Zamfir és Cătălin Zamfir, Alternative Kiadó [Bukarest], 1993, 254.; A romániai romák szociális helyzetéről lásd: M. Merfea: *Integrarea socială a romilor*. Brassó, 1991; Uő: *Despre integrarea socială a romilor. Participare și nu asimilare*. In *Sociologie Românească*, S.N.V. 1994, 2–3.szám, 291–299.; Em. Pons: i. m. 55, 56.

² *Țiganiî între ignorare și îngrijorare*. 52–63. (Estimarea populației de romi cí-mű fejezet.)

kosság csaknem teljes egészére jellemzőek. Így tehát egy összetett kép áll rendelkezésünkre a romániai cigány (roma) lakosság szociális helyzetéről a 90-es évek kezdetén. A tanulmány feltárja ennek a lakoságnak a sajátos vonásait, azt a helyet, amelyet a mai román társadalomban foglal el, ahogyan azokat a problémákat is, amelyeket a politikai tényezőkkel és a társadalom egészével szemben támaszt.

A tanulmány rámutat, hogy riasztó a romák szakmai helyzete.³ A roma népesség nagy többségének nincs semmilyen szakképesítése, 79,4%-ának nincs szakmája (a férfiak 58%-ának, a nők 88,8%-ának), csak 16,1 százalékuknak van képesítése modern szakmákra, 3,9 százalékuk pedig a hagyományos foglalkozásokhoz ért. Az alkalmazásban lévő romák szakképzettségi szintje rendkívül alacsony, többségük szakképzetlen helyet tölt be (59,4%). 38,8 százalékuk szakképzett munkás. Csak 1,8 százalékuknak van közép- vagy felsőfokú képzettsége. Szakmai helyzetüket illetően azonban jelentős eltéréseket tapasztalunk a különböző roma kategóriák között. Így például a „román” romák esetében 56% modern szakmákat sajátított el, a letelepedett cigányok 42%-a, a magukat „románnak” tartó romák 35,9%-a, a magát „magyarnak” vagy más nemzetiségűnek valló romák 25,4%-a, illetve 25,7%-a. A valamelyik nemzettel azonosuló romáknak van elsősorban hagyományos foglalkozásuk (12,4%), őket a „romák” követik (7,6%) stb. Főleg a „magyar” romáknak nincs semmilyen szakmájuk (71,8%), utánuk a valamelyik nemzettel azonosulók következnek (61,9%) stb. Megállapítható az is, hogy a modern szakmával rendelkező romák jobban szét vannak szórva, mint hagyományos mesterséget űző társaik. Köztes helyzetet foglalnak el azok, akiknek nincs semmilyen szakmájuk. Ezek a számok azt bizonyítják, hogy szakmai szempontból a romák helyzete eltér az ország teljes lakosságától, amelyben az emberek elsőprő többsége szakmai képzettséggel rendelkezik.

A romák foglalkoztatási szerkezete⁴ is sajátos képet mutat. A 16 éven felüli népességnek csak 22,1 százaléka áll alkalmazásban (1992-ben az ország aktív lakosságának közel 58,6 százalé-

³ Uo. 101-107.

⁴ Uo. 107-114.

ka volt alkalmazásban), 0,8 százaléka munkaadó volt, 16,9 százaléka saját szakállára üzletelt, 51,2 százalék pedig munkanélküli volt (ebből 2,8% kapott munkanélküli segélyt, 5,1% nyugdíjas volt, 0,8% külföldre távozott, 1,2% börtönben ült, 0,7% katona, 0,4 %tanuló vagy egyetemista volt). Amint ebből a statisztikából kitűnik, a romák között rendkívül magas a munkanélküliek száma. A családfenntartó férfiak 20,1 százaléka nem dolgozik, és nem jogosult munkanélküli segélyre, 4,3 százalékuk viszont munkanélküli segélyt kap, ami azt jelenti, hogy a családfenntartó férfiak negyede munkanélküli. A nők között a munkanélküliek aránya eléri a 70 százalékot. Egy roma családra átlagban 0,7 alkalmazott jut, ez az arány az ország egész népességére kivetítve 1,7. A családoknak több mint a felében viszont nincsen egyetlen kereső sem.

Az életszínvonal⁵ tekintetében is nagy a különbség a cigányok és a többségi lakosság között. Jövedelmi szempontból⁶ a roma családok általában vegyes bevételi forrással rendelkeznek, egyesek állandó, mások alkalmi jellegűek. Az 1992-es kutatás szerint, a mintában felölelt személyek nyilatkozatai alapján, egy roma család havi átlagkeresete 26 920 lej volt (5113 lej/fő). A városi környezetben élő romacsaládok havi átlagjövedelme 28 422 lej volt (5364 lej/fő), míg a falusi környezetben élőké 18 635 lej (3579 lej/fő). Az egy roma család havi átlagos jövedelmét összehasonlítva a Statisztikai Hivatalnak a munkaviszonyban álló családok jövedelméről készített felméréseivel, kiderül, hogy a számok közel állnak egymáshoz (1992 első felében az alkalmazottak családjának havi nominális pénzbevétele 33 735 lej volt, a munkáscsaládoknál 32 063 lej, az egy családra jutó havi átlagjövedelem 27 690 lej volt). Ha figyelembe vesszük viszont, hogy egy cigánycsalád átlagban 6,6 főből áll, vagyis az országos átlag, ami 3,1 fő/család, kétszerese, akkor nyilvánvaló a jelentős jövedelmkülönbség. Az 1992-es adatoknak megfelelően, amelyeket a szerzők felsorolnak, abban az évben a roma lakosság 80,9 százaléka élt a létminimum alatt (szemben a lakosság 42,0 százalékával), 62,9 százalékuk pedig a létfenntartási feltételek alatt (a lakosság 16 százalékához képest).

⁵ Uo. 115, 116.

⁶ Uo. 115–130.

A legtöbb cigány falusi vagy városi lakóközösségük civilizációs színvonala alatt él. A lakás, a háztartás tartós fogyasztási cikkekkel való felszereltsége, az öltözködés, a táplálkozás stb. a legtöbbször alacsony vagy igen alacsony színvonalat mutat. Annak ellenére, hogy a roma lakások⁷ mérete nem különbözik jelentősen az átlag lakásokétól, a népes roma családok nagysága miatt ezeknél egy lakásban átlag 6,6 személy lakik, tehát egy szobára 3,03 fő jut, ami az országos átlag kétszerese (3,05 fő/lakás, 1,29 fő/szoba). A roma lakások általában hiányosan vannak berendezve, kevés kényelemmel, rosszul vannak karbantartva. A roma lakások 1/10-e – 1/3-a igazodik a többségi lakosság szabványos szintjéhez. A lakások állapota nem csak az alacsonyabb jövedelemmel magyarázható, hanem azzal az érdektelenséggel, amit a romák hagyományosan a lakásviszonyaik iránt mutatnak. A többségi lakosság között elszórtan élő romák élet színvonala általában magasabb a homogén közösségekben élő társaikénál. A munkalehetőségek miatt a nagyobb városokban élő cigányok általában jobb életkörülmények között élnek, mint a falvakban vagy a kisebb városokban élő romák.

E népcsoport helyzetének más oldalai is ugyanezeket a vonásokat mutatják. A romák iskolai végzettsége⁸ rendkívül hiányos: 22 százalékuk nem végzett el egyetlen osztályt sem, 5,3 százalékuknak az elemi iskolai tanulmányai hiányosak – tehát az írástudatlanság 27,3 százalékos. 3,9 százalékuk végezte el a középiskolát, 0,7 százalékuk tanult tovább. A felnőtt romák csaknem fele (a férfiak 56 százaléka, a nők 41 százaléka) saját bevallása szerint tud olvasni. A másik fele egyáltalán nem tud olvasni, vagy csak nagy nehézségekkel, ami tulajdonképpen analfabetizmust jelent. A romák iskolai szereplése a többségi lakossághoz viszonyítva igen alacsony. 1989 után ez az állapot tovább romlott, a felnövő, új generáció beiskolázottsága alacsonyabb, mint a felnőtteké. A 8 éves gyerekek fele nem jár iskolába vagy abbahagyta a tanulást. A tanulás iránti érdektelenség főként annak tulajdonítható, hogy a romákban nem tudatosodott az iskola rendeltetése. Ami azzal a körülménnyel magyarázható, hogy Romániá-

⁷ Uo. 138–144.

⁸ Uo. 92–100.

ban a kommunizmus utolsó évtizedében, valamint az átmenet időszakában semmilyen kapcsolat sem volt az iskolai végzettség, a szakma és a keresetek között. Az 1992-es vizsgálat szerzői szerint „egy tanulatlan »kazánkovács« cigány többet keres, mint egy esztergályos, egy »fuvaros« is többet, mint egy vegyész, egy »üzletelő« pedig többet, mint egy mérnök”.⁹ Az alacsony iskolai végzettség hátrányt jelent még egy szakképzettséget nem igénylő munkahely betöltésénél is. Az iskolai végzettség ugyanakkor az életszínvonal fontos tényezője.¹⁰

Egészségügyi szempontból kifejezetten katasztrofális a romák helyzete. A romák átlagéletkora a legalacsonyabb, a gyermekhalandóság pedig a legmagasabb (63,1%) stb.¹¹ A roma lakosság körében a bűnözés vitathatatlanul magasabb, mint az országos átlag. Az 1992-es vizsgálat adatai szerint a roma felnőttek 1,2 százaléka volt börtönben, ami az országos átlag kétszerese (0,5%).

A roma családok szerkezete erős sajátosságot mutat.¹² A kiterjedt családtípus a jellemző, amelyben több generáció él együtt. Egy családon belül 6,6 fő az átlag, azaz az országos átlag (3,1 fő) több mint kétszerese. A romák korán házasodnak, főleg a lányok (az első házasságkötéskor 17 év az átlagos életkor, az átlagos 22–25 éves életkorhoz viszonyítva), de a fiúknál is ez a helyzet. Még ma is elterjedt a törvényen kívüli házasság hagyománya, ami jelentősen csökkenti a család összetartó erejét és a gyerekek iránti felelősséget. A roma családokra a sok gyerek jellemző. A gyerekek száma a roma családokban legalább kétszerese az országos átlagnak. Az említett kutatás szerint a 30 éven felüli nők – amikor a fogamzóképes időszak a többségükönél gyakorlatilag lezárult – gyerekeinek átlagos száma 4,98, a viszonyítási nemzedéknél pedig, ahol még nem ért véget a fogamzóképes időszak, ez a szám 4,35, a lakosság egészének 1,79 arányához viszonyítva,¹³ az 1992-es népszámlálás szerint. A 16 éven aluli roma gyerekek aránya 43,5 százalékos. Minél hagyományosabb egy roma

⁹ Uo. 120.

¹⁰ Uo.

¹¹ Uo. 151–154.

¹² Uo. 66–91.

¹³ Uo. 79, 80.

család életmódja, annál több gyerekük van. A sok gyerek nehezíti a család anyagi helyzetét. A romák között gyakori, hogy ott-hagyják gyerekeiket a szülészeten, vagy a gyermekkórházban, vagy árvaházba adják. A romák egyik legégetőbb problémája a magas születési arány.

Ez röviden a 90-es évek romániai romáinak szociális képe. A cigányok vagy a romák sok szempontból eltérő adatokat mutatnak az ország többi lakosához képest. Erős sajátosságokkal rendelkező népességi csoportot alkotnak. Ez természetesen a múltból ered, de nagyrészt annak az általános szociális hanyatlásának a következménye is, ami Romániában a 80-as években végbement. Az 1992-es kutatás megállapítja, hogy akkor nemcsak megtorpant a 60-as és a 70-es években megindult és az életmód korszerűsödése felé haladó pozitív változások sora, hanem visszakozás figyelhető meg a hagyományos életmód irányába. 1989 után ez a folyamat még felerősödött. Az említett kutatás megállapítja, hogy a jelenlegi gazdasági nehézségek miatt a fiatalok inkább a családjukkal akarnak maradni, a közösségben; a törvényen kívüli házasságok száma pedig magasabb a fiataloknál, mint a többi életkorban.¹⁴ A romák kitaszítottsága, rossz gazdasági-szociális helyzete állandósult a kommunista rendszer idején is, az utóbbi években pedig, a kapitalista gazdaságra való áttérés feltételei között súlyosbodott. Az 1992-es kutatás és más tanulmányok előrejelzése szerint a romák helyzete gyorsabb ütemben fog romlani, mint a lakosság többi részének a helyzete.

Az utóbbi években újabb jelenségek tűntek fel e népességgel kapcsolatban. Így például 1989 után a gazdasági rendszer liberalizációja lehetővé tette, hogy sok cigány belevesse magát a vállalkozásokba. A forradalom után a romák az első vállalkozók között voltak. Általában olyan kiskereskedelemről vagy kisebb üzletelésekről volt szó, amelyek közül sokat a törvényesség határán vagy azon túl folytattak. Most legális foglalkozássá lépett elő az a „seftelés”, amit korábban gyakoroltak. Olykor azonban nagyobb léptékű vállalkozásokról volt szó. A roma lakosság egyáltalán nem jelentéktelen része gyorsan alkalmazkodott az új feltételekhez. A romák általában jelentős vállalkozó szellemről

¹⁴ Uo. 71.

és gazdasági rugalmasságról tettek és tesznek bizonytságot, és sokan közülük „feltalálják magukat” az új körülmények között. Szemlélatomást nagyon jól elsajátították a „szociális önvédelem” szabályait. A romák kihasználták kereskedelmi tapasztalataikat és széles családi körüket, ami lehetővé tette számukra az üzleti lehetőségek megragadását. Ugyanakkor nem vonakodtak olyan tevékenységet sem elvállalni, amit kezdetben a román lakosság általában fenntartásokkal fogadott. Ily módon a romák egy része előnyöket húzott a rendszer liberalizálásából. Az utóbbi években jelent meg a gazdag romák rétege, amely legális vagy kevésbé törvényes üzletekkel szerezte vagyonát. Főként a kommunista rendszer utolsó éveiben kivirágzott feketekereskedelem szereplői gazdagodtak meg. Nem beszélhetünk azonban az etnikum meggazdagodásának általános folyamatáról. Azok a sikerek, amelyeket a romák bizonyos száma legális vagy törvénytelen ügyletekkel aratott, a mesés vagyon, amit közülük egyesek felhalmoztak, éles ellentétben áll a lakosság hatalmas többségének szegénységével és nyomorával, amint a helyszíni vizsgálatok megállapítják. A piacgazdaságra való áttérés körülményei között egy gazdag társadalmi réteg feltűnése természetesen az ország lakosságának többi részére is érvényes, még a nyereség szerzésének nem mindig törvényes módozatait is beleértve. De egyes romák gazdagsága, sokkal inkább mint a többségi lakosságból kikerült újgazdagok esetében, a vagyon felhasználásának módja miatt ötlík szembe: a gazdag romák, általános jellemvonásként, hivalkodó módon fitogtatják a vagyonukat és presztízs-kiadásokra használják (ebbe a körbe tartoznak például a „cigány paloták”). Ezek a személyek ezért álltak állandóan a sajtó figyelmének a központjában. A társadalmi távolság és polarizáció a roma lakosság soraiban sokkal erőteljesebb, mint a lakosság többi részének az esetében. Igen szembeszökő az ellentét a gazdag romák és a népesség nagy többsége között. Az utóbbi években súlyosbodott a legtöbb roma gazdasági helyzete. Ez az ország általános válságának és a romániai gazdasági reform módjának alapján megy végbe, ami a lakosság többségének elszegényedéséhez vezetett. Vitathatatlan, hogy gazdasági tekintetben a kommunizmus bukásával a romák többsége veszített. A munkahely bizonytalanná válása, a szociális juttatások csökkenése, a népes

és a szegény családok állami támogatásának tényleges megszűnése stb. súlyosan érintette ezt a népességet.

A romák gazdasági szereplésének reménytelensége csak elmélyült a gazdasági válsággal. Alacsony szakképzettségük miatt az állami gyárakban először a romákat helyezték rendelkezési állományba. A munkanélküliség hihetetlen méretek öltött a romák között. A termelőszövetkezetek megszűnésével sok falusi cigány megélhetési forrás nélkül maradt. A Földtörvény (112/1991.) bevezetésével közülük a legtöbben nem kaptak földet, mivel a kollektivizálás előtt nem volt termőföldjük. Ezek közül a romák közül egyesek kénytelenek voltak máshová menni, a nagy városokban vagy külföldön keresve munkát.

A szociológiai kutatások azt mutatják, hogy az utóbbi időben a roma lakosság körében vitathatatlan gazdasági hanyatlás figyelhető meg. A szociális problémák súlyosbodtak, az országban végbement általános fejlődés, a piacgazdaságra való áttérés, de az állam szociális politikájának változása miatt is. Várható, hogy a helyzetük tovább romlik a közeljövőben, legalábbis jobban, mint a többségi lakossáé. Bizonyosra vehető, hogy a többé-kevésbé legális nyerészkedési lehetőségek, amelyek jelenleg nagyszámú roma megélhetését biztosítják, korlátozódni fognak, amilyen mértékben emelkedik az új társadalmi-gazdasági rendszer szervezettségi foka. A piac által megkövetelt szakmai képzettség és az iskolázottság hiányában, megfelelő tőke hiányában, az egyre jobban szervezett piacon a romák mindinkább a peremre szorulnak, és a jövő távlatában a legsebezhetőbb réteggé válnak. Helyzetüket súlyosbítja túlzott demográfiai növekedésük is. A legkülönbözőbb szociális pótlékok felszámolásának vagy csökkentésének feltételei között a demográfia már most hatalmas tehernek bizonyul.

Románia roma lakossága, amint láttuk, súlyos szociális problémákkal küszködik. Természetesen nincs szó valamennyi romáról, de egyre növekszik az a népréteg, amely ebbe a helyzetbe kerül, úgyhogy e lakosság egészének a súlyosbodó szociális-gazdasági helyzetéről beszélhetünk. Az egyre súlyosabb gazdasági és szociális problémák miatt azt tapasztaljuk, hogy megtorpant a roma lakosság modernizálási folyamata, sőt közülük egyre többen térnek vissza hagyományos életfelfogásukhoz. Új kirekesztési jelenségek tűnnek fel. Ez a lakosság az egyre nagyobb

elszigetelődés felé tart, és emiatt társadalmi vonatkozásban egyre problematikusabbá válik integrálásuk.

A roma lakosság elkésérítő gazdasági állapota a társadalomnak is gondot jelent. Egyre több roma választja a társadalmi anómia és deviancia útját. A romák által elkövetett törvénysértések és kihágások egyre gyakoribbak lesznek. Hivatalos adatok hiányában is nyilvánvaló, hogy a romák körében a bűnözés nagy és tovább növekszik, főleg a homogén roma közösségek keretében. Aggasztó mértékben növekszik az erőszak a roma lakosság soraiban. A sajtó szervezett bűnözési hálózatokról („cigány maffia”) beszél, és arról a veszélyről, hogy a gazdag romák szegényebb társaikat használják fel bűnözői tevékenységre. A roma közösségek magatartása általában olyan problémákat támaszt, amelyek a román társadalom egészét is érintik. A törvény iránti tisztelet hiánya, a civilizált viselkedés iratlan szabályainak mellőzése a józan ész szintjén tapasztalható.

A romák körében tapasztalt kriminalitás és erőszak növekedése, a meggazdagodott romák hivalkodó viselkedése – a különböző társadalmi problémák tükrében, amelyeknek könnyen lehet etnikai vetülete – előmozdítja a romák és a többség kapcsolatainak romlását. A romák és a többségi lakosság közötti feszültség felhalmozódott, főleg a falusi közösségekben, mivel itt a romák száma viszonylag magas. A romák iránti ellenszenv az egész román társadalomra jellemző, és az utóbbi években csak erősödött. A nemzetiségi együttéléstről készült felmérés arra a következtetésre jutott, hogy a lakosság 40 százaléka nagyon negatív érzelmeket táplál a romák iránt, 34 százalék véleménye kedvezőtlen, és mindössze 19 százalék nyilatkozott kedvezően róluk és 2 százalék pedig igen kedvezően. Az ellenszenv a romák életvitelének tulajdonítható.¹⁵ Nem tagadható, még a műveltebb románok körében is fellelhető bizonyos kétszínű magatartás, sőt még bizonyos homályos rasszizmus is, amint ezt például azok a célzások mutatják, amelyeket a sajtóban találunk egyes politikai személyek (feltételezett) cigány származására. Nyilvánvaló, hogy a türelmetlenség növekedését és rasszista magatartást tapasztalunk a többségi lakosság soraiban a romákkal szemben.

¹⁵ D. Abraham, I. Bădescu: Conlocuire etnica în România. Rezultate ale cercetărilor de teren. In *Sociologie Românească*. S.N.V. 1994, 2–3. szám, 185–187.

Az utóbbi években egyes településeken a roma közösség és a többségi lakosság között felgyülemlett feszültség körülményei között, továbbá a rendfenntartó hatóságok passzivitása következtében erőszakos fellépésekre is sor került roma csoportok ellen. Egyetlen roma bűntettére a többségi lakosság az egész roma közösség vagy annak egy része ellen kollektív megtorlással válaszolt (házaikat felgyújtották, kiűzték őket a faluból stb.). A romákkal szemben megnyilvánuló erőszakos reagálás annak az elégedetlenségnek volt a következménye, amit a lakosság a helységet terrorizáló roma egyének vagy családok iránt táplált. A Mihail Kogălniceanuban (Konstanca megye), Bolintinben (Giurgiu megye) és a Hadréven (Maros megye) történt eseményekre – hogy csak a legismertebb eseteket említsük – nem is a „pogrom” kifejezés felel meg a legjobban, ahogyan a külföldi sajtóban és a nemzetközi szervezetek jelentésében szerepelt.¹⁶ Az utóbbi évek tapasztalata azt mutatja, hogy a romák és a többség közötti helyi feszültségek azzal a valós veszéllyel járnak, hogy interetnikai konfliktusokká fajulhatnak.

A mai Románia számára a romák jelentik az egyik legsúlyosabb társadalmi problémát, szegénységük, kitaszítottságuk és létszámuk miatt. A kutatók és az elemzők már figyelmeztettek a helyzet súlyosságára, gyors és komoly közbelépést sürgetnek.¹⁷ A közbelépésre annál nagyobb szükség van, mivel a romák problémái kieleződnék az idő múlásával. A nagy roma közösségek már problémát jelentenek. A városokba vándorlás, ami az utóbbi két évtizedben volt tapasztalható a roma lakosság részéről, és magas születési arányszámuk a meglévő roma közösségek növekedéséhez vagy újabbak keletkezéséhez vezetett. Fennáll annak a veszélye, hogy viszonylag rövid időn belül a romániai nagyvárosokban szegénységi „zárványok” jelennek meg, amelyek etnikailag egyre homogénebbek lesznek, és amelyekre a magas munkanélküliség, a lakáshiány és a krónikus bűnözés jellemző.¹⁸ A romák szociális helyzete „társadalmi bombává” változ-

¹⁶ Ahogy például a *Destroying Ethnic Identity*-ben szerepel. 36, 37.

¹⁷ Lásd a *Țigani în tre ignorare și îngrijorare* 155–174.

¹⁸ Uo. 170.

hat. A romák létszámának jelentős növekedésével a probléma egyre nagyobb méreteket ölt.¹⁹

A román társadalom érdeke, hogy a roma problémát most oldják meg. A romák a román társadalom egyik összetevőjét képezik, és sajátos problémáik megoldása elősegítené a társadalom egészének a fejlődését. Ugyanakkor a romák helyzete negatívan befolyásolja a külföldet a román társadalom megítélésében. Szükséges egy társadalmi, oktatási program elindítása, amelyet a romák közreműködésével valósítanak meg, és ami elősegíti majd beilleszkedésüket és modernizációjukat. Gazdasági, szociális, kulturális, oktatási intézkedések kellenek makro- és mikroszociális szinten, szociális akcióprogramok kellenek, amelyek támogatják a helyi roma közösségek és az egész roma népesség modernizálását. Azaz megjelenhet egy növekvő roma réteg, amely korszerűen él, és kiküszöbölhetőek lesznek a romák életmódjából azok a tényezők, amelyek mai elutasításukért felelősek. A romák iránti magatartását illetően a román társadalomban megvan a *laissez-faire* hagyománya, hogy a problémák maguktól is megoldódnak. Ez a magatartás elfogadható volt mindaddig, amíg a települések szélén élő kis közösségekről volt szó. A mai súlyos problémák és a romák egyre növekvő létszáma viszont az állam és a társadalom egészének a közbelépését sürgeti. A szociális politika kidolgozásánál figyelembe kell venni a roma nemzetségek és közösségek sajátosságait, és ugyanakkor nem szabad elhanyagolni a romák szociális problémájának etnikai összetevőjét sem.

¹⁹ 1992–2025 közötti időszakra készített előrejelzés szerint, a mai születési és elhalálozási adatok figyelembe vételével, Románia lakossága 10 százalékkal fog csökkenni. A nemzetiségek különböző változásai állnak a csökkenés mögött. 13 százalékkal csökkenne a románok, 23 százalékkal a magyarok, 24 százalékkal a más nemzetiségek száma, míg a cigányok száma 57 százalékkal emelkedné. Az előrejelzés a romákra vonatkozó két felmérés adatait használja fel. A romák száma az 1992-ben összeírt 1 millióról (a lakosság 4,4 százaléka), 1 564 000-re emelkednék (7,7%), illetve 1,5 millióról (6,6%) 2 346 000-re (11,4%) 2025-ben. A romák száma összeségében jelentősen emelkedni fog, a magyarokat túlfogják nőni. (V. Ghetau: O proiectare conditiei populației României pe principale naționalități (1992-2025.) In *Revista de cercetări sociale*, 3, 1996, 1. szám, 75–105, főleg a 103. oldal.)

2. A modern roma tudat kialakulása felé

Ha a romákról vagy cigányokról beszélünk, nem egy egységes népességről szólunk. A „cigány” vagy „roma” gyűjtőnév alatt számos csoport található, amelyek rendkívül differenciáltak. Ezek a csoportok, amelyekből néhány tucat van Romániában a „nemzetség” (kazánkovács, kanalas, medvetáncoltató, selyem-árus, vontatók stb.) nevet viselik. Minden csoportnak megvan a maga társadalmi-foglalkozási, nyelvi, kulturális, életmódbeli sajátossága.²⁰ A roma nemzetségek a közelmúltig élesen elkülönültek egymástól, könnyen fel lehetett őket ismerni és jellemezni. Minden nemzetségnek volt saját foglalkozása, ami különbözött a többiek mesterségétől. Majdnem minden nemzetségnek sajátos életmódja volt. A romák között nyelvi és vallási különbségek is voltak. Vannak romani nyelvet beszélők (cigány nyelv) – ennek is több nyelvjárása van –, románul, magyarul, törökül stb. beszélők. Vallási szempontból ortodoxok, reformátusok, katolikusok, neoprotestánsok, muzulmánok. Még ha a felszabadításuk óta eltelt másfél évszázad és főként a háború utáni időszakban a nemzetségek sokat veszítettek is sajátosságaikból, a nemzetséghez tartozás tudata még mindig erős. A roma lakosság nagy része még ma is valamelyik nemzetséggel azonosítja magát. Ma azonban a nemzetségi kereteken való túllépés felé haladnak. A romák egyharmada már nem tudja megmondani, melyik nemzetségből származik, nincs már meg bennük a nemzetségi hovatartozás tudata, egyszerűen „cigánynak” vagy „romának” vallják magukat.²¹ A roma lakosság jelentős részének emlékeztében már nem él a nemzetségi hagyomány.

Az 1992-es kutatás a roma lakosság soraiban lévő különbségekkel foglalkozik, az etnikai önazonosítás/heteroazonosítás módszerét alkalmazva (ahogyan az emberek önmagukat romának vallják vagy nem, illetve ahogyan mások romának vagy nem romának jelölik). A romák között több etnikai réteg található:

a) romák valamennyi hagyományos etnikai jellemvonásukkal, akik minden szempontból romának vallják magukat;

²⁰ V. Burtea: Neamurile de romi și modul lor de viață. In *Sociologie Românească*. S.N.V., 1994, 2–3. szám, 257–273.

²¹ Uo. 258.

b) romák hagyományos etnikai jellemvonásokkal, akiket a többiek is romának tartanak, ám akik csak informálisan vallják magukat romának, hivatalos és közigazgatási szinten nem;

c) „modernizált” romák, akik nem követik a hagyományos életformát, de akik romáknak vallják magukat, formális és informális szinten is;

d) „modernizált” romák, akik nem azonosítják magukat a romákkal, vagy hol vállalják eredetüket, hol meg nem, és akiket mások romáknak tarthatnak vagy nem;

e) „egykori” romák, akik beilleszkedtek a többségbe és nem tartják magukat romáknak.²²

A kutatás szervezői arra a következtetésre jutottak, hogy az önmagukat romának valló személyek valós száma 536 000 kellene legyen, az 1992-es népszámlálás során összeírt 401 000 roma helyett; ha figyelembe vesszük a mások által romának minősített személyek számát, akkor a minimális szám 819 446 lesz, az ország lakosságának 3,6 százaléka. A szétszórta élő, ezért kevésbé szembetűnő romákkal együtt, akik nem tartják magukat romáknak, a Romániában élő cigányok száma 1 millió körül lenne, azaz az összlakosság 4,3 százaléka.²³

Amint látható, egy rendkívül bonyolult társadalmi jelenség tanúi vagyunk. Romániában a „cigány” fogalom nem pontos, és különböző értelemben használatos. A közös tudat szintjén azok a „cigányok”, aki annak tartják magukat mindenféle szempontból vagy csak informálisan. „Cigányok” közé kerül tulajdonképpen mindenki, akit mások annak tartanak, bár sokan közülük nem érzik magukat romának. Románoknak (egyes helyeken magyaroknak, törököknek) tartják magukat, de a többiek bizonyos okok miatt nem tartják annak őket. A „cigány” azonosság nem mindig óhajtott, hanem mások által rákényszerített állapot. A köznyelvben a kifejezésnek társadalmi értéke van. A hagyományos életformától elszakadt cigányok már nem tartják magukat romának, és mások sem tartják annak őket. A kifejezésbeli sokszínűség a romániai cigány (roma) lakosságot tanulmányozóktól megköveteli, hogy megtegyék a kellő megkülönböztetése-

²² *Țiganiii între ignorare și îngrijorare*, 56–58.

²³ Uo. 52–63.

ket. Az utóbbi évek kutatásai általában az egész népréteget vizsgálták, azokat, akiket mások elszigetelnek, mint „cigányokat”.

A kialakult helyzet miatt nehéz a Romániában élő cigányok (romák) pontos számának meghatározása. Láttuk, mennyi az 1992-es népszámláláskor összeírt romák száma (401 087) és mekkora az a szám, amellyel 1992-ben a kutatók dolgoznak (1 millió körül). Az etnikummal foglalkozó egyik kutató szerint a romániai romák szociológiai száma körülbelül 1 180 000. Utólag megállapította, hogy számítási hiba miatt a romák száma nem haladhatja meg az 1 500 000-et, de lehet ennél kisebb.²⁴ Nagyobb számok is napfényre kerültek, de ezeknek semmi közük a valósághoz. Egyes romavezetők kijelentik, hogy 2 vagy 3 milliós nagyságú ez a kisebbség, a romák nemzetközi szervezetei folyamatosan 2 500 000 romániai romáról beszélnek. Még ha „cigánynak” neveznénk is a két világháború között itt élő romák összes leszármazottját, akkor sem kapnánk ilyen számokat. A cigányok és a románok születési aránya közötti eltolódás mindössze két generációs múltra tekint vissza. A társadalmi és az etnikai változások sok cigány eredetű személyt késztettek arra, hogy elhagyja eredeti közösségét és teljesen beilleszkedjen a többségi lakosságba.

A eltérő adatoktól eltekintve egy külön népcsoporttal van dolgunk, számos jellegzetességgel, amelyek lehetővé teszik a már említett heteroazonosítást.

Nem egyszerű viszont tisztázni, hogy mit jelent ennek a népességnek a „cigánytudata”, milyen kritériumok alapján azonosítanak egy személyt „cigányként”. Ez az összetartó elem bizonyára nem a nyelv. Az 1992-es népszámláláskor 163 897 személy vallotta anyanyelvének a roma (cigány) nyelvet, azaz a cigányok 40,9 százalékaé. A többiek anyanyelve román (54,3%), magyar (4,7%) stb. volt.²⁵ Ha elfogadjuk, hogy Romániában valóban 1 millió cigány él, akkor alig 16 százalékuk beszéli anyanyelveként a cigány nyelvet. A számok viszont valószínűleg valamivel nagyobbak, mivel az összeírás nem említi a kétnyelvűeket. Nyelvi szempontból a roma lakosság kétségtelenül a beolvadás előre-

²⁴ M. Merfea: *Despre integrarea socială a romilor* 292.

²⁵ *Recensământul populației și locuințelor din 7 ianuarie 1992. Structura etnică și confesională a populației*. Bukarest, 1995, 38,39.

haladott fázisában van. Azt sem mondhatjuk, hogy a romáknak saját kulturális hagyományuk van, mivel nincs saját kiművelt nyelvük, sem saját írott kultúrájuk. Egyes csoportok esetében viszont a roma etnikumhoz való tartozás érzése igen erős, másoknál viszont ingatag vagy teljesen hiányzik. A természetes közösségek szintjén viszont megvan a közösséghez való tartozás tudata. Csoportszolidaritás van a roma nemzetségek szintjén, de nincs meg a roma lakosság egészénél. A különböző csoportok néha együttműködnek, máskor rivalizálnak egymással, és a nemzetség közt viszont igen gyakori a világos elkülönülés. Ami egyesíti a romákat és identitást ad nekik, valójában nem más, mint a többi etnikai közösségtől teljesen eltérő életmódjuk, és még inkább az a hagyományos életviteli stratégia, ami egy diszkriminált, a társadalom peremére szorult közösségre jellemző, amelyik határerőforrásokat hasznosít. Amint láttuk, ez csak a hagyományos közösségekre érvényes. Mégis úgy fogják fel, mint ami döntő jellemvonása a cigány (roma) lakosságnak a maga egészében. Ez az egyesítő elem viszont inkább társadalmi csoportnak minősíti őket, semmint nemzetiségnek a szó modern értelmében. Ebből a szempontból egyetérthetünk azokkal, akik a cigányokat (romákat) inkább kitaszított társadalmi kategóriának tartják, mint etnikumnak.

1989 után a roma lakosság körében új jelenséget tapasztalunk. A politikai rendszer demokratizálásával a romák megjelentek a közéletben is, hogy kinyilvánítsák saját érdekeiket és azt a jogukat, hogy méltó életet éljenek, a többi állampolgár pedig tisztelje őket. Sajátos társadalmi és etnikai követeléseket fogalmaztak meg. Vezetők egész sora lépett fel – hagyományos vagy modern vezetők, a roma értelmiség képviselői –, akik a cigányok nevében beszélnek. Roma polgári és politikai szervezetek, pártok stb. alakultak. Nyilvánvalóan egy mozgalom tanúi vagyunk: a romák etnikumként akarnak megnyilvánulni. Olyan népességgel van dolgunk, amely külön etnikai csoportként lép fel. A lakosság többi részével szemben mutatott társadalmi megkülönböztetéstől, ami továbbra is fennáll, a romák kezdenek etnikai természetű szolidaritást tanúsítani. Érezhetővé válik az etnikai öntudat ennél a népességnél. Ma a romák sokkal nagyobb számban vallják meg etnikai eredetüket, mint azelőtt. Az utóbbi évek megnyilvánulásai ahhoz a következtetéshez vezetnek bennünket, hogy közös

öntudat és szolidaritás van kialakulóban az egész roma lakosság szintjén, a csoportok közötti elkülönüléseken és a régebbi „nemzeti” szolidaritásokon túl. A vágy, hogy ne „cigánynak”, hanem „romáknak” hívják őket, ebbe az irányba mutat. Bizonyára egy etnikai újraértelmezés játszódik le a szemünk előtt.

De ez nemcsak Romániában megy végbe. A többi közép- és délkelet-európai országban is, ahol jelentős roma lakosság él, amely 5 évtizeden át azonos tapasztalatokat szerzett, mint romániai társaik, a 90-es években a romák etnikumként lépnek fel a nyilvánosság előtt. A nyugati országokban 2-3 évtizede tart a romák kulturális és politikai egyenjogúsítási folyamata. A cigányság önmeghatározását nem lehet megismerni, ha szigorúan egy ország roma közösségére vonatkoztatjuk. Ez a népesség, amely sok szempontból rendkívül differenciálódott, igyekszik közös identitást teremteni magának az államhatárok fölött. A 70-es évek elejétől kezdve a roma szervezetek – a különböző országokban létező, vagy a nemzetközi szervezetek – a nemzeti és az európai nemzetközi hatóságok oldalán síkra szállnak azért, hogy a roma lakosság tekintetében fogadjanak el valamilyen szociális politikát és adjanak neki bizonyos politikai és kulturális jogokat. Roma „nacionalizmus” ütötte fel a fejét, a roma mozgalom legjelentősebb sikerei a „roma” név kikényszerítése, amit egyre gyakrabban használnak a nemzetközi dokumentumokban a „cigány” név helyett, a cigányok (romák) összekapcsolása a holocaust fogalmával, mint akik a náci politika áldozatai voltak, a romák problémáinak belefoglalása a nemzetközi dokumentumokba, a nemzetközi szervezetek részéről a romák helyzetének figyelemmel kísérése bizonyos országokban (nevezetesen a volt kommunista országokban) stb. Egyes elemzők új etnikai identitás kialakulásáról vagy a roma etnogenezisről beszélnek.²⁶

A közép- és délkelet-európai országok jelenlegi körülményei megkönnyítik a roma etnogenezis folyamatát. A kommunizmus bukása véget vetett a cigányok beolvasztására irányuló politi-

²⁶ N. Gheorghe: Roma-Gypsy Ethnicity in Eastern Europe. In *Social Research*, 58, 1991, 4. szám, 829–844.; Uő. L’Ethnicité des Tsiganes Roma et le processus de transition en Europe de l’Est. In *Études Tsiganes*, 2. szám/1991, 36–41.; S. Kapralski: Identity Building and the Holocaust: Roma Political Nationalism. In *Nationalities Papers*, 25, 1997, 2. szám, 269–283

kának, és nemzeti kisebbségnek ismerték el őket. Ma a romáknak ugyanolyan polgári és politikai jogaik vannak, mint a többi állampolgárnak. Ehhez járul még a nemzetközi támogatás azoknak a romáknak, akik ezekben az országokban élnek.

Visszatérve a romániai romákra, 1989 után törvényesen elismerték őket nemzeti kisebbségnek, és az állam ettől kezdve így is kezeli őket. Az utóbbi évek történéseit figyelembe véve el kell fogadnunk, hogy a romák kezdenek *de facto* úgy viselkedni, mint egy nemzeti kisebbség. Még ha nem is egy homogén népességről van szó, ahogy egyes roma vezetők állítják; a romák pedig a politikai aktivizálódás szakaszában vannak, mégis úgy hiszszük, már beszélhetünk a romániai roma nemzetiségről. A romák etnikai átalakulási folyamatának vagyunk a tanúi, akik elhagyják a kitaszítottság közösségi állapotát, amelyet „cigánynak” bélyegeztek, és új, modern etnikai sajátosságokra tesznek szert. A romániai romák egy modern nemzeti kisebbséggé kezdenek alakulni.

Majd elválik, hogy mire lehet felépíteni egy (modern) roma nemzeti tudatot. Úgy tűnik, hogy a romákat semmi más nem egyesíti, mint az a tény, hogy a közvélemény elszigeteli őket. Nekik nincsenek olyan összetartó elemeik, mint amelyek évszázadokkal ezelőtt összekovácsolták Európa újkori nemzeteit (nyelvi, kulturális, történelmi hagyományok, területi, gazdasági érdekközösségek). A romák esetében másfajta etnogenezis folyamattal van dolgunk. Ezért hangzott el, hogy a romákra nem illik a nemzeti kisebbség kifejezés. A romák inkább „nemzetek feletti kisebbséget” vagy az európai cigányok „európai kisebbséget” képeznek, abban az értelemben, hogy a nemzeti kisebbségek a nemzetállam struktúrájával együtt alakultak ki, a roma népesség viszont a kialakuló nemzetközi struktúrák vonatkozásában képezhetne kisebbséget: az Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet, az Európa Tanács, az Európai Közösség vonatkozásában. A roma közösség tehát nemzetek feletti, nem európai területi kisebbséget képezhetne.²⁷

A politikai tényező rendkívül fontos ebben a fejlődési folyamatban. Természetesen nem államról van szó. Nem várható,

²⁷ Lásd a Nicolae Gheorgheval készült interjút a 22 című folyóiratban. VI, 15. szám, 12–18 április 1995, 8–9.

hogyan az állam támogassa egy roma nemzeti kisebbség fejlődését. Minden nemzetállamnak – ekként határozza meg magát a román állam is – asszimilációs törekvései vannak. 1989 után az állam elismerte a romákat, mint nemzeti kisebbséget, és azonos jogokat biztosít nekik, mint a többi állampolgárnak. Az Alkotmány előírásai szerint egy fő képviseli a romákat a parlamentben. A romák problémáival a román kormány keretében működő Nemzeti Kisebbségvédelmi Főosztály és kiváltképpen a Roma Hivatal foglalkozik. Az öntudat és etnikai kohéziójuk szintjén, általában a modern roma etnikum megteremtésének szintjén a fejlődés csaknem kizárólag a roma közösség belső tényezőin múlik. Itt a roma vezetőkről van szó. A roma vezetők lesznek azok, akik döntő szerepet játszhatnak egy új roma etnikum megteremtésében. Az európai nemzetek tapasztalata szerint a nemzeti identitás nem magától nyilvánul meg, hanem bizonyos mértékig fel kell építeni. Az újkori nemzetek nagy mértékben az értelmiségiek termékei. A romániai roma értelmiség már ilyen értelemben nyilatkozik meg. A roma lakosság modernizációjára irányuló tervük – a terv nem egységes, de jelen van a roma értelmiség kiadványaiban, akcióiban és nyilvános kijelentéseiben, a különböző roma pártok és szervezetek programjában, sajtócikkekben stb. – nem szorítkozik csupán a roma probléma szociális oldalára. Nemcsak a roma népesség társadalmi-gazdasági modernizációja a cél, a szakmai képzés, az iskoláztatás, az életmód korszerűsítése stb. révén. Egyenlő mértékben szerepelnek itt az etnikai jellegű célok is: az etnikai hovatartozás öntudatának előmozdítása komplexusok nélkül; a romani nyelv fejlesztése és írott nyelvvé változtatása; romani nyelvű közoktatás létesítése; a saját folklórhagyományok értékesítése és olyan kulturális tevékenységi formák támogatása, amelyek korszerűsítik ezeket a hagyományokat; a roma lakosság különböző aspektusaira vonatkozó kutatási program indítása; stb. Néhány „még inkább nacionalista” vezető egyenesen azt javasolja, hogy elevenítsenek fel néhány elemet a cigányok hagyományos szervezetéből is. Ezek az erőfeszítések arra irányulnak, hogy a romákat kiforrott nemzeti közösséggé és modern nemzeti kisebbséggé alakítsák át.

Létezik egy társadalmi szabályozás a roma népesség etnikai újra-meghatározási folyamatában. Etnikai szinten nem lehetséges a modernizáció a múlt szociális örökségének elhagyása nél-

kül, anélkül hogy túllépnének a romák társadalmi lemaradásukon és kitzitottságukon és anélkül, hogy társadalmi szempontból beilleszkednének. A romák modernizációja eddig főként azt jelentette, hogy kiléptek az etnikai közösségből és beolvadtak a többségi lakosságba. Most (első ízben) nyílik új lehetőség számukra: az etnikum szociális, kulturális stb. modernizációja, a saját etnikai identitás elvesztése nélkül.

A roma lakosság etnikai modernizációja természetesen rendkívül nehéz. A rövid távú kilátások nem túl optimisták. Romániában, paradox módon, a tradicionális cigány szervezetek újraélesztésének vagyunk tanúi. A jelenség valószínűleg kapcsolatban áll a roma népesség szociális visszafejlődésével az utóbbi években. Ez bizonyára nincs jó hatással az óhajtott modernizációra. A romák hagyományos vajdáinak szemlátomást nagyobb tekintélyük van, mint a modern vezetőknek. Helyi és országos szinten a hagyományos típusú szervezeti hálózat felé hajlanak, ami tulajdonképpen soha sem létezett. Így tűnhetett fel a roma „király” és a roma „császár”. Néhol felelevenítették a hagyományos törvényszék gyakorlatát (a *krist*), ahol a roma erkölcsi törvények ellen vétők fölött mondanak ítéletet. Melyik irányba halad a roma népesség? – kérdezhetjük. A modern életbe való beilleszkedés felé, vagy pedig a hagyományokhoz tér vissza?

Az új roma identitás kialakulási folyamata még csak a kezdeténél tart. Sokáig fog tartani és számos tényezőtől függ. Az új roma identitás milyen mértékben öleli majd fel a népcsoportokat, amelyek „romáknak” és/vagy „cigányoknak” nyilvánítják magukat – vagy amelyeket a lakosság többi része tekint annak –, erre a kérdésre csak a jövő adja meg a választ. A körvonalazódó új roma identitás nem foglalja magába kötelező erővel a mai roma népesség minden rétegét. Feltételezhető, hogy ezek különbözőképpen fognak fejlődni. A mai romák közül valószínűleg csak egyesek lesznek társadalmilag és etnikailag modernizált „romák”. Nehezen képzelhető, hogy az elrománosodott (vagy elmagyarosodott) mai romák visszatérnek majd a régen elfeledett nyelvükhöz, részben hagyományaikhoz is. Az etnikai beolvadás természetes folyamat. A „roma/romák” kifejezés a jövőben is valószínűleg csak egy konvenció lesz. A roma népesség jövője nyitott marad, ideértve a román társadalomban elfoglalt helyüket is.

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ

- Adsincani 18
 Alecsandri, Vasile 122
 Alexandru cel Bun 24, 27, 44
 Alexandru Ipsilanti 57
 Alexianu, Gheorge 198
 Állami Agrár Vállalatok 222
 Állatvédő Társaság 174
 Általános Társadalombiztosítási
 Pénztár 182
 Andreas, pap 21
 Antonescu, Ion 188, 193, 194, 195,
 196, 197, 198, 200, 202, 209,
 212, 213, 214, 216
 Apafi Mihály 59
 Arany Horda 28
 Asaki, Gheorge 122
- Balásfi Ferenc 85
 Basarab, Matei 50
 Bataillard, Paul 113
 Bălăceanu, Emanoil 110
 Beecher-Stowe, Harriet 118
 Belon du Mans, Pierre 37
 Bibescu, Gheorge 133
 Block, Martin 170
 Bolliac, Cezar 120, 122, 133
 Bornemissza Boldizsár 85
 Brătianu, Constantin I.C. 202
 Brătianu, Gh. 186
 Brodeau, Jean 37
 Bukaresti Egyetem 233
- Cantemir, Dimitrie 31
 Câmpineanu, Ion 119
 Ceaușescu 227, 229, 231
 Chelcea, Ion 10, 165, 175, 179
 Ciganus tentoriatus 67
 Codrescu, Theodor 118
- Colson, Félix 112, 113, 118
 Cora, Guido 146
 Corvin Mátyás (lásd még Mátyás
 király) 61, 66, 81
 Costin, Miron 67
 Cuza 145, 188
- Csendőrség Országos Felügyelő-
 sége 194, 196, 199, 209
- Dan, I. 23, 24
 Demeter család 153
 Demokrata Pártok Tömörülése
 218
 Diamant, Teodor 110
 Dinicu, Grigoraș 180, 182
 Dnyeszteren túli Területek
 Csendőri Felügyelősége 203
 Dnyeszteren túli Területek Kor-
 mányzósága 203, 206
 Donici, Andronache 57
 Dózsa György 32
 Dušan, Stefan 18, 29, 33, 34
 Dzsingisz, kán 26
- Életminőséget Kutató Intézet 233
 Enyedi Tamás 85
 Európa Tanács 249
 Európai Biztonsági és Együttmű-
 ködési Szervezet 249
 Európai Közösség 249
- Făcăroaru, Ioan 190
 Fényes A. 164
 Filipescu, Dimitrie 116, 121
 Fotino, Dionisie 112
 Fourier, Charles 109, 110
 Fritz, Ruland 213

Ghica, Grigore Alexandru 117, 135
Goga, Octavian 186, 188
Grellmann, H.M.G. 15
Griselmini, Francesco 95
Gromo, Giovanandrea 32, 67
Gusti, Dimitrie 10, 188

Häbortüs Áldozatok Román
Bizottsága 207

Hám János 163
Heiden 19
Herăscu, ezredes 129
Himmler 214
Hitler, Adolf 198, 214
Hopf, Carl 33, 34

Iancu 83
Ionescu, N.St. 183
Iorga, Nicolae 13, 25, 38
Izabella, királynő 59

Jó Sándor 24
József, II. 93, 94, 96, 97, 100, 101,
103, 157

Keresztény Nemzeti Párt 186
Kírpats család 153
Kiseleff, Pavel 125
Kogălniceanu, Mihail 9, 46, 47, 76,
78, 108, 112, 114, 115, 120, 135
Kohly de Guggsberg, Emile 118
Kolozsvári Közegészségügyi
Intézet 188

Kommunista Párt Politikai Irodája
218

Közép-Európai Egyetem 13
Központi Statisztikai Hivatal 194,
195, 235
Kyprios, Gregorius, II. 18

Lăzăreanu-Lăzurică, G. A. 182, 186
László, vajda 19, 60, 81
Lupu, Vasile 50, 53
Luxemburgi Zsigmond 19, 20, 21,
60, 81

Manolescu-Dolj, Aurel 183, 184,
186
Manuilă, Sabin 194
Marena nagyasszony 44

Mária Terézia 93, 94, 95, 96, 101,
103

Mátyás, király (lásd még Corvin
Mátyás) 61

Mavrocordat, Alexandru 130
Mavrocordat, Constantin 54, 55, 76
Mavrocordat, Mihail 52
Mavrogheni, Petre 135
Maximoff család 153
Miklosich, Franz 16, 27, 34, 35, 36
Minisztertanács Elnöksége, 199,
200, 201
Mircea cel Bătrân 24, 25, 30, 44, 60,
65
Moldovan, Iuliu 188

Naftanailă, Lazăr 180
Nagy Gáspár 85
Nagy Mátyás 85
Neigebaur, J.F. 113
Nemzeti Kisebbségi Főbiztosi
Hivatal 188
Nemzeti Kisebbségvédelmi
Főosztály 250
Nemzeti Liberális Párt 186, 202
Nicolăescu-Plopșor, C. S. 183, 184,
186
Niculescu, Gheorghe 182, 218

Oana 48, 49
Országos Románosítási Központ
201

Öreg Mircea 24

Păun, Domnica I. 10
Panaitescu, P.N. 42, 62
Peyssonel, Charles de 64
Poenaru, Petrache 133
Popp-Serboianu, Calinic I. 181,
182, 184, 186
Poteca, Eufrosin 117
Potra, George 10

Rădulescu, Ion Heliade 122
Rázvan, Ștefan 56, 57
Rabszolga Felszabadítási Bizott-
ság 133
Radu, Leonte 116
Rajkó, vajda 32

- Rákóczi György, I. 85
 Rareş, Petru 59
 Regnault, Elias 110
 Rendőrségi Államtitkárság 209
 Research Support Scheme 13
 Ritter, Robert 191
 Roma Hivatal 250
 Román Kommunista Párt Közpon-
 ti Bizottsága 225
 Román Kommunista Párt Propa-
 ganda Osztálya 226
 Román Szociális Intézet 176
 Román Társadalomtudományi
 Intézet 10
 Romániai Cigányok Általános
 Szövetsége 181
 Romániai Cigányok Általános
 Szövetségének Olténiai
 Tartományi Köre 183
 Romániai Romák Általános
 Szövetsége (UGRR) 182, 183,
 184, 218
 Russo, Alecu 121

 Schesaeus, Christian 64
 Simion, M. I. 183, 184
 Sinte 21
 Sisman, Ivan, cár 19
 Somşut, Şerban 84
 Stancu, Zaharia 197
 Storch, Henri 121

 Sturdza, Mihail 132
 Sturdza, Scarlat 160
 Suţu, Mihail 82
 Sultanieh, Ioan de 22

 Ştefan, II. 48
 Ştefan cel Mare 29, 48, 49
 Ştirbei, Barbu 134

 Tamerlân 26
 Tattare 21
 Timur Lenk 26
 Todor család 153
 Toppeltinus, Laurentius 32, 74
 Tsoron család 153
 Tsoron, Milos 153

 Ubicini, A. 113
 Ulászló, II. 59

 Vaillant, J.-A. 113
 Vallon Péter 85
 Vaszgárda 192, 193
 Vezérkar 199, 201
 Viteazul, Mihai 56
 Vlad Dracul 29
 Vladisláv, I. 23, 24, 30, 31

 Wavrin, Jehan de 29
 Wlislöck, Heinrich von 79
 Znağoveanu, Ioasaf 133

Osiris Kiadó, Budapest
www.osiriskiado.hu

A kiadásért felel Gyurgyák János
Olvasószerkesztő Gubek Istvánné
Műszaki szerkesztő Kapitány Ágnes
Sorozatterv Környei Anikó

A fedélen *Oláh cigánycsalád* látható
(Madarassy László gyűjtetése, 1922 előtt)
A nyomdai előkészítés az Osiris Kft. munkája
Tördelő Fodor Gábor
A nyomást és a kötést a Books in Print Bt. végezte

ISBN 963 379 913 9
ISSN 1219-2201

Osiris könyvtár

Ez a társadalom- és politikatörténeti mű napjainkig követi a romániai cigányok történetét, attól kezdve, hogy megjelentek a Dunától északra. A szerző külön figyelmet szentel a cigányok történelmi alapkérdéseinek: a rabszolgasorsnak, az asszimilációs törekvéseiknek, a felszabadítási folyamatnak és a második világháborús cigány holokauszt-nak.

1980 Ft

ISBN 963 379 913 9

